

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2018. CXXII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Nagy Levente</i> : Rómaiak, románok és a latinul beszélő magyarok. A latin nyelv helyzete a 18–19. századi magyar–román értelmiségi diskurzusban	261
<i>Tüskés Anna</i> : „Gyermekei a könyvei voltak”. Rab Gusztáv élete és munkásságának második korszaka (1950–1963)	288
Műhely	
<i>Latzkovits Miklós</i> : Albrecht von Haller magyarországi recepciójának történetéhez (Haller és a nők)	317
Műelemzés	
<i>Laczházi Gyula</i> : Allegória és érzelmi hatás Gyöngyösi Kemény-eposzában	356
Adattár	
<i>Szalisznyó Lilla</i> : Bajza József színigazgatói leveleiből	371
Szemle	
Nekünk mégis Mohács kell... (<i>Molnár Dávid</i>)	391
Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról (<i>Bitskey István</i>)	397
„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai (<i>Imre László</i>)	403
Schein Gábor: Füst Milán (<i>Melhardt Gergő</i>)	407

NAGY LEVENTE

Rómaiak, románok és a latinul beszélő magyarok

A latin nyelv helyzete a 18–19. századi magyar–román értelmiségi diskurzusban

A 18. század végén a Magyar Királyság és Erdély népeinek nyelve nem mindig volt azonos e népek kultúrájának jellegével. A románok (új)latin nyelvet beszéltek, de kulturálisan igencsak eltávolodtak Európa latin felétől. A magyarok (nem latin kultúrájú nép) természetesen használták az államigazgatásban, az oktatásban és a magas kultúrában a latin nyelvet. A romantikus nacionalizmus a nyelvet és a kultúrát szétválaszthatatlan egységbe gyúrta. Alapelve: a (nemzeti) tudomány és műveltség igazán csak a saját (és nem más) nyelven fejezhető ki. A 19. században a román értelmiségiek egy nem latin kultúrát latinizáltak vissza a nyelv segítségével. Törekvéseik egy röpké időre találkoztak magyar közép- és kisenemesség, valamint értelmiségiek azon rétegének elképzeléseivel, akik a magyart alkalmatlannak találva, a latint szerették volna az államigazgatás nyelveként megőrizni. Noha ez utóbbiak kevesen voltak, s nem tartoztak a magyar értelmiségi elit első vonalához, de mégis létrejött egy érdekes magyar–román értelmiségi együttműködés, dacára annak, hogy (főleg a szászokkal) már javában folyt a római kontinuitás körüli vita.

Közép- és kora újkori előzmények

A román kultúrtörténet egyik nagy paradoxona az, hogy a latin nyelvet beszélő románoknak valójában nem volt latin középkoruk. A bizánci görög, valamint a Balkán-félszigeti ógyházi szláv kultúra olyan mély nyomokat hagyott a románok életében, hogy még a Magyar Királyság területére (elsősorban Erdélybe, de Máramarosba, a Bánságba és Várad környékére is) a 12. századtól bevándorló románokat sem érintette meg a magyar középkor latin kultúrája. Mivel a középkori Magyar Királyság politikai életéből a románok teljesen kiszorultak, a magas kultúra egyetlen színtere számukra az egyház maradt. A román kenézek által emelt kolostorok és fatemplomok falain azonban nem latin, hanem ószláv feliratok vannak. A kenézcsaládokat nemesítő királyi oklevelek hátán még a 15. századból is cirill betűs szláv feljegyzések olvashatók.

Nincs adatunk arról, hogy a nemességgel rendelkező román kenézek mennyire ismerték és használták a latin nyelvet. Legtöbbjük zökkenőmentesen olvadt be a magyar nemességbe (Drágffyok, Kendeffyek, Hunyadiak stb.), ahogy azok a román származá-

* A szerző az ELTE Román Tanszékének egyetemi docense. A tanulmány az NKFIH (OTKA) 128151. számú pályázatának támogatásával készült.

sú értelmiségiek is, akik jelentős karriert futottak be: Oláh Miklós (Nicolaus Olahus), Bujtúl György (Gheorghe Buitul), Ivul Gábor (Gabriel Ivul), Michael Halicius. Oláh Miklós műveit kivétel nélkül latinul írta, de nem a román, hanem a magyarországi és európai humanisták számára, akikkel kiterjedt latin nyelvű levelezést folytatott. Családtagjaival, valamint birtokainak jószágigazgatóival viszont szinte kizárólag magyar nyelven levelezett.¹ A 17. században két karánsebesi származású román jezsuita szerzetes is komoly karriert futott be. Gheorghe Buitul (1589–1635) Rómában és Bécsben tanult, majd 1625-től haláláig a karánsebesi jezsuita misszió vezetője volt. Buitul Karánsebesen iskolát is működtetett. Ebben azonban valószínűleg a magyar és a román lehetett a tanítási nyelv, a latint csak mint idegen nyelvet tanulták a diákok, ha tanulták.² Latinul csupán a Propaganda Fidéhez írt jelentései és levelei maradtak fenn. Buitul tanítványa volt a szintén karánsebesi Gabriel Ivul (1619/1620–1678), aki Nagyszombatban, majd Bécsben tanult. Később tanított is Nagyszombatban, majd a kassai akadémia tanára lett. E minőségében adta ki Kassán 1661-ben filozófiai tankönyvét latinul, *Philosophia novella* címmel. Habár népük és nyelvük latin eredetével teljes mértékben tisztában voltak e szerzők, semmit sem tettek annak érdekében, hogy a románokat a nyugat-európai latin kultúra felé tereljék. Pedig Karánsebes és Hátszeg környékén a 15–16. századra kialakult egy szűk román kenézekből álló katolikus réteg.³

Valamivel hangsúlyozottabban és öntudatosabban jelent meg a római eredet sugalmazása a kálvinizmusra áttért, vagy csak az azzal kacérkodó, igaz vékony, de mégiscsak létező, erdélyi román értelmiség és papság esetében. Ez már abban is megnyilvánult, hogy a kálvinista román szövegek és nyomtatványok (elsősorban katekizmusok és énekeskönyvek) egy része nem cirill betűkkel, hanem latin betűkkel és magyar helyesírással készült. Akik ezeket a szövegeket írták és olvasták ismerték a latin és magyar írást is, tehát valamennyire iskolázottak voltak. Minden bizonnyal a dél-erdélyi (Fogarás, Hunyad és Hátszeg vidéke) bihari, valamint bánági román kenézek és nemesek sorából kerültek ki. Kettős identitással rendelkeztek és kétnyelvűek voltak. Véleményem szerint kulturális és nem felekezeti okokból mondtak le a cirill betűkről, hiszen nemcsak a protestáns, hanem a katolikus románok is használták ezt az írást egészen a 18. század végéig (például a már említett Gheorghe Buitul is). Ez a román értelmiségi réteg a magyar és a latin krónikákból elsőként értesülhetett a román nép és nyelv latin eredetéről. Ennek érzékeltetésére kezdték el használni a cirill betűk helyett a latin betűket. Legkézenfekvőbbnek pedig a korabeli magyar helyesírás kölcsönvétele bizonyult, amit megpróbáltak valamilyen mértékben latinizálni. Így például, már az első román kálvinista nyomtatott énekeskönyvben, az ún. Todoroszku-töredékben (1570–1580) is olyan szavakat találunk, mint *bona*, a román *bun ~ bună* helyett a latin *bonus ~ bona* mintájára; *christinu* a várható *kristinu* vagy *krestinu* helyett (lat. *christianus*, rom. *creștin*); *peccat*

1 Magyar Országos Levéltár P 184 Esterházy család hercegi ágának levéltára, az Oláh család iratai.

2 Bujtúl életéről és missziós tevékenységéről a legjobban dokumentált összefoglaló: MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés: A jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, TDI Könyvek 8 (Budapest: L'Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola–Nyitott Könyv), 147–187.

3 Adrian Andrei RUSU, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 1997), 14–19.

a várható *pekat* helyett (lat. *peccatum*, rom. *păcat*), *homm* a várható *omu* helyett (lat. *homo*, rom. *om*) stb.⁴ Számos, többnyire magyar közvetítéssel átvett, latin neologizmust is találunk ezekben a szövegekben, melyek a korabeli cirill betűs román szövegekben teljesen ismeretlenek voltak: *aulă* (palota), *cetus* (cethal), *cytheră* (citera), *mirac* (csoda), *summa*, *fundămentum* (fundamentum), *timore* (félelem); *reghistrom*, *sententia* stb.⁵ Aki ezeket a szövegeket leírta és/vagy elolvasta, nyomban rájöhetett arra, hogy a román nyelvnek több köze van a latinhoz, mint a „ráchoz”, nemcsak a beszéd, hanem az írás terén is.

A Hátszeg–Fogarás vidékén, valamint Biharban és a Bánságban (Lugos–Karánsebes környékén) kialakult latin betűs, magyar helyesírású román írás nemcsak afféle kuriózum volt, mint a különböző lengyel, horvát, német nyelvű könyvekben illusztrációs jelleggel megjelent néhány szóból, jobb esetben néhány mondatból álló latin betűs román szövegek, hanem legalább 300 évig tartó (kb. 1570–1850) élő hagyomány. Nemcsak az egyházi életben, hanem az íráshasználat más területén is alkalmazták ezt az írásmódot. A 17–19. századi kéziratos magyar énekeskönyvekből egy kötetre való latin betűs, magyar helyesírással készült román világi éneket gyűjtött össze Köllő Károly és Kócziány László. 1768-ban ponyvaként nyomtatásban is megjelent egy tizennyolc énekből álló gyűjtemény ezzel az írásmóddal *Kintyets Kimpenyesty* címmel.⁶ A magyar helyesírású latin betűs román szövegeknek akkora volt a hatása, hogy a 17–18. század fordulóján Moldvában tevékenykedő olasz misszionáriusok (Vito Piluzio, Silvestro Amelio stb.) is

4 SZTRIPSZKY Hiador és ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban: Protestáns hatások a hazai románságra* (Budapest: Erdélyi Tudományos Intézet, 1911), 145–167.

5 A Todoreszku-töredék mellett még az alábbi szövegekről van szó: FOGARASI István, *Catechismus, azaz a keresztyéni vallásnak és hűtnek [...] summája* (Gyulafehérvár, 1648), modern kiadása: TAMÁS Lajos, *Fogarasi István kátéja: Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből* (Kolozsvár: 1942); AGYAGFALVI Sándor Gergely Hátszegen, 1642 augusztusában–novemberében másolt román kálvinista énekeskönyve Johann Heinrich ALSTED, *Catechismus religionis christianae* (Gyulafehérvár, 1639) könyvhöz kötött lapokon: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen), RMK 556; román kálvinista énekeskönyv, szerző, cím nélkül (1660 körül), Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (a továbbiakban KAK), Ms. R 1813; VISKI János, *A luj szvent David Kráj si Prorokul o szutye si csincs dzecs de Soltari, kari au szkrisz ku menile luj* Viski János, *en Boldogfalva, 1697* [Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári, melyek leíratattak Viski János keze által, Boldogfalván, 1697], KAK, Ms. R 1502; Istvánházi István, *Soltarilye a luj szfunt David Kráj si Prorok szkrisze ku asutoria luj Dumnyezou in Ruo de Mori. Anno Domini nostri Jesu Christi 1703 in kurtya sinsztyityi supunyeszi Kendeffi Jánosoj gyelá Styéfán Istvánházi* [Szent Dávid király és próféta zsoltárai, melyek Isten segítségével leíratattak Malomvízen 1703-ban, Kendeffi Jánosné udvarában Istvánházi István által], KAK, Ms. U 579.

6 KÓCZIÁNY László és KÖLLŐ Károly, vál., kiad., *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek* (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1972). Ezeket a román énekeket tágabb kontextusba helyezve és számos esetben a magyar forrásokat is azonosítva Csörsz Rumen István és Szilágyi N. Zsuzsa elemezte: Csörsz Rumen István, „Közöltészet a többnyelvű Magyarországon” in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, 207–261 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005), 231–245; Csörsz Rumen István és SZILÁGYI N. Zsuzsa, „Kintyets Kimpenyesty (1768): Egy román–magyar verses ponyva tanulságai”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016), 69–93.

ezzel az írásmóddal készítették katekizmusaikat, imádságos és prédikációs köteteiket.⁷ Érdekes módon nem az olasz helyesírást (mely közelebb állt volna a románhoz) alkalmazták e szövegek lejegyzéséhez és kiadásához, hanem a magyart. Carlo Tagliavini még lengyel hatásra gyanakodott, de Gheorghe Chivu tizenegy olyan hangjegyzést azonosított ezekben a szövegekben, amelyek kizárólag a magyar helyesírással magyarázhatók (pl. a *č* hangot nem az olaszos *ci* vagy *ce*, hanem a magyar *cs* alakkal jelölik; a román *[s]*-t szinte mindig a magyar *sz*-szel, és nem az olasz *s*-szel hozzák stb.).⁸

Érdekes jelenség az, hogy az a román kálvinista vagy katolikus, valamint románul is tudó kálvinista magyar értelmiségi réteg, mely a cirill írás helyett a külső formájában is a latinhoz jobban hasonlító, latin betűs magyar helyesírást választotta, egyetlen egyszer sem próbálta meg a román nép latin eredetét érvként felhozni a kálvinizmus propagálása mellett. Egyetlen adat sincs a 16–17. századi Erdélyből arra nézvést, hogy a reformációval kapcsolatba került román prédikátorok, vladikák, értelmiségiek (Tordasi Pál, a *Szászvárosi Ószövegség* fordítói, Simion Ștefan, Ioan Zoba stb.) egyszer is szóba hozták volna a román nép római eredetét. Ahogy arról sincs tudomásunk, hogy a román énekeskönyveket másoló, román kálvinista istentiszteleteket tartó magyar prédikátorok (Viski János, Istvánházi István) megpróbálták volna a román nép és nyelv latin eredetét hangoztatva megnyerni a keleti vallású románokat a nyugati kálvinizmus ügyének. Amint alább látni fogjuk azonban, száz évvel később a katolikus uniót elindító magyar jezsuitákat követve a modern román nemzettudat megteremtői, az erdélyi triász görögkatolikus polihisztorai (Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai, Petru Maior) a románok római eredetéből politikai tőkét kovácsolva frusztrált igyekezettel harcoltak a cirill betűk ellen, miközben semmilyen közösséget sem vállaltak a reformáció hatására létrejött latin betűs és magyar helyesírású román „kálvinista” kultúrával. Helyette megteremtettek egy olyan, a latin helyesírásán alapuló mesterséges írást, melyet csak egy szűk értelmiségi réteg volt képes használni. Sőt, ha érthetően akartak írni, ők is a cirill betűt választották.

Az egyetlen, aki a 17. században igyekezett megjeleníteni az antik római irodalmi hagyományokat a román kultúrában, Michael Halicius volt, aki 1643. október 19-én született Karánsebesen. 1659–1663 között a nagyszebeni református kollégiumban tanult. Pápai Páriz Ferenc naplójából tudjuk, hogy 1664-ben ment át Nagyenyedre, ahol egy kisebb megszakítást (1667–1669) kivéve 1674-ig maradt. Halicius Pápaival mindvégig jó viszonyban volt: 1674. július 1-jén Pápainak doktorrá avatása alkalmából írta a román irodalom első, tudtommal egyetlen, disztichonban készült ódáját, mely a *Vota solennia* (Basel, 1674) című kötetben nyomtatásban is megjelent. Halicius magyarul és latinul is verselt. 1662-ben a szebeni kollégiumból karácsonyi szünetre hazatérő Haliciusnak házi feladatként adták ki tanárai a különböző témák (haza, a költő helyzete, halál stb.) verses kidolgozá-

7 Ezek ismertetését lásd: Giuseppe PICCILLO, „La langue roumaine dans les écrits des missionnaires italiens (XVIIe–XVIIIe siècles)”, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 26, 3. sz. (1988): 205–214.

8 Gheorghe CHIVU, „Influente maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și XVIII-lea”, in *Conferința națională de bilingvism*, kiad. MURVAI Olga, 9–18 (București: Kriterion Könyvkiadó, 1999), 10–12. Lásd még: Carlo TAGLIAVINI, „Alcuni manoscritti rumeni sconosciuti di missionari cattolici in Moldavia (sec. XVIII)”, *Studi Rumeni* 4 (1929–1930): 4–63, 58.

sát: *Materia carminorum cum elaborationibus vice praxeos poeticam exhibitam, designatam ac elaboratam domesticam in mensam*.⁹ Halicius Hungarus-tudatára jellemző, hogy egyes verseiben a Magyar Királyságot *Dacica regnának* nevezi. Ez azért érdekes, mert az erdélyi és magyarországi humanisták általában csak Erdélyt azonosították a régi rómaiak Daciájával, Magyarországot nem.¹⁰ Ez egyébként azt jelzi, hogy Halicius Erdélyt az 1541 előtti Magyar Királyság kicsinyített másának és jogörökösének tekintette, ahogy egyébként a 17. századi moldvai és havasalföldi krónikairók is, akik az erdélyi fejedelmet királynak (*crai*), az országot pedig Magyar Királyságnak nevezték. Miron Costin (1633–1691), például az erdélyi szász történetíró, Laurentius Toppeltinus, alias Lorenz Töppelt (1640–1670) *Origines et occasus Transylvanorum* (Leyden, 1667) című könyvét *De Crăia Ugurească* (A Magyar Királyságról) címmel fordította le románra. Halicius más verseiben is a Dacia, Pannonia – Erdély, Magyarország felcserélhető fogalmak.

Kortársaihoz hasonlóan Haliciusnak sem okozott különösebb gondot a többes identitás elemeinek összeegyeztetése. A Magyar Királyság jogörökösének tartott Erdélyi Fejedelemség tagjának, ekként Hungarusnak vallotta magát, de ez egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy ne tartsa magát egyben a régi római telepések büszke „oláh” örökösének is. A leydeni egyetemre 1679–1684 között ötször iratkozott be, mindannyiszor Michael Halicius Valachusként.¹¹ A Pápai Párizhoz írt román nyelvű ódát így írta alá: *Michael Halicius nobilis romanus civis de Caransebes*, azaz nem is román, hanem egyenesen római nemes. Ugyanakkor a vers szövegében kétszer is utalt arra Halicius, hogy a román azonos a rómaival, ő pedig saját magát büszkén vallotta az első román költőnek. *Carmen primo et unigentium linguae romano-rumanae* („a római-rumén nyelv első- és egyszülött verse”) – ez a versének címe, majd rögtön az első sorban a románok Apollójának (költőjének) nevezte magát: *Kent szenetate, szeründ la voj, Rumanus Apollo*. Mai románra átírva: *Cânt sănătate, sărând la voi, Rumanos Apollo*. Magyarul: „egészséget énekelek, hozzátok szállva, én, a rumán Apollo”.¹² Mindemellert Halicius büszke kálvinistának is vallotta magát, amikor azt írta, hogy „Lege derapte au dat frumosa cetate Geneva”, azaz „igaz törvényt [vallást] adott Genf szép városa”. „Halicius román létére azt mondván, hogy Genéből [értsd Genfből] kapjuk az igaz hitet – elég bizonyíték arra, hogy Haliciust román református teológusnak tartsuk” – írta erről a mondatról a görögkatolikus Iosif Siegescu.¹³ Halicius ódájára később a magyar értelmiségiek is felfigyeltek: Weszprémi István, a híres debreceni orvos, mint igazi ritkaságot, még latinra is lefordította.¹⁴

9 Michael Halicius versei és jegyzetei KERESZTÚRI Pál, *Csecsemő keresztény* (Gyulafehérvár, 1638) c. könyvéhez kötött lapokon maradtak fenn. A könyv jelenlegi lelőhelye: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, RMK 257.

10 A korabeli különböző Dacia-koncepciókról lásd: ADOLF ARMBRUSTER, „Evoluția sensului denumirii de ‘Dacia’: Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică”, *Studii: Revistă de istorie* 14 (1969): 423–444.

11 KÖLLŐ Károly, *Két irodalom mezsgyéjén* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984), 12–25.

12 Halicius versének magyar fordítása: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bev., vál., kiad., jegyz. NAGY Géza (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), 593. Lásd még KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 14–15.

13 SIEGESCU József, *A román helyesírás története* (Budapest: Pfeifer, 1905), 101.

14 A fordítást lásd WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* (Lipsiae: 1774), 127–128.

Mindezek ellenére már a 16–17. században sem volt zökkenőmentes a magyar és nem magyar értelmiségek között az együttműködés. Hiába az összekötő kapocsként működő közös latin kultúra és a magyar állam iránti Hungarus lojalitás és hazafiság, arra is találunk példát, hogy valakit pusztán származása miatt elmarasztalnak, vagy gúnyolnak. A nagyenyedi diákok subscriptiós könyvében Halicius neve után a következő bejegyzés található: „Catilina Collegii pestis exturbatus” [A kollégium pestise, Catilina, kitaszított].¹⁵ E bejegyzés láttán a román és magyar irodalomtörténészek is arra gyanakodtak, hogy Halicius román volta miatt volt kénytelen távozni a kollégiumból. Anton Dörner egyenesen úgy fogalmazott, hogy Haliciust, miután az enyedi kollégiumból távozott, még Erdélyből is száműzték.¹⁶ A helyzet azonban az, hogy Halicius a diákok és tanártársai közt is sok botrányt okozó Nadányi János híve volt (aki szintén kénytelen volt otthagyni az enyedi kollégiumot), és ezért kellett távoznia.¹⁷

Mindezek ellenére néhány korabeli kortárs beszámolóból az derül ki, hogy Haliciust román volta miatt is érték sérelmek. Bethlen Mihály (1673–1706), Bethlen Miklós fia, 1694-ben angliai peregrinációja során találkozott Londonban Haliciusszal. Ezt írta róla:

Vad oláh Halicius Karánsebesit megszoríttuk annyira, hogy némi hispanica inquisitionának nevezi beszédünket. [...] Délután nézzük a londoniumi tanácsházát, ismét Halicius Karánsebesi, a vad oláh természetét levetkezvén, hozzám jő, és velem kezd magyarul beszélni, a coffipaliumba [kávézó] megyünk azután a Regia Societasban a Conventumba [Royal Society], aholott az ő angliai discursusokat halljuk, és kofé ágát levestől és gyümölcsevel látunk, más experimentumokat is.¹⁸

Hogy miért használta Bethlen Mihály Halicius jellemzésre az elsősorban a korabeli román jobbágyokra állandó jelzőként ráragadt kifejezést, csak sejteni tudom. Talán még egy támpont lehet a fenti rejtély megfejtéséhez Misztótfalusi Kis Miklós egy másik megjegyzése Haliciusról. *Mentésé*gében Misztótfalusi így ír:

Nemcsak arra mentem – megvallom –, hogy méltónak ne ítéljem e hazát mesterségemre, hanem arra is resolváltam volt tavaly is magamat, hogy végbúcsút vegyek tőle, lehetetlennek látván tovább itt subsistálnom. Sőt még nemcsak erre resolváltam volt magamat, hanem hogyha ugyan exiliumban kell mennem, egy apológiával úgy elhíresítem Erdélyt egész Európában, és valahol járok-kelek, a hamis hitet úgy a fejekbe

15 MUSNAI László, „Új adatok Halicius Mihály életéhez és hagyatékához”, *Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1960): 51–67; JAKÓ Zsigmond és JUHÁSZ István, kiad., *Nagyenyedi diákok 1662–1848* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 97.

16 Anton DÖRNER, „Un umanist bănăţean din veacul al XVII-lea: Mihai Halici (1643–1712)”, *Mitropolia Banatului* 38 (1988): 79–90, 85.

17 Erről részletesebben lásd: NAGY Levente, „Tanársors a nagyenyedi kollégiumban: Nadányi János és Pápai Páriz Ferenc esete”, in *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Károli Könyvek, 69–80 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012), 73–75.

18 BETHLEN Mihály *Útinaplója 1691–1695*, kiad., jegyz., utószó JANKOVICS József, *Bibliotheca Historica* (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 87, 191.

csapom, hogy bizony Erdélynek legjobb kővárjéért fel nem vennék; és mennél nagyobb devotióval voltam eleinten nemzetemhez, annál nagyobb aversióval lések ezután, és a magyarnak még a hírétől is futok, mint Karánsebesi [azaz Halicius] és ártok inkább ha lehet, mint használnék.¹⁹

Ha Halicius „a magyarnak még a hírétől is futott”, akkor bizonyosan román volta miatt érthették sérelmek magyar kortársai részéről. Ez annál is inkább hihető, mert esete nem volt egyedi. Csak a legutóbbi időkben kapott kellő nyilvánosságot az, hogy a köztisztviselőben álló, egyben a legmagasabb magyarországi egyházi méltóságot viselő Oláh Miklóst legközelebbi humanista munkatársai (Kovacsóczy Farkas, Forgách Ferenc és Dudith András) gúnyolták csípős epigrammákban és levelekben pusztán román származása miatt. Joggal hangsúlyozza Almási Gábor, hogy a sokat emlegetett Hungarus-tudat nem volt egyformán megengedő Magyarország és Erdély minden etnikuma számára:

A *Hungarus-tudat* megkonstruálásáért és terjesztéséért elsősorban ők [a szászok és a délszlávok, főleg horvátok] voltak felelősek. [Kovacsóczy és Dudith is horvát származású volt]. A politikai töltetű *Hungarus*-identitáshoz azonban (többek között) a románoknak *ab ovo* nem voltak jogosultságaik. Vallásuk nem szerepelt az erdélyi bevett vallások között; testületi és politikai szervezetlenségüknek köszönhetően nem tartoztak bele az Erdélyben elismert *natiók* sorába.²⁰

Az a román egyházi (Oláh Miklós, Buitul, Ivul) vagy világi (Halicius) értelmiségi, aki be kívánt lépni a magyarországi és erdélyi latinista humanisták körébe, kettős frusztrációra számíthatott. Egyrészt nem volt egyenrangú, nemhogy a magyar, de még a többi más etnikumú (elsősorban szász, szlovák vagy horvát) társával sem; másrészt folyamatosan szembesülnie kellett azzal, hogy a dicső ókori latinitás egyetlen kelet-közép-európai öröksei, a románok latin műveltség tekintetében minden más nemzetnél siralmasabb helyzetben vannak. A románok latin eredete és a középkorban, valamint a kora újkorban megtapasztalható társadalmon kívülsége okozta ellentmondás ugyanakkor a humanista elit köreiből is zavarólag hatott. A már említett Kovacsóczy Farkas például a *De administrando Transylvaniae* (1584) című műve záró fejezetében arról írt, hogy az erdélyi románok nyelvében ugyan több a római elem és a latinság, mint az olaszban, „de életük és szokásaik [ennek] ellene mondanak, hiszen ezeknél semmi sem lehet alacsonyabb rendű. Bizony, ha most valaki a régi rómaiak, e helyek lakói közül visszatérne az alvilágból, joggal mondhatná ezekről a tücskökről: fajtánkhoz nincs semmi közük, mind bamba barommá fajzottak, lelkük s vele testük sírba okádják.”

19 *Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, kiad. JAKÓ Zsigmond (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), 223–224.

20 ALMÁSI Gábor, „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti–társadalmi előítéletek humanista körökben”, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella és TUSOR Péter, 604–625 (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2007), itt: 614.

Kovacsóczy nem talált logikus magyarázatot arra, hogy a legkitűnőbb római nép (*romanam etiam illam gentem [...] praestantissimam*) miként fajulhatott az évszázadok során ilyen bolondokká és hitványakká (*in tanto saeculorum decursu, degenerasse in vappas istos et nebulones*). Nem maradt más hátra számára, mint hogy mindent a sors viszontagságaira fogjon (*vicisitudinis fato*).²¹

Az egyházi unió és a románok

Gyökeres fordulat következett viszont be a 17. század végén azzal, hogy Theophilus gyulafehérvári görög rítusú püspök az 1697 februárjában tartott zsinaton elfogadta a római katolikus egyház hitelveit, és kimondta az újraegyesülést a katolikus egyházzal. Cserébe az uniót elfogadó román papok és szerzetesek a többi bevett felekezet (katolikus, kálvinista, lutheránus, unitárius) papjaihoz hasonló jogokat és kiváltságokat kaptak, az uniáltak vallása pedig nem megtűrt, hanem bevett vallás (*recepta religio*) lett.²² Az unió elfogadása azzal is járt, hogy az új görögkatolikus román egyház hivatalos nyelve a latin lett, de latinul tudó papok még sokáig hiánycikknek számítottak. Athanasius püspök halála után derült ki, hogy nincs egyetlen latinul tudó román esperes sem Erdélyben, ezért a román papok 1713-ban egyhangúlag Szunyogh Ferencet, az unitus román püspökök mellé kihelyezett jezsuita teológust választották meg püspöknek. Szunyogh azonban nem fogadta el a választást.²³

Az uniónak köszönhetően egy csapásra megnyíltak a magyar katolikus iskolák kapui a románok előtt. A kolozsvári katolikus gimnáziumban 1726-ban még csak egy román diák végzett, 1794-ben viszont már 48, ami az összes végzős diák 27%-át tette ki. Emellett a 18. században Erdély összes püspöke a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanult: Ion Pataki (1721–1727); Inochentie Micu-Klein (1729–1751); Petru Pavel Aron (1751–1764); Athanasius Rednic (1764–1772), Grigore Maior (1772–1782) és Ion Bob (1782–1830). A gyulafehérvári katolikus szemináriumban 1780–1800 között összesen 76 görögkatolikus román papjelölt végezte tanulmányait, A nagyváradai görögkatolikus szemináriumnak pedig tíz év alatt 247 növendéke volt (1790–1800).²⁴

A legfontosabb szerepe azonban a román egyházi és világi értelmiség formálásában a 18. században a balázsfalvi görögkatolikus iskoláknak volt. 1738-ban nyitotta meg

21 Kovacsóczy Farkas, „Dialogus Erdély igazgatásáról”, ford. BÓNIS György, in *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, 679–690 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 682–685.

22 A románok uniójáról legújabbán lásd: Johann MARTE, Ernst Christopher SUTTNER, Viorel IONIȚĂ, IACOB MÁRZĂ, Wolfgang Nikolaus RAPPERT, Laura STANCIU, hgg., *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. 1–2. (București: Editura Enciclopedică, 2010–2015). Magyar részről a legjobb összefoglaló: I. TÓTH Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792* (Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946). Jelen tanulmányban a mű 2005. évi kiadását (Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó) használtam.

23 I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 38, 47.

24 A részletes statisztikákat lásd: Remus CÂMPEANU, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999), 80–81, 111–112, 140–141.

kapuit az elemi unitus iskola, mely 1754-ben egy gimnáziummal és egy szemináriummal bővült. A gimnáziumban évi átlagban 80-90 diák tanult, a szemináriumban pedig 20-25 papjelölt. A balázsfalvi elemi iskolában román volt a tanítási nyelv, a gimnáziumban és a szemináriumban természetesen a latin.²⁵ Aron püspök később bevezette a magyar nyelv tanítását is, azért, hogy a közigazgatási pályára készülő diákok jobban érvényesülhessenek. Bob püspök azonban 1782 után eltörölte a magyar nyelv tanítását, de utóda Ion Lemeni (1830–1850) ismét csak bevezette. 1756-ban egyébként Aron püspök magyar nyelvű körlevelében hívta gyűlésre az unitus román papokat. Hivatalos ügyben papjai és diákjai is írtak neki magyar nyelvű leveleket. A bécsi Sancta Barbara szemináriumában, ahol a legtöbb jövődő unitus román egyházi tisztséget viselő szerzetes megfordult, Grigore Maior javaslatára a reggeli imádkozás anyanyelven folyt, míg a társalgási nyelv a német volt.²⁶

Az iskola mellett 1747-től Balázsfalván nyomda is működött. A betűkészletet és a nyomdai felszereléseket Kolozsvárról, Gyulafehérvárról, Szászsebesről és Nagyszebenből szereztek be. Aron a nyomda vezetésére kezdetben magyar nyomdászokat kért fel: Páldi Istvánt és Becskereki Mihályt. Az első latin nyelvű könyv 1757-ben jelent meg Balázsfalván: Aron püspök *Doctrina christiana* című műve, egy unitus katekizmus a szemináriumon tanuló papjelöltek számára. Kifejezetten a román iskolák számára készült latin nyelvtan először 1783-ban látott napvilágot Gheorghe Şincai szerkesztésében (*Prima principia latinae grammatices ad usum scholarum valachico-nationalium*). 1808-ig az erdélyi (Balázsfalva mellett Szebenben, Brassóban és Kolozsvárott), valamint a budai és a bécsi nyomdákban 21 román vonatkozású, latin nyelvű kiadvány jelent meg. Ebből azonban mindössze hét egyházi jellegű, az összes többi világi: filozófiai, történeti, orvosi, nyelvészeti és irodalmi (elsősorban alkalmi versek). Még látványosabb ez az arány 1809–1830 között. Ekkor a 39 latin nyelvű nyomtatványból mindössze három volt egyházi témájú. Ez az erdélyi és a magyarországi (ideszámítva még a bécsi nyomdát is) nyomdák román vonatkozású kiadványinak mindössze 7,5%-a.²⁷ Mindez azt jelenti, hogy az ide sorolható könyvek legnagyobb része 1700–1830 között román nyelven jelent meg. Nyilván egész egyszerűen azért, mert a román nyelvű művekre volt olvasói kereslet (melyeknek nagy részét a két román fejedelemségben, Moldvában és Havasalföldön értékesítették). Mindenből arra következtethetünk, hogy még a görögkatolikus klérusnak is csak egy nagyon szűk rétege tanult meg annyira latinul, hogy számukra érdemes legyen latinul is kiadni könyveket, míg a jelek szerint Moldvában és Havasalföldön szinte egyáltalán nem volt számottevő latinul olvasni tudó réteg. Ugyanakkor a román szerzők által írt latin nyelvű kiadványok elsősorban nem a román, hanem főleg a más nyelvű (magyar, német, szlovák, horvát stb.) olvasóközönség számára készültek. A történeti és nyelvészeti munkák a román nép és nyelv latinitását voltak hivatottak bizonyítani; a fontos pozíciót betöltő személyekhez írt alkalmi költeményeknek pedig reprezentatív funkciója volt.

25 CÂMPEANU, *Intellectualitatea...*, 95–102.

26 CÂMPEANU, *Intellectualitatea...*, 224; I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 130, 191, 203.

27 A statisztikákat a Ion BIANU, Nerva HODOŞ, Dan SIMONESCU, ed., *Bibliografia Românească Veche 1508–1830*, vol. 2–3. (Bucureşti: Ediţiunea Academiei Române, 1912–1936) alapján állítottam fel.

Az egyház és az iskola mellett a román határőrezredek megszervezése is segítette a latin nyelv térnyerését a románok között. Határőrnek az esetek túlnyomó többségében csak az a román állhatott, aki áttért a görögkatolikus vallásra. Cserébe mentesült a földesúri függéstől, és később az adófizetés alól is. Ezek az intézkedések el is érték céljukat. Húsz év alatt (1767–1785) az erdélyi görögkatolikus románok száma szinte megnégyszereződött, miközben a keleti ortodoxoké stagnált. Az 1763–1767. évi népszámláláskor 131 058 görögkatolikust és 596 272 görögkeleti románt írtak össze. Az 1785. évi népszámláláskor viszont már 437 175 a görögkatolikusok és 598 500 az ortodoxok száma.²⁸ A határőrezredekben eleinte csak a legénység volt román, akik felett olasz és német tisztek dirigáltak. Nekik hamar feltűnt a román nyelv latin jellege, s megpróbáltak latinul kommunikálni a legénységgel. Nem is kevés sikerrel, mert a 18. század végéről már van adat arról, hogy román határőrtisztek latinul leveleznek egymással. Antonio Cosimelli, írói nevén Silvius Tannoli, a II. román határőrezred tisztje 1768-ban terjedelmes latin nyelvű órában kesergett azon, hogy a dicső római telepeseket a Daciába beözönlő szkíták és hunok sanyarú barbárságba taszították – ám Mária Terézia személyében immár elérkezett e telepések utódai (az erdélyi románok) számára a szabadulás. Vad szokásaikat elhagyják, kebelükben újra feléled a régi római virtus, és ő, a költő megénekelheti a románok dicső tetteit.²⁹ Ez már komoly politikai program, melyben finoman keveredett a románok latin eredetének politikai célú felhasználása némi magyarellenességgel, hiszen azt minden olvasott ember tudta, hogy a római telepéseket rabigába döntő szkíták és hunok a magyarok elődei voltak.

Inochentie Micu-Klein lázadása

Ilyen kontextusban csak idő kérdése volt az, hogy az erdélyi románok latin eredetét a görögkatolikus egyházi értelmiség mikor fogja beemelni a politikai és társadalmi felemelkedésért folytatott diskurzusába. Az első, aki ezt megtette, Inochentie Micu-Klein püspök volt. Klein 1700-ban született, a kolozsvári jezsuita kollégiumban, majd a nagyszombati egyetemen tanult. 1728-ban nevezeték ki püspöknek. Ebben a minőségében mint regalista ő volt az első román, aki részt vehetett az erdélyi országgyűléseken. Ha hihetünk egy korabeli szász beszámolóinak, Klein csak latinul volt hajlandó beadni kérvényeit, és az üléseken is csak latinul volt hajlandó beszélni, annak ellenére, hogy az erdélyi országgyűlések tárgyalásai ekkor jórészt magyarul folytak. Bosszúból a magyar és a szász követek minduntalan kinevették Klein állítólagos rossz latinságát. Ko-

28 MISKOLCZY Ambrus és ERNSZT VARGA Árpád, *Jozefinizmus Tündérországbán: Erdély történeti demográfájának forrásai a XVIII. század második felében* (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013), 170.

29 A II. román határőrezredet Mária Terézia 1762-ben állította fel. A királynő által adományozott zászló felirata sokatmondó és teljes összhangban van Cosimelli ódájával: *Virtus romana rediviva*. Cosimelli ódája: Silvius TANOLLI, *Poemation de ortu et progressu Inclytæ Militiæ Limitaneæ Valachicæ in Magno Principatu Transylvaniae* (Claudiopoli, 1768). Modern kiadása: Ioan CHINDRIȘ, „Silvius Tannoli și poemul său grăniceresc”, *Școala Ardeleană* 4 (2010): 186–220. Lásd még: MISKOLCZY-VARGA, *Jozefinizmus Tündérországbán...*, 25.

moly változás ez: az előző püspök, Ion Pataki a szász királybíróval még se nem latinul, se nem németül, hanem magyarul levelezett.³⁰

Klein országgyűlési beadványiban azt kérte a II. Diploma Leopoldinum (1701) alapján, hogy az uniót elfogadó román püspök is szedhessen tizedet, papjait illessék meg ugyanazok a jogok, mint amelyeket a négy bevett vallás papjai élveznek, az erdélyi guberniumnak legyen román tagja is, a görögkatolikus románok pedig kaphassanak helyet a közhivatalokban. Később már azt is kérte, hogy a görögkatolikus románok vetessenek be negyedik nemzetként (*natio*) a kiváltságos erdélyi nemzetek (magyar, székely, szász) közé.³¹ Érvelésének egyetlen jogi alapja a II. Diploma Leopoldinum volt, ennek hitelességével kapcsolatban azonban kételyek merültek fel már a kortársakban is. Az eredeti példányt ugyanis sem Klein, sem az Erdélyi Kancellária nem találta, ezért az terjedt el, hogy a diploma a jezsuiták hamisítványa.³² Jogi érvek hiányában Klein kénytelen volt történeti érvekkel megmagyarázni azt, hogy a románok miért nem tartoznak a három erdélyi bevett *natio* közé. Erre két érv kínálkozott: 1) A románok, lévén Traianus császár római telepeseinek utódai, Erdély legrégebbi lakosai, ezért egyben e terület legrégebbi tulajdonosai is. 2) Emellett Erdélyben a románok vannak a legtöbben, ami szintén azt bizonyítja, hogy ők a tartomány legrégebbi lakosai. Kezdetben tehát nekik is szükségszerűen voltak jogaik, melyek a jelen pillanatban is megvannak, csak épp a kiváltságos statusok megakadályozzák azok érvényesítését.

Nincs adat arról, hogy az országgyűléseken is előhozakodott volna ezzel az érveléssel. Először mindenesetre a szebeni jezsuita főnökhöz, Hundegger Józsefhez írt levelében bukkan fel (Bécs, 1735. márc. 19.):

Mi ugyanis Traianus idejétől fogva, még mielőtt a szász nemzet Erdélybe bejött volna, azon a királyi földön örökösként szerepeltünk és mostanáig teljes birtokokat és falvakat birtokoltunk, jöllehet ezernyi nyomorúság közepette és sokféle teherrel elnyomva a hatalmasabbak által. Következésképpen mi is igazi örökösök vagyunk a királyi földön vagy területen, mivelhogy a Diploma Leopoldinum által bevétettünk és a haza igaz fiaivá fogadtattunk mindenütt Erdélyben a többiekkel egyenlően.³³

30 JANCSÓ Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* I. (Budapest: Lampel-Wodianer, 1896), 678; I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 286.

31 I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 57–108; FRANCISC PALL, *Inochentie Micu-Klein: Exilul la Roma (1745–1768)*, vol. I., ed. de Ladislau GYÉMÁNT (Cluj–Napoca: Centrul de Studii Transilvane–Fundatia Culturală Română, 1997), 3–14; DAVID PRODAN, *Supplex libellus valachorum: Din istoria formării națiunii române* (București: Editura Enciclopedică, 1998), 180–186.

32 I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 33.

33 „Nos enim a tempore Trajani adhuc antequam natio Saxonica Transilvaniam intrasset, in terra illa regia haeredem egimus integrasque possessiones et pagos usquedum possidemus, licet millenis miseriis, et variis oneribus utpote a potentioribus oppressi. Proinde nos etiam veri haeredes in terra seu fundo regio sumus, cum per Diploma Leopoldinum incorporati in verosque patriae filios ubique in Transilvania aequae ac alii adoptati simus.” N. NILLES S. J., *Symbolae ad illustrandum historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, vol. II. (Oeniponte [Innsbruck], 1885), 528.

Egy 1741-ben a császárnőnek készült beadványában szintén arról írt, hogy a románok Traianus óta lakják Erdélyt („nec fuisse tempus ullum post Trajanum, quo Transylvania nostris incolis caruisset”).³⁴ Ugyanezzel a gondolattal kezdődik az 1745 júniusában XIV. Benedek pápához benyújtott emlékirata is: „Quella colonia romana che piantò Trajano nella Dacia, di cui era parte la Transilvania [...]”.³⁵ A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Klein a római eredettel és az erdélyi románok számbeli fölényével az országgyűléseken nem hozakodott elő. Nyilván azért, mert tudta, hogy ezzel nem érne el pozitív hatást. Jóllehet egyesekben félelmet keltett a románok túlságos elszaporodása (pl. Vargyasi Daniel Istvánban), de sem ez, sem a római eredet közjogi értelemben nem érdekelte az erdélyi rendeket. Nem is támogatták Klein egyetlen kérését sem, sőt még a bécsi udvart is annyira ellene hangolták, hogy Mária Terézia le is akarta a püspököt tartóztatni. Ezért Klein 1745-ben Rómába menekült, ahol kénytelen volt haláláig száműzetésben maradni.³⁶

Politika és filológia: az erdélyi román nyelvújítás és a Supplex

1780–1828 között a román nyelvészet súlypontja Erdély és Magyarország volt. Ötven év alatt a Kárpátokon túli fejedelemségekben csak egy-egy nyelvtan jelent meg, miközben Erdélyben és a budai egyetemi nyomdában 3-4 évente napvilágot látott egy-egy nyelvtani vonatkozású nyomtatvány. A sort Samuil Micu-Klein (1745–1806), Inochentie Micu-Klein unokája és Gheorghe Șincai (1754–1816) latinul írt, Bécsben kiadott nyelvtana (*Elementa linguae daco-romanicæ sive valachicæ*, 1780) nyitotta meg. Kultúrtörténeti fontosságát bizonyítja az a tény, hogy megjelenésének éve a román nyelv- és irodalomtörténet korszakhatára lett: eddig tart a régi román nyelv és irodalom kora. Az *Elementa* legfőbb feladata az lett volna, hogy könnyen alkalmazható és egységes szabályrendszert teremtsen a román nyelvet és latin betűs írást helyesen használni akarók számára. Ehhez a korabeli élő nyelvallapotból kellett volna kiindulni, ehelyett azonban a szerzők a román nyelvet egy holt nyelv, a latin szempontjából vizsgálták. Így aztán nem a nyelvhelyességi útbaigazítás, hanem a román nyelv latin jellegének kimutatása lett a legfőbb cél.

Ezen a ponton csúszott át a grammatika és a filológia ideológiába, ami aztán a nyelvről való beszédet az erdélyi és magyarországi román tudományosság körében a 19. század második feléig meghatározta. Minderre azért kerülhetett sor, mert a nyelv volt a legegységesebb bizonyítéka a román nép latin származásának. Șincaiék azt állították, hogy a román nyelv egyenesen a klasszikus latin elkorcsosult változata. A nyelvváltozás koncepciójukban tehát nem fejlődés, hanem nyelvromlás, ami egyben a

34 *A Supplex Libellus Precum, et Gravaminum Cleri, Populique Romano-Valachicæ Transylvaniam, et Partes eidem Reincorporatas* c. iratot David Prodan adta ki és ismertette: PRODAN, *Supplex...*, 194–197.

35 PALL, *Inochentie...*, vol. II/1, 78.

36 Daniel Istvánról: I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 98. Klein római száműzetéséről: F. PALL, *Inochentie...*, vol. II/1, 74–101. A 18. századi Erdély népszámlálásaihoz és a románok masszív be- és kivándorlásához kapcsolódó mítoszokról és félreértelmzésekről: MISKOLCZY-VARGA, *Jozefinizmus...*, 136–162.

nemzet romlását is magával hozza. Vissza kell tehát állítani a román nyelv régi romlatlan állapotát, és akkor a román nemzet is visszanyeri régi fényét. Ezért dolgoztak ki egy latin betűs, de immár nem magyaros helyesírást, ami azonban az erőltetett etimologizálások révén olyan bonyolulttá vált, hogy semmi esetre sem lett volna alkalmas a szélesebb néprétegek közti műveltség terjesztésére. Ugyanakkor semmilyen közösséget sem vállaltak a reformáció hatására létrejött, latin betűs és magyar helyesírású román kultúrával.³⁷ Visszalatinosítási koncepciójuk másik fő eleme a nem latin eredetű szavak (főként szláv és magyar) kiküszöbölése volt. A már meghonosodott magyar jövevényszavakat nem iktatták ugyan ki, de a magyar közvetítéssel átvett latin szavaktól tudatosan tartózkodtak.³⁸

Az erdélyi és magyarországi románok közjogi szempontból, a többi nem magyar nemzetiséghez (főleg a szászokhoz és a horvátokhoz) viszonyítva abból a szempontból is hátrányban voltak, hogy az országgyűléseken románként nem vehettek részt. Így a magyar és az erdélyi közigazgatás egyik hivatalos nyelvével, a latinnal sem kerülhettek kapcsolatba. Inochentie Micu-Klein óta azonban a görögkatolikus püspökök rendszeresen részt vehettek az erdélyi országgyűléseken. Ennek ellenére a magyarországi és erdélyi államnyelv körüli vitákban a románok 1842-ig szinte egyáltalán nem kapcsolódtak be. II. József 1784. május 11-ei nyelvrendelete szerint 1784. november 1-jétől az erdélyi országos kormányhatóságoknál a belső ügyintézés és a Kancelláriával való érintkezés nyelveként a németet kell bevezetni. 1787-től az erdélyi országgyűlés nyelve is a német lett volna, ezért elvileg 1784. november 1-jétől nem lehetett volna a középiskolákba olyan diákot felvenni, aki nem tud írni és olvasni németül.³⁹ A rendelet végrehajtása Erdélyben elég felemásan történt, már csak azért is, mert még a szász Bruckenthal kormányzó is ellene foglalt állást. Jóllehet nem volt akkora a tiltakozás, mint Magyarországon, ahol a vármegyék szintén tiltakoztak a német nyelv bevezetése ellen. Legtöbbjük nem a magyart, hanem a latint javasolta továbbra is hivatalos nyelvként.⁴⁰ A horvát rendek 1785-ben még sérelmezték, hogy II. József a latin helyett a németet tette hivatalos nyelvvé. Az 1790. évi budai országgyűlésen is a latint védték minden erejükkel, de immár nem a német, hanem a magyar nyelv ellenében. (Időközben ugyanis II. József visszavonta nyelvrendeletét.) Nikola Škrelec (Skerlecz Miklós) Zágráb megyei főispánnak tulajdonított latin nyelvű beadványában (*Declaratio ex parte nunciorum regni Croatiae quod inducendam Hungarica linguam*, 1790) az állt, hogy

37 Íme egy példa: a latin *prandiū*ból (ebéd) szabályos hangváltozásokkal lett a román *prânz* ('ebéd'). Ennek a szónak megvolt a jól bevált cirill (*ниѣ*), valamint latin betűs, magyar helyesírású alakja (*prenz*). A latinisták viszont a *prandiū* formát alkották meg, hogy alakjában is minél közelebb álljon a latin *prandiū*hoz. Nos, az a román, aki nem tudott latinul, nemhogy nem tudta helyesen leírni, de még azt sem tudta, hogy mit jelent a szó.

38 Az *Elementában* már egyetlen *-uș*-ra végződő főnevet, vagy *-ălui* képzővel ellátott ígét sem találunk. A legtöbb magyar eredetű főnév és ige ugyanis ezekkel a végződésekkel került be a románba (pl. *lăcătuș* – *lakatos*, *aldui* – *áldani*).

39 Soós István, „II. József nyelvrendelete és a 'hivatalos' Magyarország”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből...*, 261–301.

40 SZEKFI Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 32–33.

a magyarok és a horvátok a *Pacta conventa* révén Kálmán király idejében egyfajta „társadalmi szerződést” kötöttek, mely szerint a két ország a Szent Korona két egyenjogú tagja lett. Mivel e kettős országnak eddig a latin volt a hivatalos nyelve, ezért azt csak közös megegyezéssel lehet megváltoztatni, de a horvát rendek ellenzik a magyar nyelv bevezetését a közös hivatalokba.⁴¹

Szintén a nyelvrendelet visszavonása után ült össze 1790–1791-ben a kolozsvári országgyűlés. A nyelv vita itt is fellángolt, igaz, nem olyan hevesen, mint Budán. A szász követek azt még elfogadták, hogy a jegyzőkönyvet magyarul fogják vezetni, de az esküt már nem akarták magyarul letenni. Azt is kérték, hogy a központi hatóságok németül vagy latinul levelezzenek a szász nemzettel. Végül az országgyűlés azt szavazta meg, hogy a fejedelemség hivatalos nyelve a magyar, mely elsőbbséget élvez az Erdélyben honos többi nyelvhez képest, de a latint az udvari, kamarai kiadványokban, a főkormányászéki jegyzőkönyvekben és a főhadparancsnoksággal vagy a tartományon kívül folytatott levelezésben továbbra is használni fogják.⁴² Jellemző a latin nyelv helyzetére Bánffy György (1746–1822) kormányzó e törvénycikkelyhez fűzött érvelése: Erdélyben azért szükségesebb megtartani magyart hivatalos nyelvként, mint Magyarországon, mert Erdélyben kevesebben tudnak latinul, s így a latin rendeleteket nem tudják pontosan végrehajtani. Ugyanakkor Erdélyben a nem magyar származásúak (szászok, románok, örmények stb.) jobban tudnak magyarul, mint a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvűek.⁴³

Az 1790/91. évi kolozsvári országgyűlés az erdélyi románok számára is sorsdöntő jelentőségű volt. Ekkor került tárgyalásra ugyanis a politikai és közjogi egyenjogúságukat kérő irat, a *Supplex Libellus Valachorum*. Az iratot Samuil Micu-Klein (1745–1806) történeti dokumentációja alapján Igantie Darabant (1738–1805) váradai unitus püspök és köre, valamint Iosif Meheși, a bécsi udvari kancellária funkcionáriusa állították össze. Meheși Bécsben a császárnak nyújtotta be az iratot, de II. Lipót elbírálásra az iratot leküldte az erdélyi országgyűlésnek. A kérvény legfontosabb pontjai Inochentie Micu-Klein püspök már említett követeléseit fogalmazták újra: 1) töröljék a románokra nézve sértő kifejezéseket, mint „tolerati, admissi inter Status, non recepti”; 2) a románság vétessék be újra a regnicoláris natiók közé (magyar, székely, szász), hiszen ez a kiváltsága a *natio valachicanak* 1437 előtt meg is volt, csak akkor épp elveszett; 3) a román görög hitű papság, nemesség, valamint városi és falusi közrendű réteg is ugyanolyan jogokat élvezhessen, mint az Unio trium nationishoz tartozó nemzetek tagjai; 4) a köz- és kormányhivatalokban a románok számarányuknak megfelelően részesüljenek; 5) azoknak a vármegyéknek, székeknek, kerületeknek és községeknek, ahol a románok vannak többségben, adjanak román neveket is, amelyekben pedig más nemzetiségűek vannak többségben, kapjanak vegyes (magyar–román vagy szász–román) elnevezéseket.⁴⁴

41 SOKCSEVICS Dénes, *Horvátország a 7. századtól napjainkig* (Budapest: Mundus Novus Könyvek, 2011), 249–254.

42 SZEKFI, *Iratok...*, 247.

43 Uo., 250.

44 PRODAN, *Supplex...*, 554–555.

Ennyi van a *Supplex*ben a nyelvkérdésről. Semmi arról, hogy mi legyen a hivatalos nyelv: a magyar, a latin vagy esetleg a német. Pedig egy, a latinitását frissen felfedező, azt a politikai küzdelmekben is alkalmazó értelmiségi elittől elvárható lett volna, hogy bekapcsolódjon a nyelvharcba, és szenvedélyesen érveljen a latin mellett. A *Supplex*nek a román helynevek románosítására vonatkozó javaslata túlságosan is modern gondolat, egyáltalán nem illik a korabeli politikai kontextusba. I. Tóth Zoltán szerint „az 5. pont [...] idegenül hat benne, a nyelvi nemzetiségnek túl korai igénye ez, mely mintha a francia forradalom hatására mutatna”.⁴⁵ A román történészek igazából figyelmen kívül hagyták e kérés magyarozatát. Hogy konkrétan miben is állhatna ebben az esetben a francia forradalom hatása, nehezen lehetne meghatározni. Szerintem közelebbi, mégpedig a horvát példa lebeghetett a *Supplex* összeállítóinak a szeme előtt. Az 1790. évi magyar országgyűlésen Bedekovics Ferenc alsótáblai követ, majd 1790. július 20-ai ülésükön a Kőrös megyei horvát rendek nyilatkoztak úgy, hogy ha az ország hivatalos nyelve a magyar lesz, akkor ők Horvátországban a horvát nyelvet teszik azzá.⁴⁶ Lehet, hogy a *Supplex* román szerzői előtt is valami homályos elképzelésként az villant fel, hogy Erdélyben, ahogyan a magyarok, a székelyek és a szászok a belső nemzeti ügyeiket magyarul intézték, úgy ők is ugyanezt majd románul tehetik?

A horvát hatás a *Supplex* más pontján is tetten érhető. Szerzőinek legfőbb érve jogaik követelésében – a létszámfölnény és az ősiség mellett – az Anonymus krónikájában előadott fiktív történet volt, mely szerint Esküllő mellett a magyarok vezére, Töhötöm nem *legyőzte* az akkori erdélyi románokat, hanem *szövetséget kötött velük*. A létszámfölnenyre kétszer, az ősiségre ötször, a magyarokkal kötött szerződésre négyszer hivatkoztak a szerzők. A magyar nyelv bevezetése elleni tiltakozás érvrendszerébe a létszámfölnényt a horvát követek a magyar országgyűlésen is felvetették. A Nikola Škrlecnek tulajdonított, már említett beadvány szerint a magyarok csak mintegy egynegyedét teszik ki az országnak a többi (szláv, német, rutén, jász, kun stb.) lakosok mellett, melyek, mivel területileg is elkülönülnek a magyaroktól, saját nyelvüket használják.⁴⁷ Erdélyben a románok létszámfölnenyére, mint már említettem, Inochentie Micu-Klein már korábban is hivatkozott. Gáldi László úgy vélte, hogy a románok római eredetének ötletét Micu-Klein Oláh Miklós *Hungariájából* vette.⁴⁸ Ha erre nincs is konkrét filológiai bizonyítékunk, az kétségtelen tény, hogy a római eredet és a létszámfölnény épp annak az évnak a végén bukkant fel Micu-Klein érvrendszerében, amikor Oláh *Hungariája* Pray György

45 I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 261.

46 SOKCSEVICS, *Horvátország...*, 250–253.

47 „Nullum ferme Idioma, quod in Regno non vigeat: denique ut numerus verorum Hungarorum, in ipsa Hungaria, vix quartam populi partem efficiat. Accessere complures, quas postea Hungari Imperio suo adjecerunt Provinciae, omnes a diversis ab Hungarico labio populis habitatae, quas Hungari, Romanorum more, in formam Provinciae non redigebant, sed suis Legibus, suis institutis, suo Idiomate uti permissas, Societatis tantum vinculo adstringere solebant.” A *Declaratio* szövegét az elektronikus kiadás alapján idézem: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.360:4.croala>, letöltés ideje 2016. szeptember 22. Vö. még: MISKOLCZY Gyula, *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*, I (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927), 427–429.

48 László GÁLDI, „L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie”, *Revue d'Histoire Comparée* 1 (1943): 45–89, 78–79.

kiadásában megjelent: 1735. Oláh Miklós műve a 18. századi végi román történetírók (Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai, Ion Budai-Deleanu) számára alapforrássá vált. Ráadásul a *Hungaria* 1763. évi második kiadásban a sajtó alá rendező, Kollár Ádám egy olyan megjegyzést illesztett be, mely hosszú időre érvet szolgáltatott azoknak, akik a népességszámot nemcsak a politikai jogok követelése, hanem az ország hivatalos nyelvének kérdése ügyében is érvként használták. Kollár elhíresült megjegyzése – miszerint mivel csak kevés olyan hely van Magyarországon, ahol a lakosság csak a magyar nyelvet használja, azért félő, hogy a kunok nyelvéhez hasonlóan a magyar is végleg eltűnik – August Ludwig Schlözernek és Herdernek köszönhetően futott be nagy karriert. Érdekes módon a román értelmiségiek és történetírók a létszámfölelynt csak a politikai jogok követelése terén használták érvként, az ország hivatalos nyelve körüli vitában nem. Holott Izdenczy Józseftől Mednyánszky Alajosig többen is a magyarok csekély létszámával érveltek a magyar nyelv bevezetése ellen.⁴⁹ Némileg eltérnek ettől az iránytól a 19. század első felében a horvát értelmiségiek és országgyűlési követek. Antun Mihanović (1796–1861) *Szózat a hazához az anyanyelven való írás hasznosságáról* (Bécs, 1815) című művében az anyanyelv mellett érvelt, mert mindenki könnyebben ír és beszél saját anyanyelvén, így a tudományt és a műveltséget is könnyebben sajátítja el. Janko Drašković a magyar országgyűlésre készülő horvát követeknek 1832-ben írt *Disszertációjában* azt javasolta, hogy a Magyar Királyság minden népe használja saját anyanyelvét, de az ország egységének megőrzése érdekében „azok a törvényszékek, melyek koronánk összes népének közös igénye szerint ítéleznek, deák, azaz latin nyelven, miként ezidáig kell hogy vezetessenek”.⁵⁰

Anonymus alapján a *Supplex* azt állította, hogy Töhötöm legyőzte Erdélyben a románok vezérért, Gelut, aki maga is elesett a csatatéren. De ezek után az erdélyi románok nem mint legyőzöttek kerültek a magyarok uralma alá, hanem ők mint Erdély őslakosai fogadták be a magyarokat, saját akaratukból Töhötömöt választva meg új vezérüknek. Ezzel a szerződéssel biztosították egymás számára a concivilitást, és mindkét nemzet Erdélyben egyenlő (regnicolaris) jogokkal rendelkezett. Ez a *Pacta conventa* mindkét fél nagy öröme és meglegedésére szolgált.⁵¹ Azt a törést, mely az

49 SZEKFŰ, *Iratok...*, 41–45; MARGÓCSY István, A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében, in *Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár 8 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 251–259. A Kollár–Schlözer–Herder-féle jóslat hatalmas irodalmából a legfontosabbak: DÜMMERTH Dezső, „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése”, *Filológiai Közöny* 12 (1966): 391–403; SZELESTEI NAGY László, „A 18. századi tudós világ III. Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel és a magyarországi tudós társaság ügye (1763–1776)”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 25 (1981): 415–447; BÍRÓ Ferenc, *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában* (Pécs: Pro Pannonia, 2012); HITES Sándor, „Herder hamis próféta.’ Kazinczy és a nyelvhalál”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 22–31.

50 LUKÁCS István és KÁLECZ–SIMON Orsolya, kiad., ford., *Az illír mozgalom: A horvát nemzeti megújulás kordokumentumai* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013), 35. Mihanović *Szózata* uo., 21–27.

51 PRODAN, *Supplex...*, 544, 548. Alaposabb elemzés nélkül többen is felvetették, hogy a horvát *Pacta conventa*t és a románok szerződését Töhötömmel a felvilágosodás hatására a 18. század végén egyfajta

erdélyi középkori románság fejlődésében következett be – az eredetileg a székely és a szász *natio*hoz hasonló kiváltságokat élvező románság miért nem vált ugyanolyan szabad és bevett rendi nemzetté, mint a többi –, a *Supplex* az idők igazságtalanságával magyarázta: „Omnis igitur moderna tristis Valachorum in Transylvania sors *non legibus, sed iniuriae temporum debetur*.”⁵² (Kiemelés N. L.). A *Supplex* szerzői szerint a 17. századi erdélyi törvénykönyvek (*Approbata* és *Compilata constitutiones*, 1653) megalkotásáig a románok államnemzeti jogait semmi sem korlátozta, és ekkor is csak a „compiler” hanyagságából vagy tévedésből (*concludi ergo debat errare solum vel incuria compilerum*)⁵³ kerülhettek be a törvénykönyvek szövegébe azok a passzusok, melyek kimondták, hogy a románok nem alkotnak rendi nemzetet, és vallásuk nem bevett vallás. A *Supplex* szerzői fájralják ugyan, hogy a román nemzet nem *status* és *natio*, de nem kéri negyedik natióként való elismerését, hiszen a román nemesek mindig is részesei voltak a három bevett natióknak. Nemességüket még a magyarok bejövetele előtt Erdélyben uralkodó román fejedelmektől kapták (ilyen volt a már említett Gelu is). Mi más ez, mint a horvát *Pacta conventa* átvétele? Ahogyan a horvátok Kálmánt választották királyukká, ugyanúgy választották meg uralkodójuknak a románok Töhötömöt. Ahogy a horvát nemesek megőrizték ezáltal a horvát királyoktól kapott nemességüket és jogaikat, ugyanúgy a románok is, akiknek jogaikat később nem megtagadták, hanem csak megnehezítették azok gyakorlását. Ezért nem kérnek új jogokat, csak a régiek visszaállítását: *per clementiam Majestatis Vestrae sacratissimae rediviva natio valachica ad usum omnium jurium civilium et regnicolarium reponatur*.⁵⁴

A latin nyelvű román történeti irodalom

A *Supplex*szel a románok közjogi értelemben nem léptek előre semmit. Az erdélyi rendeket nem hatotta meg az ősiség és a számbeli fölény, ahogy a gyenge lábakon álló Töhötöm-féle szerződéselmélet sem. Ennek még annyi alapja sem volt, mint a horvát *Pacta conventa*nak, melynek legalább megvolt a szövege. Igaz, Tamás spalatói érsek 13. században írt krónikájába csak egy évszázad múltán toldották be. A románoknak Töhötömmel kötött szerződése viszont merő fikció volt.

A legnagyobb vihart a szászok körében kavarta a *Supplex*. Nyilvánvalóan azért, mert Királyföldön és a szász székekben nagyobb számban éltek a románok, mint a székely székekben és a vármegyék területén. A brassói származású Joseph Karl Eder

---

rousseau-i „társadalmi szerződésésként” értelmezték a kortársak. Erre konkrét filológiai adat azonban (legalábbis a *Supplex* esetében) nincs. A további kutatásoknak kell majd kideríteni azt, hogy mennyire van szó ebben az esetben Rousseau hatásáról, és mennyire egyszerűen a középkori közjogi elmélet továbbéléséről. Vö. KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–186: Magyarok Európában*, III, szerk. GLATZ Ferenc (Budapest: Háttér Kiadó, 1990), 130; SOKCSEVICS, *Horvátország...*, 252–253; PRODAN, *Supplex...*, 492.

52 PRODAN, *Supplex...*, 550.

53 Uo., 548.

54 Uo., 555.

(1760–1810) még az erdélyi országgyűlés alatt megjelentette nyomtatásban a *Supplexet*, terjedelmes és csípős kritikai észrevételeket fűzve hozzá.⁵⁵ Eder nemcsak a *Supplex* gyenge lábakon álló, közjogi érvelését cáfolta, hanem az erdélyi románok történetére vonatkozó nézeteit is. Ezzel a románokat a legérzékenyebb pontjukon támadta meg. Azt állította ugyanis, hogy a románok nem lehetnek Erdély őslakosai, mert a római telepéseket Aurelianus császár Daciából a Dunától délre fekvő Moesia provinciába telepítette át. A románok ősei onnan csak a magyarok és szászok betelepülése után vándoroltak be Erdélybe.⁵⁶ Az erdélyi románok Moesiából való bevándorlásának ötlete nem Edertől származott. Johann Thunmann (1746–1778) és Benkő József (1740–1814) néhány elejtett megjegyzése után elsőként Franz Joseph Sulzer fejtette ki azt részletesebben már tíz évvel korábban.⁵⁷ A svájci származású Sulzer a császári hadsereg tisztjeként az 1770-es években az erdélyi Szászrégenben állomásozott. 1776-ban Alexandru Ipsilanti havasalföldi fejedelem (1774–1782) felkérte, hogy Bukarestben alapítson jogi akadémiát. Jól ismerte tehát nemcsak az erdélyi, hanem a havaselvi román politikai és értelmiségi réteget is.⁵⁸

Közben a disputa kezdett hitvita jelleget ölteni. A felek makacsul hajtogatták igazukat, és így próbálták hinni benne, miközben igyekeztek az ellenfelet személyükben támadni. A már említett Şincai, például az Eder kritikájára írt kéziratban maradt válaszában (*Responsum ad Josephi Caroli Eder in Supplicem Libellum Valachorum Transylvaniae iuxta numeros ab ipso positos*) Sulzerről azt állította, hogy hibbant, aki csak bosszúból írt a románok ellen, mert Havasalföldön nem kapott tőlük semmilyen hivatalt.⁵⁹ Az igaz, hogy Sulzer amolyan kalandor típusú katona-értelmiségi volt. 1779-ben Pray György segítségével próbált állást szerezni a budai egyetemen. Ez Sulzer saját beszámolója szerint azért nem sikerült, mert felesége ortodox román volt. Később azzal is beérte volna, ha Benkő József valamelyik erdélyi arisztokratánál szerez neki házi-tanítói állást. Mivel erre sem nyílt alkalom, kénytelen volt Havasalföldön maradni, s Piteşti városában halt meg 1791-ben.⁶⁰

A vita eldöntésére a szászok a göttingai professzort, August Ludwig Schlözert kérték fel. Schlözer 1791-ben a *Staatsanzeigen* című folyóiratban közölt röpké megjegyzésében felvetette azt a hipotézist, miszerint a román nép a Dunától délre alakult ki. Ezért joggal bíztak a szászok abban, hogy Schlözer az ő nézeteiket fogja majd népszerűsíteni. Schlözer végig együtt is működött az erdélyi szászokkal (főként Johann Filtsch-csel, Samuel von Bruckenthallal és Friedrich von Rosenfelddel) könyvének írása közben,

55 *Supplex Libellus Valachorum Transylvaniae cum notis historico-critici I. C. E. civis transylvani*, Claudiopoli, 1791.

56 *Supplex Libellus...*, 10–11.

57 Franz Joseph SULZER, *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Wallachei, Moldau und Bessarabiens*, Bd. II (Wien: Gräffer, 1781), 4–35.

58 Sulzerről legújabbban: Petre IONESCU, „Interferențe culturale în epoca luministă: Franz Joseph Sulzer”, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 6, 1. sz. (2002): 113–118.

59 PRODAN, *Supplex...*, 101.

60 Sulzer levele Benkő Józsefnek, Bécs, 1779. nov. 8., *Benkő József levelezése*, gyűjt., jegyz. SZABÓ György és TARNAI Andor, Magyarországi tudósok levelezése 1 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 90–92.

ám korábbi nézetét némiképp megváltoztatva a románokat tette meg Erdély legrégebbi lakóinak.⁶¹ Schlözer egyébként nem a szászok, inkább az erdélyi magyarok önértetébe gázolt bele, annak ellenére, hogy szász levelezőpartnerei ettől óva intették.⁶² Schlözer azt állította ugyanis, hogy Erdély területén a honfoglalás idejében a besenyők éltek; a székelyek az ő utódaik. Géza magyar király később azért hívta be a szászokat, hogy a besenyőktől megszerezzék ezt a területet a Magyar Korona számára. Ezért kaptak jogokat és kiváltságokat a szászok a magyar királyoktól. A magyarok viszont csak a székelyek és a szászok után települtek be Erdélybe. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság több ülésén is foglalkozott Schlözer művével, és Arankának köszönhetően tetemes iratanyag készült el annak cáfolatára, de az végül mégsem jelent meg.⁶³ A későbbiekben Eder mellett a lőcsei származású Johann Christian Engel (1770–1814), az Erdélyi Kancellária fogalmazója is bekapcsolódott a vitába, aki szintén a románok erdélyi kontinuitása ellen érvelt.⁶⁴

A román értelmiségnek nemigen volt alkalma a vitába bekapcsolódni. Ugyan lázas munka indult meg, de a 18. század végén elkészült munkák szinte mindegyike kéziratban maradt. Şincsei mellett Ion Budai-Deleanu (1760–1820) terjedelmes német nyelvű ellen-jegyzetekben (*Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der walachischen Nation herausgekommenen Noten*) válaszolt Eder *Supplex*-kiadására, de a cenzúra nem engedte azokat megjelentetni.⁶⁵ Ugyanakkor Budai-Deleanu egy latin nyelvű történeti munka megírásába kezdett az erdélyi nemzetek eredetéről. 1791 után egész haláláig írt monumentális munkájában (*De originibus populorum Transylvaniae*) Budai hosszasan foglalkozott a magyarok eredetével is. Legnagyobb tisztelettel Pray Györgyről és Sajnovics Jánosról szólt, és őket követve a magyarok finnugor eredetét hangoztatta. Igen ám, de nem akárhogyan: noha kijelentette, hogy a magyar a finn, a lett és a vogul nyelvekkel rokon, de ugyanakkor azt is hangoztatta, hogy a magyarok egyben a szkíták és a hunok leszármazottai is, mert valójában a finnek és a vogulok is szkíták. Egyszóval az egész finnugor nemzetség a szkítákra vezethető vissza, és semmi közük sincs a törökökhöz. Budai szerint a magyar–török rokonságot csak azért találták

61 Schlözer művének (*Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Göttingen, 1795) keletkezéstörténetéről legújabbban: BÍRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Erdélyi Tudományos Füzetek 272 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 159–164; Martin PETERS, *Altes Reich und Europa: Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)* (Münster: LIT Verlag, 2005); LAJTAI L. László, „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusa*, *Eszmetörténeti Könyvtár 18* (Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2013), 117–118.

62 BÍRÓ A., *Nemzetek...*, 164.

63 DÁVID Péter, „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak”: *Erdélyi tudományos intézmények a XVIII. század végén*, PhD-disszertáció (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2009), 141–143: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/921/>, letöltés: 2017. szeptember 26. Vö. még: BÍRÓ Annamária, „Vita vagy önreprezentáció?” in *Aranka György gyűjteménye I. Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk., EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 249 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), 123–146.

64 Ladislau GYÉMÁNT, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790–1848* (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1986), 60–61.

65 Modern kiadása: Ioan CHINDRIȘ și Niculina IACOB ed., *Ion Budai-Deleanu în mărturii antologice* (Cluj-Napoca: Napoca Star, 2012), 483–501.

ki újabban egyes magyar szerzők, mert szégyellték magukat egy olyan nép (pl. vogul) rokonainak mondani, melyről semmi dicső tettet nem hagytak ránk a históriák – bezeg a bizánci krónikák már a 6. századtól a törökök hírnevét zengték. Budai szerint viszont nincs semmi szégyellni való a finnugor–vogul rokonságban, hiszen igaz ugyan, hogy a krónikákban sehol sem olvasni a finnek és a vogulok híres tetteiről, ám őseik, a szkíták virágzó kultúrárt teremtettek, még Indiával is kereskedtek. Arról meg senki sem tehet, hogy a szkíta-finnek egy része elvándorolt Szkítiából, másik részét pedig idegen népek igázták le. Nem csoda hát, ha a szkíták ezen utódai elvadultak, s hiába keressük náluk őseik harci vitézségét, hiszen a mai görögöknél sem találjuk a régi hellének művészetét és tudományát, ahogy a daciai telepések utódainál sem a rómaiak eleganciáját és kultúráját.⁶⁶

Budai a finneknek a szkíta ősohöz viszonyított elkorcsosulásában a románok történetének párhuzamát látta. Empatikusan viszonyult a magyar értelmiség azon részéhez, mely szégyellte a „halszagú finn rokonságot”, hiszen ez a szégyenérzet a román értelmiség nagy részében is megvolt az antik rómaiaktól való elfajzás miatt. A finn és a román sors párhuzamba állításával Budai azt sugallta a román kortársainak, hogy nem kell szégyenkezniük, mivel az elkorcsosulással a románok nincsenek egyedül, a magyar (és a szász/német/osztrák) vitapartnereinek meg azt, hogy nem kell annyira büszkének lenni a dicső eredetre, mert lám, másokkal is megtörtént ugyanaz az elfajzás, mint velük, románokkal. Egyszóval a szkítáknak is vannak korcs utódai, nemcsak a rómaiaknak, s ahogyan a magyaroknak nem kell szégyenkezniük a szegény finn rokon miatt, úgy a román értelmiségieknek sem népük elkorcsosult római mivolta miatt.

A Lembergben élő Budai művének román kortársai között azonban semmi hatása sem lett, mivel kéziratban maradt.⁶⁷ Ugyanerre a sorsra jutott a 18. század végi másik nagy román történészének, a már említett Samuil Micu-Kleinnak a munkája is. Micu-Klein *Brevis historica notitia originis et progressu nationis Daco-Romanae seu ut quidem barbaro vocabulo appellant Valachorum ab initio usque ad seculum XVIII* (1778) címmel latinul kezdte írni művét, de később románra fordítva négy kötetbe dolgozta át. A teljes latin változat a mai napig kiadatlan. Samuil Micu-Klein a románok latin eredetét bizonyítandó történetüket Trója elestével kezdte. Ugyanakkor igazi Hungarus-tudatú értelmiségként úgy vélte, hogy az összes románt a Magyar Korona jogán az osztrák ház fennhatósága alá kellene vonni, és az egész románsággal el kellene fogadtatni a kato-

66 Ion BUDAI-DELEANU, *De originibus populorum Transylvaniae: Despre originile popoarelor din Transilvania*, I, ed. de Ladislau GYÉMÁNT (București: Editura Enciclopedică, 1991), 232–234.

67 Budai bécsi tanulmányainak befejezése után 1787-ben ment Lembergbe, ahol egészen haláláig (1820) maradt. Előbb bírósági titkár, majd ülnök lett. Egy örmény származású lengyel nőt vett feleségül. Sem Erdélybe, sem Moldvába (habár maga a moldvai metropolita kínálta fel neki a jászvásári iskola katedráját) nem volt hajlandó többé visszatérni. Ennek okát csak találgathatjuk. Feltételezésem szerint Budai azért nem tért vissza többé román lakta vidékre, mert Lembergben jól érezte magát. Ott ugyanis nyugodtan a munkának szentelhette életét, alkotói energiáját nem kellett feláldoznia – az Erdélyben és Magyarországon maradt román kortársaihoz hasonlóan – az ideológiai és politikai harcok barikádjain. Minderről részletesebben lásd: MISKOLCZY Ambrus, *Eposz és történelem: A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*, Kisebbségkutatás Könyvek (Budapest: Lucidus Kiadó, 2008), 9–10.

likus uniót.⁶⁸ Gheorghe Șincai a *Responsum* mellett egy másik monumentális történeti munka megírásába fogott. A latinul és románul megírt mű már 1812 februárjában kész volt, de a cenzorhoz csak 1813. júniusában nyújtotta be.⁶⁹ Mártonffy József erdélyi püspök cenzorként azonban nem javasolta a mű kiadását. Kézirata a kolozsvári katolikus líceum könyvtárába került, ahonnan a román változat mégis csak kikerült, és 1844-ben Budán részletek, 1853–1855-ben pedig Jászvásárott a teljes mű megjelenhetett.⁷⁰ A latin változat azonban azóta sem került elő.

A román értelmiségnek csak a 19. század első évtizedére sikerült nyomtatványok révén is bekapcsolódnia a románok latinitásáról és erdélyi kontinuitásáról szóló vitába. A vita ekkor már nem politikai-közjogi, hanem sokkal inkább értelmiségi síkon folyt. Nem a románok elvesztett jogaiért indultak harcba a résztvevők, hanem azért, hogy az erdélyi románokról kialakult negatív képet árnyalják. A legnagyobb vihart Schwartzner Martin *Statistik des Königreichs Ungarn* (I–III, Buda, 1798–1811) című műve váltotta ki, melyről Toma Costin, a pesti egyetem joghallgatója magyarul és latinul is kiadott egy-egy cáfolatot: *Észrevételek tekintetes Schwartzner Márton úr Magyarországi statisztikájában az oláhokról tett jegyzésekre* (Pest, 1812); *Discussio Descriptionis valachorum Transylvanorum* (Pest, 1812). A latin változatot Samuil Vulcan (1759–1839) váradai görögkatolikus püspök 385 forintos anyagi támogatásával jelentette meg. A pozsonyi latin nyelvű statisztikai-politikai folyóirat, a *Ephemerides Posonineses* 1812. évi 23. számában elismerő recenziót közölt Costin *Észrevételeiről*. A lap 100 forint ellenében arra is hajlandó lett volna, hogy közölje Costin teljes szövegét. Costin azonban nem tudta kifizetni az összeget.⁷¹

A 19. század első felének legnagyobb hatású történésze kétségkívül Petru Maior volt. Igaz, főművét az *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* ([A dáciai románok története], Buda, 1812; második kiadás: 1834) nem latinul, hanem románul írta. Hatása óriási volt az egész román nyelvterületen. Maiort szintén Schwartzner könyve bőszítette fel, s azért írta meg művét, hogy megvédje a románok becsületét. Nem az ősiség és az elvesztett jogok visszakövetelése volt a legfőbb célja, hanem az, hogy bemutassa: az erdélyi románok sem alábbvalók más nemzeteknél, s ugyanolyan értékes tagjai az országnak, mint a magyarok vagy a szászok. Maior nem véletlenül szánta a román célközönségnek művét. Az előszóban ugyanis azt állította, hogy azért írta meg könyvét, hogy segítse az erdélyi románokat abban, hogy hű alattvalói

68 „Quid si Marmatiam [...] quid si districtum Bihariensem, Satmariensem, Hevesiensem, Aradiensem, Bannatum, Moldaviae, Valachiae et Bulgariae partes ad Coronam Hungariae de jure spectantes, quae atiam cum bono Deo huic imperio Austriae Doms et Deum incessanter oramus, circumspexerimus? Tantam profecto in his Transilvaniam circumjacentibus provinciis gentis Valahicae reperiemus multitudinem, quae caeteros ritus graeci populos ad Domum Austriacam pertinetes copia et numero longe amplius superat.” Idézi I. TÓTH, *Az erdélyi...*, 365.

69 Gheorghe Șincai levele az Egyetemi Nyomdának: Nagyvárad, 1812. febr. 24., in *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848*, kiad. VERESS Endre és DOMOKOS Sámuel (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 211–212.

70 JAKAB Elek, „Adalék Sinkai Gergely György életiratához”, *Századok* 15 (1881): 683–694, 688.

71 Ioan CHINDRIȘ, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene* (Cluj-Napoca: Editura Cartimpex), 2001, 213–224.

legyenek a hazának, kiváltképpen pedig a császárnak, de a helyi uraknak is szót fogadjanak.⁷²

A támadás azonban ezúttal sem magyar, de még csak nem is szász oldalról, hanem egyenesen Bécsből jött. A szlovén származású Jernej (Bartolomeus) Kopitar (1780–1844) bécsi császári könyvtáros, az illírismus egyik jeles képviselője illetve kritikáival Maior könyvét. Kopitar nyelvészeti érvekkel igyekezett bizonyítani azt, hogy a román nem lehet a daciai latin közvetlen folytatója. Számos olyan jellegzetessége van a románnak – írta –, melyek a többi újlatin nyelvben nincsenek meg. Ilyen például a hátravetett névelő. Mivel az albánban és bolgárban is így használják a névelőt, Kopitar amellet érvelt, hogy a román nyelv az őslakosok (dákok, trákok), a római telepések és a szlávok keveredéséből alakult ki. Mivel a régi román irodalom nagy része szláv nyelvű, és a román szövegeket is cirill betűkkel írták, sem a szláv eredetű szavakat, sem a cirill betűs írást nem kell száműzni a román kultúrából.⁷³

Maior gyorsan elkészült válaszával, habár Kopitar német szövegét a gyulai származású Moise Nicoara (1784–1861) fordította le számára, s a választ is eredetileg románul írta meg, majd valaki latinra fordította: *Animadversiones in recensionem historiae: De origine Valachorum in Dacia* (Buda, 1814).⁷⁴ Maior igazából a polémiához értett, a nyelvészethez nem – legalábbis azon a szinten, mint Kopitar. Ezért azzal érvelt, hogy a román nyelvnek a többi újlatin nyelvtől eltérő jellegzetességei azzal magyarázhatók, hogy a román nyelv nem a klasszikus, hanem a népi latinból alakult ki, melyben ezek a változások már megvoltak. A cirill betűk ügyében pedig egy régi, de megalapozatlan legendát elevenített fel a moldvai történetíró, Dimitrie Cantemir (1673–1723) alapján. *Descriptio Moldaviae* című művében Cantemir azt írta, hogy a románok 1437-ig a latin ábécét használták, de ekkor a moldvai vajda megijedvén, hogy a firenzei zsinat uniós törekvéseinek hatására alattvalói át fognak térni a katolikus vallásra, az összes latin betűs iratot elégettette, és a cirill betűs írást tette kötelezővé. Kopitar levélben válaszolt Maiornak, aki replikaként egy újabb brosúrát jelentetett meg latinul. Kopitar azt is recenzálta, mire Maior egy újabb latin röpiratot publikált. Kopitar azonban arra már nem válaszolt, és a vita így abbamaradt.⁷⁵

72 Petru MAIOR, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (Buda: Crăiască Tipografia a Universității, 1812), 3.

73 Bartolomeus KOPITAR, „Walachische Literatur”, *Wiener allgemeine Literaturzeitung* 1 (1813): 1551. Újrakidava: *Bartolomeus Kopitars Kleinere Schriften: Sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*, Herausg. von Franz MIKLOSICH (Wien: Friedrich Beck's Universität Buchhandlung, 1857), 230.

74 Vasile MANGRA, „Moise Nicoară”, *Tribuna*, 1908. január 1/14., 4.

75 Maior brosúrái: *Reflexiones in responsum domini recensentis Viennensis* (Pest: Trattner, 1815); *Reflexiones in responsum recensentis Vienensis in recensionem Historiae Valachorum in Dacia* (Buda: Crăiască Tipografia a Universității, 1816).

Magyar–román együttműködés a forradalom előestéjén

Kissé talán meglepő, hogy az erdélyi románok ősiségéről és jogairól folyó vitába a 18–19. század fordulóján, csaknem fél évszázadon át (1780–1830) nem kapcsolódtak be magyar értelmiségiek. A *Supplexre* egyetlen magyar szerző, a kolozsvári piarista tanár Bolla Márton (1751–1831) írt cáfolatot, *Dissertatio de Valachis qui Transylvania incolunt* (1791), de ez kéziratban maradt.⁷⁶ Bolla azt állította, hogy a románok nem latin, hanem hun–bolgár származásúak. Habár ezt az elméletet Bolla tankönyvébe is felvette (*Primae lineae historiae universalis in usum studiosae juventutis Claudiopolitanae*, vol. 1–3, Claudiopoli, 1798–1799), nagy népszerűsége nem tehetett szert, mert magyar kortársai jórészt elfogadták a románok erdélyi kontinuitását. Így például Huszti András, Ercsei Dániel a debreceni kollégium tanára, vagy a korszak leghíresebb történészprofesszora a pesti egyetemről, Horváth Mihály.⁷⁷ Olyanok is akadtak, akik még a *Supplex* érvelésével is egyetértettek, s elfogadták azt, hogy a magyarok bejövetele előtt az erdélyi románok saját fejedelmeiktől már jogokat és nemességet kaptak, azokat pedig a Töhötömmel kötött szerződés alapján meg is őrizhették. Aranka György például óvatosságra intette a románok latin eredtét és nemesi jogait kétségbe vonó Bollát. Aranka csak a Kárpátokon túlról később bevándorolt románok nemesi jogait tagadta, de az erdélyi őshonos románokét nem. Az 1796-ban készült *Az erdélyi oláhokról* című értekezésében az erdélyi románokat három társadalmi csoportra osztotta:

Azt kérdem attól, aki Erdélyt esmeri, akár magyar, akár oláh, akár más nemzetbéli légyen: hogy Erdélyben hányféle oláh vagyon? Nem igaz-e az, hogy Erdélyben vagyon jött-ment idegen, a szomszéd oláh országokból jött vándor oláhság egy felől; más felől vagyon rész szerént magyar nemességgel és szabadsággal bíró vármegyebeli nemesség, rész szerént pedig eredeti boér nemességből álló oláhság, az ő parasztjaival együtt, mint a Fogaras földi nemesség és boárság.⁷⁸

Ez utóbbiak semmiben sem különböznek Erdély más rendjeitől és nemeseitől. Ők a Töhötömmel kötött szövetség alapján ugyanolyan kiváltságokkal és jogokkal rendelkeznek, mint a magyarok, a székelyek vagy a szászok:

76 Modern kiadása: Bolla Márton, *Az oláhok eredetük szerint hun-bolgárok*, kiad. ZAJTI Ferenc (Budapest: Stadium Sajtóvállalat RT, 1931), 102.

77 HUSZTI András, *Ő és Új Dácia* (Bécs: 1791), 15–16, 135–137; ERCSEI Dániel, *Statistica* (Debrecen: 1814), 114; HORVÁTH Mihály, *Historia Ungariae politica*, pars. I. (Vienae: 1786), 59–60; UŐ, *Statistica regni Hungariae* (Posoniae: 1802), 53, 73–75.

78 Kolozsvári Nemzeti Levéltár, Col. Aranka, Nr. 88. fol. 8r. Az Aranka-gyűjteményben fennmaradt román tárgyú jegyzetek azt bizonyítják, hogy Aranka külön könyvet szeretett volna írni a románokról. Ebből a következő fejezetek készültek el: *Az Oláh nemzetségről* (azaz Oláh Miklós esztergomi érsek nemzetségéről), *A Hunyadi nemzetségről* (ez 1811-ben meg is jelent), *Az erdélyi kenézségekről*, *Az erdélyi oláhokról*.

Veszem fel másodszer a vármegyékben való oláh nemességet. Hol vette ez magát Erdélyben? Ha valaki azt gondolná, hogy ezek a fenn említett sohonnai jött-ment emberekhez hasonlók, s vélek egyarányú rendű oláhok volnának, igen nagyon hibáznék. Ilyenek Közép Szolnok, Kolozs, Torda, Doboka, Hunyad vármegyék főképpen, s Kővár vidéke teljesen. Ezek ugyan az idők folytához képest, az Tuhutumtól fogva máig vévén különböző rendűek, de nemesek [...] mindenik közülük olyan nemes volt, mint a magyar nemes ember, olyan igazsággal bírt a polgári társaságban [mint a magyar], ugyanazon törvénnyel s igazságokkal élt [mint a magyar]. [...] Ezekről különbözik a fogarasi nép. Földe az erdélyi Magyar, Székely és Szász földektől mindenkor megkülönböztetett föld volt, tisztán Oláhok földének nevezetett. [...] Ez a föld Tuhutumtól az ő véle szövetségre lépett népnek szakasztott föld volt, mely a magyarok között elegyedni nem akart [...], különben, mint szövetséges társok [a magyaroknak] az ő régi szokásaik, és szabadságaik szerént élhetnek.⁷⁹

Perecsényi Nagy László (1771–1827) Bihar, majd Arad megyei hivatalnok szintén teljesen a *Supplex* szellemében írt a románokról:

Megérdemli ezen nemzet, élő emberi társaink az ő róla való emlékezetet mind azért, hogy nálunk a két hazában milliómnyi számot felül haladják – mind pedig, hogy édes itthonosaink letelepedésétől ólta mindig velünk egyet értő polgártársaink, és szabadságainkban, hadainkban, viszontagságainkban mindenütt helytállván, velünk osztózkodtak.⁸⁰

Perecsényi Nagy egyébként a latin nyelvnek is nagy híve volt. 1818. április 7-én ezt írta Fejér Györgynek: „tavaly is mondám én Trattner úrnak [Trattner János Tamás pesti nyomdásznak], hogy a hazai deák jelességeket, mint constitutionalis egyik nyelvnek néha-néhára való remekjeit ki nem lehet innét – a fordításokkal együtt – rekeszteni.”⁸¹

Úgy tűnik tehát, hogy a deákos műveltségű magyar kis- és középnemesek, a román értelmiség latinista mozgalmában saját rendi felfogásának megerősítését látta. A román értelmiség a „minden óság mellett vakul kardot kötő magyarjainkkal” szimpatizálhatott, akik „anyanyelvünket a közdolgok folytatására alkalmatlannak vitatván, vissza fogják kívánni a deák nyelvet, melyet szintén oly rosszul beszélnek, de

79 Uo. 8r–9v.

80 Perecsényi levele Fejér Györgyhöz 1818. április 12. Borosjenő, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 13, 116r. Perecsényinek a románokról szóló értekezéseit, amelyeket a szerző a *Tudományos Gyűjtemény* számára küldött meg, de mégsem kerültek publikálásra, kiadta MISKOLCZY Ambrus, „Perecsényi Nagy László cikkei a románokról”, *Europa–Balcanica–Danubiana–Carpathica, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének Évkönyve* 3 (1998): 299–329.

81 Perecsényi levele Fejér Györgyhöz 1818. április 12. Borosjenő, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 13, 118v. Perecsényi itt elsősorban a latinul verselgető nemesi értelmiség érdekében emelt szót, jóllehet a legfontosabb irodalmi művek ekkor már magyar nyelven születnek. A korabeli újlatin költészetről lásd: SZÖRÉNYI László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 174–199. A latin nyelvű közköltészetéről lásd: CSÖRSZ, *Közköltészet a többnyelvű...*

amelynek mesterszavait szajkómódra megtanulták”.⁸² A magyar nemesség tehát a rendi-nemesi tőkét (gazdasági politikai előnyeit) próbálta meg jól működő kulturális tőkévé átváltani, mivel ekkorra a műveltség, a tudás önmagában is értéként jelent meg. Ugyanakkor román részről a 19. század elejére a Bécs felől jövő gazdasági, politikai és oktatásügyi reformoknak köszönhetően kitermelődött egy elég jelentős román értelmiségi réteg, még akkor is, ha az nem a rendiség által biztosított előnyökkel indult. Erdélyben a magyar felvilágosodás általános konvertálási stratégiáját követve ez a román értelmiség az időközben megszerzett kulturális előnyeit igyekezett politikai és társadalmi előnyökké konvertálni.

A két ellentétes irányú konvertálási stratégia találkozása a 19. század elejére széles körű magyar–román kulturális együttműködést biztosított. Íme, erre csak egy példa az Erdélyi Iskola reprezentáns történetét, Gheorghe Șincait Benkő József, Cornides Dániel, Kovachich Márton György, Katona István, Tertina Mihály, valamint a Wass grófok segítették munkájában. 1805-ben Șincai román bukolikus verset írt József nádor (1776–1847) névnapjára, melyben Széchényi Ferencről és az általa alapított Nemzeti Múzeumról is laudatiót mondott.⁸³ Különösen érdekes Gheorghe Șincai és a váradai literátorok közti kapcsolat. E kör magyar tagjai, elsősorban Perecsényi Nagy László és Tertina Mihály, a patriarchális nemesi nacionalizmus⁸⁴ zászlóvivői, ugyanakkor a neolatin irodalom lelkes művelői voltak. Tertina Mihály⁸⁵ 1750-ben született Eperjesen. Innen Miskolcra, majd Nagyváradra ment, ahol kezdetben szintén gimnáziumi tanár, később pedig igazgató-helyettes. Közben 1790 áprilisától októberéig a korszak egyik legfontosabb latin nyelvű folyóiratát, az *Ephemerides Budensem* szerkesztette.⁸⁶ 1791-ben a pesti egyetem esztétikai tanszékére pályázott sikertelenül, de így is számos külföldi (a göttingeni, erlangeni, jénai, római stb.) tudományos társaság tagjai közé választotta. Európai hírnevét az is növelte, hogy 1803-ban Antonio Canova (1757–1822) Napóleon-szobormodelljének elkészültekor egy négyszáz hexameterből álló latin költeményben dicsőítette a későbbi francia császárt. A *Carmen de Napoleonis Bonaparte marmorea statua* 1803-ban Pozsonyban nyomtatásban is megjelent.⁸⁷ Șincai személyesen vitte a nyomtatványt Budára, ahonnan 1804. március 14-én adta fel a bécsi francia követnek.⁸⁸ A költemény el is jutott Napóleonhoz. A császár nevében Charles-Maurice

82 Kisfaludy Sándor levele Nagy Józsefhez, 1806. szeptember 17. Idézi: CSETRI Elek, *Egység vagy különbözőség: Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 37–38.

83 *Onomasticon serenissimi hereditari principis regii archiducis Austriae et Regni Hungariae palatini Iosephi* (Buda: 1805), 47–57.

84 Miskolczy Ambrus illette őket ezzel a jelzővel: MISKOLCZY, *Perecsényi...*, 306.

85 Életművéről és a Napóleonhoz szóló ódájáról legújabban Tóth Sándor Attila írt, műve azonban csak fenntartásokkal használható: TÓTH Sándor Attila, *Canova, Napóleon – és Tertina Mihály* (Szeged: Gradus ad Parnassum, 2007).

86 BALOGH Piroska és SZILÁGYI Márton, „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.» Az *Ephemerides Budenes* a magyar nyelvhasználat kérdéséről” in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből...*, 23–71.

87 A verstről lásd: SZÖRÉNYI, *Memoria...*, 197–198.

88 CHINDRIȘ, *Cultura și societate...*, 181–182

de Talleyrand (1754–1838) külügyminiszter válaszolt a bécsi nagykövetnek, aki megküldte a levelet Tertinának. Tertina költeményét és Talleyrand levelét Perecsényi Nagy László az *Orodias* (Várad, 1804) című kötetében újból kiadta.

Az *Orodias* a 19. század eleji magyarországi és erdélyi neolatin költészet antológiája. Perecsényi levélben keresett fel minden magyarországi és erdélyi tudóst, akiről azt gyanította, hogy latinul versel, s arra kérte őket, hogy küldjenek verset a készülő kötet számára. Érkeztek is szép számmal a művek, melyek főleg személyeket (Széchényi Ferenc, Festetics György stb.) és intézményeket (Nemzeti Múzeum, Georgikon) magasztaltak. A *Coronis* fejezetcím alatt huszonhat olyan verset számolhatunk össze, melyet Tertina Napóleont magasztaló költeményére írtak, olyanok mint Nedeczky Elek jezsuita plébános, Valla Jácint, az Árkádia Akadémia tagja, vagy Vályi Nagy Ferenc sárospataki tanár. Şincai az *Orodias* előkészületei közben épp Váradon tartózkodott. Így került be az ő költeménye (*Elegia*) is a kötebe. Şincai elégiájának első része önéletrajzi jellegű, második része pedig a magyarországi neolatin költészet laudációja. Tertinát és Perecsényit egyenesen Janus Pannonius magasságába emelte.⁸⁹

Erdélyben a magyar nyelv ügye az 1841–1843. évi országgyűlésen került elő ismét. A románokat leginkább a törvényjavaslatnak a 7. és 8. pontja érintette érzékenyen. Ezekben az állt, hogy az egyesült és nem egyesült román egyház tíz éven belül köteles bevezetni a külső hatóságokkal való levelezésében és belső ügyei intézésében a magyar nyelvet. Emellett a román papoknak is meg kell tanulni magyarul, s tíz év után a görögkatolikus iskolákban a magyart kell a tanítás nyelveként bevezetni.⁹⁰ Az erdélyi románság részéről a tiltakozás egyöntetű volt, habár főleg görögkatolikus környezetben a magyar nyelv használata egyáltalán nem számított kirívó esetnek már addig sem. A kortárs görögkeleti újságíró és történész George Bariţ (1812–1893) szerint a magyar katolikus iskolákban tanult románok a balázsfalvi papneveldeben még a szemináriumokon is magyarul beszéltek egymással. A cirill betűs román könyveket ezek a hallgatók el sem tudták olvasni. Ioan Lemeni püspök elődjét Ioan Bobot magyar nyelvű beszéddel temette el. Papjai gyakran magyar nyelvű beadványokkal keresték meg. Egyes görögkatolikus esperesek az egyházi jegyzőkönyveket is magyarul kezdték vezetni.⁹¹ A gyulafehérvári püspökséggel, valamint az esztergomi érsekséggel azonban még véletlenül sem magyarul, hanem latinul leveleztek a balázsfalvi püspökök.

Ugyanakkor Lemeni komoly erőfeszítéseket tett a cirill betűs román írás kiküszöbölésére is. Elsőként adatott ki latin betűs román liturgikus könyveket (1835). Jellemző azonban, hogy azok a román papok, akik ismerték a latin betűket, még ekkor, a 19. század első felében is jobban tudták használni a magyar helyesírást román szövegek lejegyzésére, mint a román latinisták által gyártott mesterséges latinizáló írást. 1833. november 19-ei körlevelében Lemeni arra utasította a görögkatolikus papokat, hogy a hivatalos levelezést, valamint a jegyzőkönyvek vezetését latin betűs írással intézzék.

89 A vers modern kiadása: CHINDRIŞ, *Cultura și societate...*, 193.

90 SZEKFŰ, *Iratok...*, 523–531.

91 George BARIŢIU, *Părţi alese din istoria Transilvaniei*, vol. I. (Sibiu: Tipografia W. Krafft, 1889), 613–614; Gheorghe BOGDAN-DUICĂ, *Viaţa și ideile lui Simion Bărnuţiu* (Bucureşti: Editura Cultura Naţională, 1924), 49–51.

Sőt, akik nem tudnak latin betűvel írni románul, azokat pappá sem szentelhetik fel. 1846. augusztus 4-ei körlevelében pedig azt kérte, hogy a Guberniumnak küldött román nyelvű iratokat szintén latin betűkkel írják.⁹²

Lemeni saját bevallása szerint nem vett rész az országgyűlésnek azon az ülésén, ahol a magyar nyelvtörvénytervezetet bemutatták és megvitatták. Lépését azzal indokolta, hogy a szászok ellenvetései is merev elutasításban részesültek, őt tehát még csak meg sem hallgatták volna. A balázsfalvi konzisztórium 1842. február 15-én fogalmazta meg tiltakozó levelét a tervezett nyelvtörvény ellen. Ebben azt kérték, hogy a görögkatolikus egyház belső ügyeiben és az oktatásban tarthassa meg a románt, valamint a latint, mint „a románnak édes anyai nyelvét”. A konzisztórium elküldte Lemininek állásfoglalását, aki saját beadványa kíséretében felküldte azt a császárnak. A későbbiekben még kétszer is felírt Marosi Sámuel udvari funkcionáriusnak, hogy kérvénye a császár elé kerüljön. Lemeni ezekben az írásokban a latin nyelvet már nem emlegette. A magyar nyelv hivatalossá tétele ellen nem érvelt, de azt határozottan megtagadta, hogy a görögkatolikus egyház belső ügyeiben és a román iskolákban a magyar legyen a hivatalos nyelv: „De hogy egyházi hivatalos ügyeinkben arra köteleztessünk, hogy magyarul folyjanak, és a balázsfalvi iskolákban azon legyen az oktatás, azt be nem fogadhatjuk s nem kívánhatjuk” – írta Marosinak. A román nyelv mellett azért érvelt, mert Bessenyei szellemében úgy vélte, hogy a nép számára a tudás és a kultúra leginkább saját anyanyelvén keresztül közvetíthető. A magyar nyelv hivatalossá tételétől viszont nem tartott: „Hogy pedig az oláhok magyarul tanulván elmagyarosodjanak csak elméletileg – theoretice – gondolható, tetteleg kivinni, aki Erdélyt ismeri – lehetetlen – mert többen vagyunk, mint összesen a három [magyar, székely, szász] nemzet.”⁹³

Erdélyben az 1847. évi országgyűlésen született meg végül a törvény a magyar nyelv hivatalossá tétele ügyében. Ezzel a törvénnyel a latin nyelv Erdélyben is visszaszorult az iskolák falai közé. A 19. század második felében már egyetlen latin nyelvű művet sem írtak az erdélyi románok. A moldvai és havaselvi filológusok a román nyelvújítást nem a visszalatinosítás által, hanem a többi újlatin nyelvből (főleg olasz és francia) való kölcsönzés útján vélték megvalósíthatónak. A romantikus nacionalizmus hevében a nemzeti nyelvek a latint a románság körében is végképp kiszorították úgy a közügyek intézéséből, mint az irodalomból.

92 Ciprian GHIȘA, *Episcopia greco-catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni (1832–1850)*, vol. II (Cluj-Napoca: Argonaut, 2008), 38–49.

93 Lemeni beadványait és leveleit közli: Coriolan SUCRU, „Protestul din 1842 al Blajului împotriva limbii maghiare”, *Cultura Creștină* 14, 4. sz. (1925): 128–132.

TÜSKÉS ANNA

„Gyermekei a könyvei voltak”¹

Rab Gusztáv élete és munkásságának második korszaka (1950–1963)

Rab Gusztáv neve ma többnyire ismeretlen a magyar nagyközönség előtt, az irodalomtörténészek közül is csupán kevesen tudnak róla. Megtalálható ugyan az életrajzi és irodalmi lexikonokban,² de az irodalomtörténeti kézikönyvek szűkszavúan, hibás adatokkal vagy egyáltalán nem említik munkásságát.³ Az író 1963 januárjában hunyt el a Párizstól 80 km-re nyugatra fekvő Dreux-ben. Hagyatékát testvére, Rohoska Ilona az ottani redemptorista kolostor könyvtárában helyezte el két bőröndben és egy kartondobozban. Miután ezt az intézményt összevonták a párizsi rendházzal, Rab irodalmi hagyatékát ott őrizték tovább, míg végül 2012-ben François Gautier atya átadta a párizsi Magyar Intézet igazgatójának, Ablonczy Balázsnak, aki továbbította azt a Petőfi Irodalmi Múzeumnak.⁴ A tíz doboznyi anyagból hét a regény- és novella-kéziratokat, három a levelezést tartalmazza.⁵ A hagyaték legértékesebb része hét regény magyar nyelvű kézírata, melyek mindeddig nem jelentek meg nyomtatásban.

A magyar irodalomtörténeti kutatás Rab munkásságának eddig csak a második világháború végéig tartó, első szakaszát tárgyalta, amelyben szerelmi, lélektani témájú elbeszéléseket és történelmi regényeket írt olvasmányos stílusban.⁶ Az 1949-ben szilenciumra ítélt író ezt követően a társadalmi kérdések és a vallás történelmi szerepe foglalkoztatta, művei középpontjába többnyire a kitelepített családok sorsát és a magyar szenteket állította. Tanulmányomban bemutatom a hagyatékban őrzött magyar nyelvű

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatását az NKFIH PD 120947 posztdoktori ösztöndíj keretében végezte.

1 Az idézet forrása: BERKI Erzsébet, „Halottaim is itt-ott, egyre többen...”, *Irodalmi Újság* 14, 2. sz. (1963. jan. 15.): 1.

2 „Rab Gusztáv”, in *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 2:455; KISS Tamás, „Rab Gusztáv”, in *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 3:1669; NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona* (Budapest: Argumentum–PIM–Kortárs Irodalmi Központ, 2000), 809; „Rab Gusztáv”, in *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. MARKÓ László (Budapest: Magyar Könyvklub, 2004), 5:512–513.

3 BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla és RÓNAY László, *A nyugati magyar irodalom 1945 után* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 67.

4 Köszönöm a kutatásban nyújtott segítséget Komáromi Csabának és François Gautier-nak. Ugyancsak köszönöm Buda Attilának, Stauder Máriának és Tverdota Györgynek a tanulmánykézirat korábbi változatának olvasását és ösztönző javaslatait. A leveleket a tanulmányban eredeti nyelven idézem, a jegyzetekben saját fordításomban közlöm az idézett szövegrészeket.

5 PIM Kézirattár, Gynsz: 2013/27.

6 Rab Gusztáv levele Békés Gellérthez, Dreux, 1961. jan. 16., első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom* (Budapest: Szukits Kiadó, 1942), 522–523.

regénykéziratokat keletkezésük feltételezhető sorrendjében, röviden ismertetem a művek tartalmát és a hozzájuk kapcsolódó, mellettük található dokumentumokat. Fő célom Rab regényírói módszerének vizsgálata, a keletkezés és a megjelent művek kiadástörténetének feltárása. A regények elemzése és az összevetés az idegen nyelvű változatokkal egy másik tanulmány feladata lesz.

I. Életút

Rohoska József Gusztáv 1901. május 14-én született Sárospatakon.⁷ Édesapja, Rohoska József (1871, Kunhegyes–1938, Budapest) a sárospataki református kollégiumban vallásbölcsezetet és újszövetségi kánontörténetet tanított,⁸ édesanyja Peremartoni Nagy Borbála (1880, Sárospatak–1972, Budapest). Gusztáv volt a legidősebb gyermekük, hat testvére született.

1920-ban Budapestre költözve jogot tanult, majd 1923-ban abbahagyta egyetemi tanulmányait. Ekkor vette fel a Rab Gusztáv írói, illetve újságírói nevet. Regényírással még Sárospatakon kezdett el foglalkozni: *Mocsárláz* című első regényét folytatásokban közölte a *Nyugat*, s 1922-ben megnyerte vele az Atheneum Kiadó első díját, már Rab Gusztáv néven.⁹ 1923-ban elhelyezkedett a politikai, tudományos, művészeti radikalizmust képviselő *Világ* című napilapnál.¹⁰ A kezdő riporterből pár év alatt neves újságíró lett. 1926-ban, a *Világ* megszűnése után átkerült a Rákóczi úti nagy lapvállalkozáshoz: *Az Est*-lapokhoz.¹¹ Volt bűnügyi riporter, parlamenti tudósító, színházi kritikus, külföldi tudósító, vezércikkeket írt, emellett jelentős szerkesztői munkát végzett. Többször utazott Franciaországba *Az Est* különleges tudósítójaként, úgynevezett utazó főriporterként: repülőgépen oda küldte a lapja, ahol éppen történt valami Európában.¹² Az Újságírók Nemzetközi Szervezete 1933-ban Budapesten tartott kongresszusának egyik szervezője volt.

Az 1930-as évek második felében felesége ösztönzésére, akivel 1936-ban kötött házasságot, felhagyott az újságírással, hogy legyen ideje szépirói tevékenységet folytatni.

7 Az életrajz adatainak fő forrása Rab Gusztáv 1962 decemberéből származó önéletrajza, valamint testvérének, Rohoska Ilonának 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

8 DIENES Dénes és UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története* (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013), 137; KOVÁCS I. Gábor és TAKÁCS Árpád, összeáll., „A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adataira és életútleírása”, in *Hit – tudomány – közélet: A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014), 157.

9 BALASSA József, „Rab Gusztáv regénye”, *Világ* 14, 51. sz. (1923. márc. 4.): 5; Révai Nagy Lexikona (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1927), 20:761; „Egy idegbeteg ember plágiumvádjá a «Mocsárláz» szerzője ellen”, *Pesti Napló*, 1923. máj. 25., 2.

10 Pl. RAB Gusztáv, „A bolond herceg és a nők: Elbeszélés”, *Világ*, 1926. ápr. 4., 37–38.

11 Pl. RAB Gusztáv, „Gwen ha du”, *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 5; RAB Gusztáv, „60.448 napjai a fehér házban: Riport azokról, akik «fehérben» járnak”, *Pesti Napló*, 1936. jan. 1., 17; RAB Gusztáv, „Július és a nők”, *Pesti Napló*, 1934. nov. 27., 2; RAB Gusztáv, „A rossz tábornok”, *Pesti Napló* 1930. jún. 18., 2.

12 „Elrepült báró Doblhoff Lili Varsóba, Rab Gusztáv Párizsba”, *Az Est*, 1935. szept. 12., 4–5.

Írásai jelentek meg a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők* című képes hetilapban,¹³ melynek főmunkatársa lett. Amikor 1938-ban megjelent a *Mentont ajánlanám* című regénye, a kritikusok meglepődtek.¹⁴ Szerkesztőtársa, Stella Adorján így írt róla:

Rab Gusztáv ugyanis délelőttjét a szerkesztőségben tölti, délután a követségeket látogatja, este a pártkörök vendége. Ezenkívül mindenütt megfordul, ahol a politikát főzik: parlamentben, főrendiházban, minisztériumokban, sőt még vidéki kortesgyűléseken is. Ha hozzávesszük még azt is, hogy Rab Gusztáv szenvedélyes utazó, aki szereti a világot járni, akkor igazán rejtély, hogy mikor van ideje ilyen nagyterjedelmű regényt írni.¹⁵

Ez a regénye több nyelven megjelent, Olaszországban különösen nagy sikert aratott. Ettől kezdve a második világháború végéig a következő regényei jelentek meg magyar, német, svéd és olasz nyelven: *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Rokonok és ismerősök*, *Miért Dániel?*, *Keleti pályaudvar*, *Éji lepke* és *Mennyei avatás*.¹⁶ Regényeit az *Új Idők* – Singer és Wolfner kiadó adta ki. A magyar közönség körében az 1940-ben megjelent *Belvedere* című regénye volt a legnépszerűbb, melynek történeti háttérét az 1938-as közép-európai események – a müncheni egyezmény, Csehszlovákia felosztása és a magyarlakta területek visszacsatolása – alkották.¹⁷ Kritikusai körökben a *Rokonok és ismerősök* és a *Miért Dániel?* című regényei keltettek feltűnést.¹⁸ Rab mintának tekintette Flaubert regényeit, főként a *Bovarynét*, amelynek felkereste helyszíneit, és cikket írt róla 1929-ben.¹⁹ Flaubert eszközeiből sokat átvett és alkalmazott regényeiben.

Az *Est* című lap 1939-es megszűnése után Rab szerkesztőként dolgozott az újonnan alapított *Pest* című napilapnál. Az *Új Idők* Kiadót a második világháború után felszámolták, és összes raktáron lévő könyvét megsemmisítették vagy külföldre eladták, a könyvtársa forgalomból kivonták. Rab Gusztáv a második világháború után is az *Új Idők* című képes hetilapnál dolgozott, amelyet ekkor már Fodor József és Kassák Lajos

13 Pl. RAB Gusztáv, „A kép címe: Nyugtalanság: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1938. márc. 20., 409–413; RAB Gusztáv, „Tanulmányút: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1944. júl. 22., 61–66; RAB Gusztáv, „A dragonyos: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1944. máj. 6., 516–517.

14 Néhány kritika: BODÓ Béla, „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”, *Pesti Napló*, 1938. március 12., 9; Zs. J., „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”, *Új Idők*, 1938. febr. 27., 311; B. Gy., „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”, *Magyarország*, 1938. márc. 13., 9.

15 STELLA Adorján, „Ajánlom én is...”, *Színházi Élet* 28, 12. sz. (1938): 63; KOZOCSA Sándor, „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”, *Magyar könyvbarátok Diáriuma* 8, 2. sz. (1938): 69.

16 Interjú a *Diana társadalma* c. regényének megjelenése kapcsán: C. SZEMERE Klára, „Látogatás Rab Gusztávnál”, *Új Idők*, 1939. ápr. 16., 606–607. Néhány kritika: SZÉKELY Tibor, „Diana társadalma: Rab Gusztáv új regénye”, *Új Idők*, 1939. máj. 15., 751; B. R., „Éji lepke: Rab Gusztáv regénye”, *Új Idők*, 1944. febr. 26., 229.

17 Néhány kritika: GALAMBOS GRUBER Ferenc, „A «bécsi döntés» regénye”, *Katolikus Szemle* 54, 8. sz. (1940): 308–309; F. Gy., „Egy könyv második kiadása elé”, *Új Idők*, 1940. jún. 2., 627; HUSZÁR Miklós, „Belvedere: Rab Gusztáv regénye”, *Új Idők*, 1940. ápr. 28., 497.

18 Néhány kritika: BENEDEK Marcell, „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”, *Új Idők*, 1942. nov. 7., 560–561; TÓTH Béla, „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”, *Protestáns Szemle* 52, 5. sz. (1943): 159; HUNYADY Sándor, „Rokonok és ismerősök: Rab Gusztáv regénye”, *Új Idők*, 1941. nov. 2., 548.

19 RAB Gusztáv, „Bovaryné: Fantasztikus utazás a költészetből a valóságba és dokumentumok egy lángész munkájához”, *Vasárnap* (a Pesti Napló heti melléklete), 1929. okt. 13., 1–4.

szerkesztett.²⁰ Bár felajánlották neki egy napilap szerkesztői állását azzal a kikötéssel, hogy lépjen be a Kommunisták Pártjába, ő ezt nem vállalta. A *Pest* című lapnál betöltött politikai rovatvezetői szerepe és a *Belvedere* című regénye miatt – amelyet a fasiszta könyvek listájára tettek,²¹ majd onnan törölve zúzdába vittek – 1945 júliusában Rabot elfogták a németekkel való együttműködés alapos gyanúja miatt.²² Ügyét november 15-én tárgyalták, és öt évre eltiltották az újságírástól.²³ 1949-ben kizárták a Magyar Írók Szövetségéből. Kéziratban maradt *Flórián* című regénye, melynek kiadására nem kerülhetett sor.²⁴ Mivel nem volt híve az új politikai rendszernek, 1949 júniusától nem folytathatott újságírói tevékenységet. Utolsó cikkei a *Magyar Nemzet*ben jelentek meg 1949 első hónapjaiban.²⁵ Írásait folyamatosan politikai támadások érték, „letelt ugyanis az a kíméleti és várakozási idő, amely alatt legalább egy Sztalinért lelkesedő írásművel állást kellett volna foglalnom a népi demokrácia mellett”.²⁶

Munkásságának az 1949-ig tartó első korszakát később visszatekintve „egyenetlen”-nek ítélte. Fenyő Miksának 1962-ben így írt erről:

[...] írói működésem, amely szeszélyes időrendben a *Nyugatban* megjelent első regényemet követte, nem váltotta be sem a *Nyugatot*, sem a magam reményeit, legalább is nem olyan mértékben, ahogy azt a Vilmos császár-úton és az Arany János-utcában képzeltük.²⁷

1949–1956 között a Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott. Pár év alatt geodéziai technikus, brigádvezető lett, s mérnöki munkát végzett. A csatorna építéséhez szükséges földmérésekhez kitelepített nőket és férfiakat vett fel munkásnak. Ignó Pálnak így írt erről az időszakról 1960-ban:

Harta, Akasztó, Kunszentmiklós, Bugyi, Sári, Nádudvar, Hajdúböszörmény, Dedőhát, Pródi-pusztá, Hortobágy, Polgár, Tiszadugyilaháza, Tiszacsege... és még egy sereg tanya, falu, rombadólt urasági kastély voltak állomásai életemnek. Mai szemmel és mai helyzetemből tekintve, jól jártam. Sokkal rosszabbul is történhetett volna! [...] a Senkiföldjén

20 Rab Gusztáv, „Szent Mihály hegyén: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1946. dec. 7., 786–787; Rab Gusztáv, „Kelemen, a barátom: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1947. szept. 6., 223–224; Rab Gusztáv, „Anyák és fiúk: Elbeszélés”, *Új Idők*, 1947. nov. 8., 438–439.

21 „Két könyv megsemmisítését javasolja a könyvkiadók igazolóbizottsága”, *Világ*, 1945. jún. 2., 4; Magyar Pál, „Részvettem egy könyvrazián! Mik derülnek ki a fasiszta irodalom rejtegetőinél?”, *Kossuth Népe*, 1945. aug. 14. 2; „A fasiszta sajtótermékeket vizsgáló bizottság...”, *Világ*, 1946. júl. 27., 2.

22 „Sárospatakon elfogták Rab Gusztávot”, *Kossuth Népe*, 1945. júl. 13., 2.

23 „Rab Gusztávot öt évre eltiltották az újságírástól”, *Világ*, 1945. nov. 16., 3.

24 Ez a regény nincs meg a hagyatékbán.

25 Rab Gusztáv, „A pólya”, *Magyar Nemzet*, 1948. nov. 21., 6; Rab Gusztáv, „A hálátlanok”, *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 12., 2; Rab Gusztáv, „Párisi szobrok”, *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 30., 4; Rab Gusztáv, „A Hernád – Párisban”, *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 2., 2; Rab Gusztáv, „Teréz”, *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 16., 2; Rab Gusztáv, „Petit Châtelet”, *Magyar Nemzet*, 1949. márc. 3., 2; Rab Gusztáv, „Quartier Latin”, *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 6., 2; Rab Gusztáv, „Ki hogy látja?”, *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 19., 2.

26 Rab Gusztáv levele Gácsér Imrénének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

27 Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

mértem a földet, kevés tudással és gyakorlattal, mert akkor még nem végeztem el sem az első-, sem a felsőfokú geodéziai tanfolyamot, kezdő földmérőcske voltam [...].²⁸

Ezen időszakra esik titkos katolizása. Áttérésének körülményeiről így írt Békés Gellértnek:²⁹

Apai és anyai ágon régi református papi családból származom, annak a liberális protestantizmusnak emlőin nevelkedtem, amely szövetkezett a XIX. század atheista filozófiai irányzataival és a marxizmuson át a leninizmushoz vezetett. 1952-ben Hajdúnánáson egy este bezárt templomban, ahol csak egy szál gyertya égett az oltáron és odakint egy öreg parasztasszony őrködött, visszatértem a keresztvízhez. Nem sokkal később, éjszaka-kánként titokban, megírtam *Szent Optika* című regényemet.³⁰

Ebből az alkalomból, hogy személyes kapcsolat támadt köztünk, nem hallgathatom el, hogy mit jelentett számomra, földmérőként télen-nyáron a hortobágyi pusztában, a Szentírás remek magyar fordítása. Engedje meg, hogy hálás köszönetet mondjak és szívből gratuláljak. (A barna kötésű könyvet, nem sokkal az Egyházba való visszatérésem után, annak a „Tiszapócsnak” kis szöke káplánjától kaptam ajándékba, amelyről regényemben beszélek.)³¹

Az algériai Oran-ban élő A. Tóth József lazarista misszióspappal folytatott levelezéséből kiderül, hogy Rab katolizálásában dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperes-plébános is szerepet játszott.³²

A sok lelki és testi szenvedés aláasta Rab egészségét, orvosa eltiltotta a geodéziai tevékenységtől, és leszálalékoltatta. Második felesége, Kochanovszky Olga tüdőbajos volt, s Mátraházán tüdőműtéten esett át. 1949 és 1956 között az asztalfiókja számára Rab két regényt írt: a *Szent Optika* a három kassai vértanúról szól, az *Utazás az ismeretlenbe* pedig bemutatja az 1950–1951-ben Budapestről és máshonnan tanyákra és falvakba kitelepített emberek sorsát.

28 Rab Gusztáv levele Ignótus Pálnak, Dreux, 1960. dec. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

29 Másoknak is írt Rab a katolizálásáról: 1. Rab Gusztáv levele Gácsér Imrének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Protestáns papi családból származom, református teológiai tanár volt az apám és anyai nagyapám, az úgynevezett liberális protestantizmus képviselői, amely utat nyitott az elvallástalanodásnak, a hitetlenségnek, majd az istentelenségnek. Ez a meggyőződés vallási kérdések felé terelte érdeklődésemet, 1952-ben titokban Hajdúnánáson katolikus lettem.” 2. Rab Gusztáv levele Lucien Corosinek, Dreux, 1959. jún. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Je suis devenu arpenteur et géomètre dans la „puszta”, fameux désert hongrois, pendant sept ans. Entre temps comme descendant d’une famille calviniste je suis arrivé à la constatation que le soi-disant protestantisme libéral a préparé la chemin pour le déchristianisme, l’incroyance, l’athée et j’ai converti en secret parmi mille dangers dans un petit village de la „puszta”, Hajdúnánás. Clandestinement j’ai écrit deux romans: *Voyage dans le bleu* [...] et *Sainte Optique*, roman philosophique qui traite le problème du miracle.”

30 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

31 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

32 „Dr. Tajti Lajos, a polgári esperes-plébános tudatta velem, hogy Dreux-ben él. Magam Polgáron születtem 1916-ban. [...] A Tajti Főtisztelendő úr jelezte, hogy az ön katolizálásában neki is volt némi szerepe.” A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1960. jan. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Ezt a két kéziratot vitte magával 1958-ban Franciaországba, miután francia barátja, Robert Squarciafichi, a „Le Cap Estel Hotel” tulajdonosa (Ezè Bord de Mer) meghívta őt feleségével együtt baráti látogatásra.³³ Felesége ösztönzésére fogadták el a meghívást, és Bölöni György támogatásával kaptak útlevelet. 1958. január végén hagyták el Magyarországot. A hagyatékban fennmaradt Rab 1958. január 8-án kelt, a Magyar Nemzeti Banknak tett bejelentése, miszerint magával visz egy „Sauvageot francia-magyar és magyar-francia szótárt, saját tulajdona, két kötet, cél: tanulmányi cél, írói foglalkozás, értéke 250 Ft”.

Két fő ok miatt maradtak végleg Franciaországban: egyrészt a Flammarion kiadó vállalta a kitelepített emberekről írt regényének kiadását, másrészt felesége, Olga rákos betegen kórházba került. Ekkor már nem a Rivierán, hanem Chaudonban laktak egy másik francia barát, Jean Chitry nyaralójában. Innen került Olga a pár km-rel Párizshoz közelebb eső dreux-i kórházba. A dreux-i Redemptorista Missziós intézet házfőnöke, Père Danet teológiai professzor a súlyos betegek kórházi látogatása során megismerte és megkedvelte Rabot és feleségét. A több mint két és fél hónapig haldokló Olgát naponta meglátogatta, s ellátta lelki vigasszal a mélyen vallásos asszonyt. Rab Gusztávot ugyanakkor erősen lefoglalta megélhetésük előteremtése, kenyérkereseti munkája. Az Amerika Hangja rádióadó kulturális munkatársaként dolgozott: a *Voice of America* számára írt és szalagra mondott havi néhány cikk szerény, de állandó jövedelmet hozott számára. A francia irodalommal, művészettel és kultúrával kapcsolatos tudósításokat küldött a rádióknak, melyek gépiratban ugyancsak megtalálhatók a hagyatékban.³⁴ Emellett igyekezett elbeszéléseit francia, német, svéd és olasz nyelvre lefordítva közzéadni. Az *Utazás az ismeretlenbe* megjelenés alatt lévő francia változata miatt gyakran utazott Párizsba. Danet atya meghívta, hogy költözzön be a kolostor egyik vendégszobájába. 1959. május 14-étől lakott ott, így naponta többször is meglátogathatta feleségét, aki június 8-án halt meg, és a dreux-i temetőben temették el két nappal később.³⁵

Rab életkörülményein – lakhatás, orvosi ellátás – többen próbáltak javítani, így például a Magyar Menekültügyi Iroda (Comité des Réfugiés Hongrois, Gácsér Imre, Esterházy Lujza) szociális gondozói, a Catholic Relief Service – National Catholic Welfare Conference (John B. McCloskey) és Dajkovich István (Casablanca). Bolváry Géza (München) felvetette Rab regényei megfilmesítésének ötletét, amihez Rab elküldte neki négy regénye, az *Éji lepke*, a *Mentont ajánlanám*, a *Diana társadalma* és a *Szent Optika* filmváz-

33 Robert Squarciafichi meghívólevele Rab Gusztávnak, Cap-Estel, 1957. febr. 9. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

34 A 100 éves „Nyomorultak”, Párisi irodalmi vegyes, 100 éves Herczeg Ferenc, Katolikus hét 1962, Egyetemi decentralizálás, A Delacroix-év, Chénier, Új városok, Turista Akadémia, Romano Guardini Párisban, A francia falu átalakulása, Montherlant, Párisi vegyes, Lajos Fülöp emlékiratai, A francia anya, Vegyes, Plon, Teilhard de Chardin, Francia folyóiratok, Tárlatok, „Amerika 62”, Két új akadémikus, Gerhart Hauptmann, Alagutak, A reverenda, a százéves pap miséje és egyebek, Tisserant bíboros, Malraux és a műemlék, Szaharai történelemelőtti képek, Proust kéziratai (Beszámoló a Société des amis de Marcel Proust et des amis de Combray tavaszi összejöveteléről), Francia gépkocsiipar, „Humanizált” városok.

35 A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltásot sírból a lejárát után egy-két évvel „Rohoska Rab Olga 50 ans née Kochanousky” földi maradványait exhumálták, és tömegsírba helyezték.

latát.³⁶ A négy közül Bolváry a *Mentont ajánlanám* címűt gondolta a legmegvalósíthatóbbnak. „A *Szent Optika* mint kosztümfilm igen drága produkció és mint vallásos film nem számíthat a publikum minden rétegének érdeklődésére.”³⁷

Anyagi helyzetének javítására Rab több helyen próbált álláshoz jutni. Így például a Radiodiffusion-Télévision Française magyar szekciójánál (Section Hongrie) Rezek Román és Bolgár László segítette, a Fédération Internationale des Journalistes et Écrivains du Tourisme részéről Adorján Andor támogatta. Adorján az 1920-as évektől élt Franciaországban újságíróként és műfordítóként. 1928-tól a Lucien Vogel által alapított *VU* és *LU* című párizsi hetilapok belső munkatársa volt Gara Lászlóval együtt. A második világháború után az Édition du Bateau Ivre kiadót vezette. Tanácsokkal és kapcsolatokkal folyamatosan segítette Rabot regényeinek és novelláinak idegen nyelvekre fordításában. Amikor Rab francia fordítót keresett, Adorján hívta fel figyelmét Gara Lászlóra:

Ajánlanám azonban, hogy rám való hivatkozással írjon Gara Lászlónak, akit hírből talán ismer is. Címe: 29, rue Surcouf, Párizs, 9eme. Gara elsörendű fordító, ráadásul író is, akinek igen kitűnő, humoros regénye jelent meg a bujdosó életről, az itteni német megszállás idején. Gara annak idején a numerus clausus miatt volt kénytelen kivándorolni ide, mindig igen tisztességes embernek ismertem, ráadásul igen talentumos is. Vele bizonyára nem lesz csalódása. [...] Gara moralitásáért teljes mértékben vállalom a felelősséget. Ha tehát jó fordítóra van szüksége: két kézzel kapjon rajta.³⁸

Gara László valóban segített Rabnak a francia fordítók keresésében és az írások elhelyezésében francia lapoknál, valamint a könyvkiadókkal folytatott tárgyalásban.³⁹ Ugyancsak Adorján javasolta Rabnak a német közlést:

Egy másik dolog, amire szeretném felhívni figyelmét, hogy németre sokkal könnyebben talál fordítót, mint franciára. A *Basler Nachrichten*-ben (Basel, Dufourstrasse 40) gyakran találok magyar novellákat, tárca gyanánt. Részint egy Stefan Klein, részint egy Josef Kalmar van megadva mint fordító. [...] Hasonlóképpen, úgy hiszem Münchenben, él egy Podmaniczky báró, aki szintén fordít németre magyar belletrisztikai munkákat. Ha a *Free Europe*-hoz fordul, bizonyára akad ott valaki barátja, vagy ismerőse, aki útba igazíthatja.⁴⁰

Franciaországba érkezésük után Rab felvette a kapcsolatot több régi barátjával, például Jean Cocteau-val:

36 Rab Gusztáv levele Bolváry Gézáknak, Chaudon, 1958. nov. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

37 Bolváry Géza levele Rab Gusztávnak, München, 1958. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

38 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. szept. 21. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

39 Gara László munkásságáról lásd Tüskés Anna, „«te áldott Antológ, kitől en-nemzetem külhoni híresorsa lóg!» Gara László élete és munkássága”, *Irodalomismeret* 2018/2, 44–81.

40 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 12. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Mon cher Gusztav Rab, Hélas votre bonne lettre arrive lorsque je quitte la côte. Dès mon retour je me renseignerai pour savoir si vous êtes toujours dans ce merveilleux Cap-Estel. Votre Jean Cocteau⁴¹

Nem található több levél Cocteau-tól a hagyatékban, de ez bizonyítja, hogy az 1930-as években ismerték egymást és találkoztak.

Levelezett az 1926-ban Olaszországban letelepedett Balla Ignác költővel, akitől novellái és regényei olaszországi megjelenése ügyében kért segítséget. A nyugat-európai irodalmi és kiadói élet útvesztőiben főként Adorján segítette Rabot, akivel rendszeresen levelezett. A hagyaték Adorján összesen hetvenhat levelét őrzi, amelyekben számos tanácsot adott az immár 75 éves újságíró:

[...] jómagam igen-igen megöregedtem, egészségi állapotom is sok kívánni valót hagy hátra. [...] Szóval, mint látja, igen komolyan készülök fel rá, felsőbb osztályba lépni: testemet testálván a földnek, lelkemet az égnek, ahonnan is a pokolba leszek utasítva, nagy örömemre, mert legalább ott a sok régi pajtásommal kerülök össze, holott az égben alig találkoznék közülök csak eggyel is. Talán csak Szomorý Dezsővel, meg igen-igen esetleg Szép Ernővel. Szomorýval, ha az istent is sikerült volna becsapnia, Széppel meg no mert igazán a leglelkesebben igazán naiv volt.⁴²

Az *Utazás az ismeretlenbe* francia kiadásának hírére így reagált Adorján:

Mondhatom, hogy amit itt elért, szinte fel se mérhető. Tudnia kell ugyanis, hogy az itteni kiadóknál a magyar könyv, a magyar író egyáltalán nem számíthat nagy gráciára. Még a legjobbaink művei se váltak itt be soha, Jókai Mórtól Móricz Zsigmondig és Márai-ig. Heltai egyetlen könyve jelent meg franciául, többé soha se akadt a továbbiakra kiadó. A *Pál utcai fiúkat* én fordítottam, Stock adta ki, 25 év kellett hozzá, hogy elfogyjon belőle 4000 példány. Márai *Zendülők*-je itt nagy irodalmi siker volt, ma is raktáron a kiadás fele, nincs senki, aki a további műveire reflektálna. Így volt a *Sárárannyal*, így Zilahy regényeivel. Hogy maga most ezt a rég betonba öntött balvélelmet most mégis áttörte, nagy dolog. Az írása értékét is bizonyító tény.⁴³

A magyarországi barátok közül is többekkel tartotta a kapcsolatot Rab. 1961-ben meg akarta hívni Gyergyai Albertet a Sociéte des Amis de Marcel Proust et de Combray-be előadást tartani, de ez Gyergyai óvatossága miatt akkor nem valósult meg. Passuth Lászlóval 1959–1960-ban levelezett, főként műveik francia fordításának és megjelentetésé-

41 „Kedves Rab Gusztávom, sajnos a levele akkor érkezik, amikor éppen elhagyom a tengerpartot. Amint visszatérek, érdeklődni fogok, hogy még mindig a gyönyörű Cap-Estelben van-e. Jean Cocteau” Jean Cocteau levele Rab Gusztávnak, St Jean Cap-Ferrat, 1958. febr. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

42 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. febr. 27. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

43 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. ápr. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. Heltai Jenő francia kapcsolatairól lásd Tüskés Anna: „A fordításnak egyetlenegy rendszabálya van csak: jól kell fordítani.» Heltai Jenő francia levelesládájából”, *Literatúra* 2018/2 (megjelenés alatt).

sének nehézségeiről. A Nyugat-Európában élő művészek közül többekkel felvette a kapcsolatot, például Bálint Endrével.⁴⁴ De Gaulle kulturális minisztere, André Malraux támogatásával Dreux városa 1959 őszén kiutalt Rabnak egy lakást (7bis Rue du Capucins, Dreux, E-et-L), de kapcsolata megmaradt a redemptorista szerzetesekkel is.⁴⁵

A kitelepítettekről írt regény, az *Utazás az ismeretlenbe* erősen rövidítve jelent meg 1959-ben Párizsban, a Flammarion kiadónál *Voyage dans le bleu* címmel, és valamivel teljesebb változatban Londonban és New Yorkban 1960-ban *Journey into the Blue* címmel a Sidgwick & Jackson, illetve a Pantheon Books kiadónál. A német kiadás (*Fahrt in's Blau*, Benziger Verlag, Zürich–Köln) kevésbé, a holland jobban sikerült. Az idegen nyelvű kiadások alapján csak pontatlan képet alkothatunk a magyar eredetiről. Több kísérletet tett Rab az eredeti magyar változat kiadására – sikertelenül. Többek között Fenyő Miksától kért segítséget,⁴⁶ aki azonban az elolvasásánál többre nem vállalkozott:

Bár megszűntem olvasni-írni is – regényedet szívesen elolvasom, feltéve hogy gépen van írva. (A múzeumoknál sem azt nézem, hogy van-e Leonardo-ja, hanem hogy van-e liftje.) Szóval küldjed, ha abban az önámításban élsz, hogy véleményem számodra jelenthet valamit.⁴⁷

Ugyancsak próbálkozott a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadójánál, az Amerikai Magyar Kiadónál (Köln, Fenyvessy Jeromos), de a zsúfolt kiadói program miatt nem tudták elfogadni műveit.⁴⁸

A regény francia kiadása bizonyos ismertséget hozott Rab számára, számos napi- és hetilappal kapcsolatba került, mint pl. a *Les Echos* gazdasági napilappal (szerk. Emile Servan-Schreiber), és a *L'Express* (szerk. M. Erwald) című napilappal. Rab több nyugat-európai televízióban és rádióban szerepelt: 1959. július 6-án például a „Paris-Télé”-ben Jacques Chabanne mutatta be az író-t és regényét. Ezt követte két kisregényének – *Un jour à Budapest* és a *Le Rapid de Paris* – a megjelenése. Bede István a Radio Free Europe adásaiban ismertette Rab regényeit. Előadásokat tartott, többek között 1962. december

44 Bálint Endre levele Rab Gusztávnak, dátum nélkül, a levél tartalma alapján 1962-ben íródott. Bálint Endre 1957 és 1961 közötti párizsi éveiről lásd Tüskés Anna, „A cinóber piros madár – Bálint Endre, az illusztrátor”, *Orpheus Noster* 7, 2. sz. (2015): 29–54.

45 Lásd a Rab Gusztáv és a Kulturális Minisztérium (Ministre d'État Affaires Culturelles) közötti levelezés, 1959–1962. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

46 Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

47 Fenyő Miksa levele Rab Gusztávnak, New York, 1962. jan. 31. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

48 „Kedves Rab Úr! Szíves sorait megkaptam és köszönöm. Jól esik hallani egy magyar testvér sikereit az európai könyvpiacra. Csak így tovább! Lassan, lépésekben előre, a magyarság szolgálatában, igazán szívemből kívánom. Ami azonban könyveinek magyar nyelvű kiadását illeti, sajnos nem tudok pozitív választ adni. Az Amerikai Magyar Kiadó, mint a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadója, évekre el van látva kéziratokkal. Kiadási programunk pedig 1960 végéig készen van. Képtelenek vagyunk tehát valami újat elfogadni, mert belátható időn belül alig kerülhet sor a kiadására, éppen a nagy megterhelés miatt. Jobb lenne, ha Rab Úr más s talán kisebb emigráns kiadónál próbálkozna, ahol nincs annyi munka.” Fenyvessy Jeromos levele Rab Gusztávnak, Köln, 1958. okt. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

6-án a száz éves Herczeg Ferencről az Institut Catholique-ban a Párizsi Magyar Katolikus Misszió Baráti Köre szervezésében.⁴⁹ Az előadás szövegét elküldte a római *Katolikus Szemlének*, amely közölte az 1963-as első számban.⁵⁰

Az *Utazás az ismeretlenbe* francia megjelenése után Rab felvette a kapcsolatot két római kiadóval: Pásztor Lajossal az Anonymus Magyar Kiadószövetkezethél és Békés Gellérttel az Actio Catholicánál. A *Katolikus Szemle* több regényéből közölt részletet, és könyveiről kritikát jelentetett meg.⁵¹ Az *Utazás az ismeretlenbe* new york-i kiadásának segítségével Rabnak „sikerült az amerikai frontot áttörni”.⁵² Regényeiről számos kritika jelent meg.

Újabb regényeivel (*Szent Optika; A verebek; Patak rózsája*) több francia könyvkiadónál próbálkozott (Librairie Stock, André Bay; Éditions Robert Laffont; Éditions Gallimard; Éditions du Seuil, Michel Chodkiewicz; Éditions Albin Michel; Desclée de Brouwe & Cie), de sikertelenül. Sokat írt, köztük a *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regényt, amelyet angol fordításban kiadtak Londonban. A *Sabaria* 1963 őszén jelent meg, s a francia kiadás is folyamatban volt, de írója ezt már nem érte meg, mert 1963. január 4-én hajnalban „szívszélhűdésben” meghalt.⁵³ Temetése január 9-én volt a dreux-i temetőben.⁵⁴

Hat testvére közül Rohoska Ilona gondozta a hagyatékát, aki a temetésre ugyan nem tudott elmenni, de Danet atya meghívására 1963. szeptember elejétől Dreux-ben tartózkodott hat hétig, és elkezdte rendezni a kéziratokat. 1965 nyarán ismét elutazott Dreux-be, hogy a hagyatékból Magyarországra hozzon némely részeket. A kéziratokból egyet-egyét, köztük a *Sabaria* című regényét és Rab már megjelent könyveiből egy-egy példányt hazahozott, de azokat a ferihegyi repülőtér vámisztje elvette tőle, és továbbította a Pénzügyminisztérium illetékes Vámhivatalához. Onnan a politikai rendőrségre, majd a Markó utcai bíróságra kerültek a kéziratok és a könyvek. A bíróság több havi vizsgálat után mindent elkobozta politikai izgatás alapos gyanújával.⁵⁵

II. Rab munkásságának második szakasza

A Magyarországról kéziratban magával vitt két regényen kívül hat kisregény tartozik Rab munkásságának eddig lényegében ismeretlen második szakaszába. A témaválasztásban, az írás folyamatában és a megjelenésben ketten segítettek tanácsokkal: a már említett Adorján Andor és François Bourdeau redemptorista szerzetes.

49 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1962. dec. 5. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

50 RAB Gusztáv, „Magyar írók lelkiismereti válsága”, *Katolikus Szemle* 15, 1. sz. (1963): 6–29.

51 TÓTH László, „Rab Gusztáv új regénye”, *Katolikus Szemle* 12, 4. sz. (1960): 318–319; RAB Gusztáv, „A zarándok”, *Katolikus Szemle* 14, 3. sz. (1962): 198–204.

52 Rab Gusztáv levele Balla Ignácnak, Dreux, 1961. nov. 15. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

53 Nekrológok: BERKI Erzsébet, „Halottaim is itt-ott, egyre többen...”, *Irodalmi Újság* 14, 2. sz. (1963): 1; „Franciaországi levél Rab Gusztáv haláláról”, *Új Ember*, 19, 13. sz. (1963): 1.

54 A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltásott sírból a lejárát után egy-két évvel Rab földi maradványait exhumálták, és tömegsírba helyezték.

55 Rohoska Ilona 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Adorján így írt Rabnak a megírásra felvetett témákról:

A témák, amiket felsorolt, egytől egyig kitűnőknek látszanak. De nem kell magának mondanom, milyen szakadék tátonghat a téma és a mű között. Meg aztán egy másik megjegyzés is kikívánczozik belőlem: a francia publikum nem nagyon kedveli a háborús témákat, a náci-dúlásról se szívesen hallanak itt az emberek. Az 1956-iki eseményeknek itt nagy visszhangja volt, az érzésekben is, még pedig azért, ami heroikus örültség volt a budapesti eseményekben, ami megható gyerekesség volt bennük (mint annak idején a gyermekek keresztes háborújában), meg talán azért is, mert remélték, az orosz csizmák újabb dúlása ártani fog az itteni kommunista párt varázsának és presztízsének. Meg aztán a franciák maguk is romantikus lelkek, tetszik nekik, minden ami „csoda”, vagy amit csak csoda árán lehet elérni... Arról nem is szólva, hogy az áldozatok számára való gyűjtés, (aminek fele mindig a gyűjtők zsebébe sikkad) itt egy igen virágzó és adómentes ipar.⁵⁶

François Bourdeau a dreux-i redemptorista kolostorban élt Rab Gusztáv franciaországi tartózkodása idején, majd 1970-től a párizsi közösség tagja volt először mint apát, majd mint provinciális.⁵⁷ Így vallott Rabbal való barátságáról az író halála után testvéreinek írt levelében:

Közelről kísértem figyelemmel utolsó műveinek létrejöttét, segítettem francia tartalmi kivonatuk elkészítésében és én ajánlottam neki bizonyos részleteket. Mélységes humanizmus jellemezte írásait, egyfajta egybecsengő kedvesség és finom ironia, ami megvédte mindenféle túlzástól.⁵⁸

II. 1. Szinai kódex – Utazás az ismeretlenbe

A regény cselekménye 1951–1952-ben játszódik. Az ötvennyolc éves Balázs Ákost, volt abaujkéri birtokost és kormányfőtanácsost kitelepítik budapesti házából Tiszapócsra, ahova csak néhány bútort és a kutyáját viheti magával. Az állandó lakhelyül kijelölt településre mintegy százötven kitelepítettel együtt érkezik, akik sokféle társadalmi rétegből származnak a Mester utcai iparostól kezdve a Magyar Tudományos Akadémia lepidopterológusán⁵⁹ és az Afrika-vadászon át egy hercegig. „Bacsóné Boldog Birodalmában” házakban, putrikban, ólakban szállásolják el a családosan vagy egyedül érkezőket. Az orvhalászaton, rőzsézésen vagy más büntetlen rajtakapott, kitelepített embereket pénzbírsággal sújtják, és aki nem tud vagy nem hajlandó fizetni, azt a Hortobágyra viszik ledolgozni a büntetést, majd telepesként otthagyják.

56 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 1. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

57 Tanított a párizsi, az abidgean-i és az elefántcsontparti Katolikus Intézetben. Köszönöm az adatokat François Gautier atyának. (2018. március 1-én kelt leveléből.)

58 „Franciaországi levél Rab Gusztáv haláláról”, *Új Ember*, 19. 13. sz. (1963) 1.

59 Lepkész.

A regény néhány részlete Rab korábbi műveiből már ismert motívumra épül.⁶⁰ A főszereplő, Balázs Ákos szerelmi történetének magját Rab megírta a *Mentont ajánlanám* című regényében, majd egy tárcában 1949-ben, *Teréz* címmel.⁶¹

Flaubert eszközeiből többet is alkalmazott a regényben, így például a valós és fiktív helységnevek együttes használatát: a valóságban létező Ohat-Pusztakócson szállnak le a vonatról a kitelepítettek, de kijelölt szállásuk, Tiszapócs, kitalált helységnév.

A regénynek négy azonos szövegű gépirata található a hagyatékban: egy 803 lap (k_1) és három 594 (k_2) lap terjedelmű példány: a szövegük megegyezik, csak más sor-távval gépelték őket. A 803 lapos példány jelentős, ceruzával jelölt rövidítéseket tartalmaz; az egyik idegen nyelvű fordítás ennek alapján készült. Az 594 lapos gépirat egyik példánya (k_{2a}) hiányos: a dosszié kéziratos rájegyzése szerint az „1–260. lapokat Kodály Edinburgban vagy Oxfordban elvesztette!”. Ez a csonka példány ugyancsak tartalmaz ceruzával jelölt rövidítéseket. A hagyatékban megtalálható ezen kívül a regény Berki Erzsébet által készített francia nyersfordításának 446 oldalas gépirata (k_3).⁶²

A regény szereplői közül az esperesét bizonyosan dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperesről mintázta Rab. Más szereplők azonosításához egy címet, névjegyeket tartalmazó borítékban lévő, *Cadavre vivants* [Élő hullák] című gépiratos feljegyzés adhat segítséget:

Ödön Mikecz, ancien ministre de Justice Tahitotfalu – Pest m. (Ancien Chef de Press)
István Haeffler, dernier Chef de Presse du cabinet Kallay, avant l’occupation allemande
et l’arrestation du régent Horthy Dunaharaszti, Kossuth Lajos-utca 24
Imre Rakoczy, dernier Secrétaire Général du Conseil Militaire avant l’arrestation de
Horthy, ancien Chef de Presse Budakalász, Kossuth Lajos-u. 64 Pest m.

Feltételezésem szerint Rab ismerhette e személyeket, és talán róluk mintázta néhány hőst. Mikecz Ödön (1894–1965) ügyvéd, főispán, igazságügy-miniszter a Darányi-kormányban, 1951-től 1953-ig Jászboldogházán volt kitelepítve.⁶³ Haeffler István (1898–1962) újságírónak és Rákóczy Imre (1893–1969) jogász, politikus, lapszerkesztőnek feltehetően hasonló sors jutott.

A regény 1957 elején már bizonyosan kész volt, mert kéziratát Rab ekkor elvitte a Magvető kiadóhoz. Nemeskürty István így emlékezett vissza találkozásukra:

[...] az Új Idők olvasói által kedvelt, hajdan népszerű író: Rab Gusztáv felkeresett a Magvetőnél a kitelepítésekről írott, kiválóan magas színvonalú, saját korábbi életművéhez képest toronymagasan értékesebb regényével. Lelkendezve dicsértem a kéziratot, ámde

60 Több szereplő Rab korábbi regényeiből már ismert figura: *Mentont ajánlanám*, *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Miért*, *Dániel?*, *Rokonok és ismerősök*, *Éji lepke*.

61 Rab Gusztáv, „Teréz”, *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 16., 2.

62 A Párizsban élő Berki Erzsébet több francia kiadónak dolgozott Gara László közvetítésével.

63 1938. március 9-től. 1945-ben letartóztatták, vizsgálati fogság után igazolták, de ügyvédi gyakorlatot nem folytathatott, nyugdíjat nem kapott. Alkalmi munkákat végzett. „Rab Gusztáv”, in *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 2:455.

egyértettünk a szerzővel abban, hogy ez akkor, 1957 januárjában, kiadhatatlannak tűnik [...]⁶⁴

A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megjelenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a hagyatékban, főként újságkivágatok⁶⁵ és levelek. A regény eredeti címe *Szinai kódex* volt, amelyet Rab a francia kiadás előtt több okból megváltoztatott. A „kék tájak”-ra való szövegbeli utalások adták az ötletet az új címhez. A müncheni Szabad Európa Rádió munkatársának, Bede Istvánnak erről így írt:

A regény címe drámai utazást jelent az ismeretlen, a megsemmisülés, a halál felé: 1951-ben így módon akarták elpusztítani az úgynevezett „belső ellenséget” Magyarországon. [...] Azok között, akiket utazásra ítélték „kék tájak felé”, ezerszámra voltak üzleteiktől és műhelyeiktől megfosztott kisemberek is, akikről budapesti otthonaikat is elvették.⁶⁶

A regény francia nyersfordítását készítő Berki Erzsébetnek pedig így vallott:

Az én alakjaim javarészt Polgáron (népszerűen Tiszapolgáron) voltak, a falu, amelyet leírtam, legalább is az, de a típusok a legkülönbözőbb helyekről verődtek össze. Én 1952–53-ban földet mértem Polgáron, állásom kockáztatásával alkalmaztam munkára regényhőseimet.⁶⁷

André Malraux Rabhoz írt levelében elismerően reagált a regényre: „Votre livre est beau – et nécessaire: vous savez comme moi que l’art seul maintient dans la mémoire des hommes ce que vous avez voulu y maintenir.”⁶⁸ Adorján Andor a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabnak:

Az egész könyv kezdettől szinte mindvégig igen tetszett nekem, csak azt sajnáltam, hogy a harmadik rész talán kicsit elstetett, kicsit romantikus és ezáltal ellentétben van a két

64 NEMESKÜRTY István, „Értékek, minősítések, irodalom”, *Alföld* 41, 3. sz. (1991): 69 (68–70).

65 A francia kiadás kritikái: Manuel de DIÉGUEZ, „A propos de «Les bijoux de famille» de Petru Dumitriu et «Voyage dans le bleu» de Gusztav Rab”, *Combat*, 4 juin 1959; L. G., „Gusztav Rab: Voyage dans le bleu”, *La Croix*, 2–3 Août 1959; „Voyage dans le bleu”, *La Nation Française*, 3 Septembre 1959; Claude BELLANGER, „Exil”, *Parisien libéré*, 8 Septembre 1959; Henri de MONTFORT, „Voyage dans le Bleu par Gusztav Rab”, *Ici Paris Hebdo*, 3 novembre 1959, 17; A. ADJ., „Le Voyage dans le bleu par Gaston Rab”, *Aux Écoutes*, 27 Novembre 1959, 41. A angol kiadás kritikái: Richard PLANT, „Reluctant Refugee”, *New York Times*, 12 November 1960; Chad WAOLSH, „Man Born Again On a Desert’s Edge”, *New York Herald Tribune*, 27 November 1960; Ian Low, „This is a great novel”, *News Chronicle*, 5 October 1960; „Fiction”, *The Times Literary Supplement*, 28 October 1960; Noel COWARD, „Nice goings-on in Paris and the Pacific”, *Twenty-six – Evening Post*, 4 November 1960; John ROSENBERG, „In translation”, *Observer*, October 1960; Hilary SETON, „Short Reports”, *Sunday Times*, 16 October 1960.

66 Rab Gusztáv levele Bede Istvánnak, Dreux, 1959. júl. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

67 Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

68 „A könyve nagyon szép – és szükséges. Mindketten jól tudjuk, hogy egyedül a művészet képes fenntartani az emlékezetben azt, amit Ön fenntartani akart.” André Malraux levele Rab Gusztávnak, Paris, 1959. nov. 13. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

másik rész szigorú realizmusával, igazmondásával. Ez a befejező rész, a maga romantikájával, szinte kérdésessé teszi a két másik rész – tudom! – oly becsületes és hamisítatlan tanúságtételét. Legalább nekem ez a szubjektív érzésem, ami azonban persze lehet abszolút hamis. Egy kis stílus-törést érzek, ennyi az egész, de ez csak egy kompozicionális kifogás és nem érinti a regény egészét.⁶⁹

A francia fordítás problémáit Rab igyekezett kijavíttatni az angol kiadásban. A Pittsburghben élő Lovik Károly (1899–1965) műfordítónak így írt egyik levelében:

Mint látni fogod, az I. rész múlt időben van, a II. rész – egy év röpke múlását akartam ezzel érzékeltetni – jelen időben! (elbeszélő jelen idő). A III. rész, amelyet úgy kell tekinteni, mintha közben nem is telt volna el egy egész esztendő, mintha csak egy perc múlt volna el – visszanyeri az I. rész múltidejét, ennek egész hangulatát. Ezt a francia fordítás elrontotta, már nem volt idő a kijavítására. Sokat lerövidítettek. Feltétlenül vissza kell adni a III. résznek az I. rész múltidejét és hangulatát az angol fordításban! És ennek megfelelően ki kell egészíteni. A kritikák egy része észrevette a „romanesque” és kissé valószínűtlen megoldást. Ennek oka a rossz és felületes francia fordítás.⁷⁰

Különleges részlete a francia recepciónak, hogy egy párizsi folyóirat, a liberális konzervatív, antifasiszta, rasszizmussal ellenséges *Aux Écoutes* című hetilap 1959 novemberében felhívta de Gaulle köztársasági elnök figyelmét Rab művére azzal a kéréssel, hogy a Hruscsovval folytatandó tárgyalása (november 13.) előtt okvetlen olvassa el a könyvet. Az elnök állítólag elolvasta a regényt, és elismerő levelet írt Rabnak.⁷¹

Bourdeau egyik leveléből kiderül, hogy felmerült a regény megfilmesítésének gondolata. Bourdeau a forgatókönyv készítéséhez és a szerződéshez is tanácsokkal látta el Rabot:

[...] Après avoir joué le rôle du Cardinal Mindszenty (on dit que c'est à cette occasion qu'il s'est converti au catholicisme) il serait excellent qu'Alec Guinness accepte d'incarner Akos Balazs. Il le ferait magnifiquement... Un conseil: réservez-vous le droit de collaborer au scénario. Vous êtes un visuel. Beaucoup de pages de votre roman sont déjà cinématographiques. Laissez à un autre le dialogue, mais gardez le choix des personnages

69 Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1959. aug. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

70 Rab Gusztáv levele Lovik Károlynak, Dreux, 1959. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

71 De Gaulle és Rab levélváltását nem találtam meg a hagyatékban, viszont beszámol róla Rab Békés Gelértnek 1960. január 18-án írt levelében: „[...] felajánlom folyóiratuk számára szíves közlés céljából de Gaulle tábornokkal, a Francia Köztársaság elnökével folytatott levelezésemet, amelynek nyilvánosságra-hozatala, úgy érzem, magyar nemzeti érdek. Az Elnök levelét semmiképpen sem kívánom felhasználni a nemzetközi sajtóban reklám-célokra és ezért, kizárólag a magyar ügy szolgálatában, a *Katolikus Szemle* előkelő nyilvánosságát szeretném elnyerni.” Békés 1960. június 22-én írt leveléből kiderül, hogy a levélváltás nem jelent meg a *Katolikus Szemle*ben, sem másutt: „Köszönettel visszaküldöm De Gaulle tábornok titkárának levelét. Természetesen már annak idején megértettem, hogy a kérdéses levél nem közölhető.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

et des scènes. A mon avis il faudra garder la 1ère partie (2 séquences: Budapest et le voyage), la 3ème en entier et de la 2de ce qui est nécessaire pour comprendre la 3ème. Sans doute vous demanera-t-on quelques remaniements. Ainsi je pense que Kalman Por pourrait bien accompagner Balazs. Ou bien alors Balazs aurait un autre ami. La lecture des procès-verbaux par Mme Bacso doit être repensée: Il faut garder Mme Windelband et le curé. Mais j'en parle comme si s'était déjà chose faite! [...]⁷²

II. 2. Szent Optika

A Mindszenty József bíborosnak ajánlott regény a fiktív kerettörténet szerint egy 1628-ból származó latin kézirat fordítása, amelyet egy idős férfi örökösei találtak egy régi ládában. A kézirat szerzője, Bod Máté sárospataki tanár leírja, hogy mi történt vele tíz évvel korábban Kassán 1619 szeptemberében, a harmincéves háború kezdetén, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem cseh protestánsokkal szövetségbe lépett csapatai lerohanták a várost Rákóczy György generális vezérletével. Bod a generális barátja és bizalmasa, s a Kassán élő Zsófia nevű nénye kérésére megpróbálja protestáns hitre téríteni a három elfogott jezsuita papot, hogy megmentse az életüket. Az ékeesszólás és a kontroverz teológia tanára, a *Fides Jesuitarum* szerzője, nem érti Grodecius, Chrysinus és Pongracius tiltakozását. Többszöri kísérlet után Bod magára hagyja a jezsuitákat, hogy újabb haladékokat kérjen, de mire visszaér, a hajdúk megölik őket. Két nap múlva Bod a nényével megkeresi a sírokat a Királyi Ház udvarán, s a szomszédos kápolnában különös jelenést látnak: a három jezsuita él. Bod ekkor megrendül, és egy évre megnémul. Később ismét hadba vonul, és az érsekújvári csatában találkozik Descartes-tal, aki szerint az emberi gondolkozás egyszer biztosan magyarázatot fog találni a rendkívüli jelenségre.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első az 1956-ra elkészült változat négy, 270 gépelt lap terjedelmű példányban (k_1), amiből három példány tiszta, javításoktól mentes (k_{1a-c}), a negyedik pedig autográf javításokat tartalmaz tintával írva (k_{1d}). A regény első, ideiglenes címe *Virtus purpurata* volt. A második változat a 216 lapos gépirat, mely öt példányban található a hagyatékban (k_2), s amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait. Az utolsó oldalon 1960. június 15-ei dátum olvasható. A gépiratok mellett a hagyatékban található egy, a három kassai vértanút ábrázoló újságkivágat és egy darabka „A kassai vértanúk ereklyéihez érintett szövet-

72 „Miután eljártszotta Mindszenty bíboros szerepét (azt mondják, hogy ekkor fordult a katolicizmus felé) kiváló lenne, ha Alec Guinness vállalná, hogy megtestesíti Balázs Ákost. Nagyon jól alakítaná... Egy tanács: tartsa fenn magának a jogot a forгатókönyvben való együttműködésre. Ön vizuális alkotó. Regényének sok oldala már filmes. Hagyja meg másnak a párbeszédet, de tartsa meg magának a karakterek és a jelenetek kiválasztását. Véleményem szerint meg kell őrizni az első részt (2 jelenetsor: Budapest és az utazás), a harmadik jelenetsort teljesen és a másodikból, ami szükséges a harmadik megértéséhez. Bizonyára fognak néhány átdolgozást kérni. Szóval úgy gondolom, hogy Pór Kálmán jól tudja kísérni Balázst. Vagy Balázsnak lenne egy másik barátja. A Bacsoné jegyzőkönyveinek olvasását át kell gondolni: meg kell tartani Windelbandnét és a papot. De már úgy beszélék, mintha elintézett dolog lenne!” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. febr. 29. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

ből”. Angol és francia fordítása nem készült a regénynek, mert az archaizáló nyelvezet miatt nem akadt vállalkozó a fordításra.⁷³

A regény első olvasóiról így emlékszik Rab 1961-ben Békés Gellértnek írt első levelében:

1955-ben odaadtam a regényt olvasásra dr. Papp Imrének, a budapesti teológiai szeminárium akkori spirituálisának, aki nyári szabadságán a Balaton mellett tovább adta egy egyetemi tanárnak. Nevetve mesélte később Papp Imre, hogy barátja minden áron olvasni, látni akarja Bod Máté latin kéziratát és ő hiába próbálta meggyőzni róla, hogy ilyen kézirat nincs, az egész csak írói lelemény, a tudós nem akarta elhinni.⁷⁴

Újabb levelében részletesen leírja a kiadás meghiúsulásának körülményeit:

Alig pár órája feladott levelem egy kis tévedését gyorsan kijavítom. Nem 1955-ben, hanem 1956 nyarán adtam oda a kéziratot dr. Papp Imrének, tehát a forradalom küszöbén. Csodálatosképpen egyetlen teológiai tévedést sem talált benne és az ő rábeszélésére léptem ki – azóta tudom, hogy nem egészen okos – passzivitásomból. Rábeszélte, hogy egy részletet ajánljak fel közlésre a *Vigiliá*-nak és a kéziratot tovább adta Ijjas Antalnak, az *Új Ember* és a *Vigilia* egyik főmunkatársának. Ijjasnál nagyon lelkes levelet kaptam, Papp Imre meghívott mindkettőnkét magához a szemináriumba, ott választott ki egy részletet Ijjas. A „moszkvai olvadás” olyan gyors volt, hogy az eszmecsere után felajánlottam kísérletképpen, hiszen komoly reményem a kiadásra nem volt, a Magvető nevű aránylag leg színvonalasabb állami könyvkiadónak a *Szent Optikát*. Óriási meglepetésemre a regénykéziratot hamar elolvasták és szerződést kötöttek kiadására: Hegedüs Géza kommunista igazgató írta alá a szerződést [...], sőt kifizetett rá óriási előleget. Ámde október 23. és ami utána következett, mindent felborított. A *Vigilia* nem merete közölni a kiválasztott részletet, a Magvető igazgatóját elcsapták, regényem főlektora és felelős kiadója táviratilag kért, hogy jelenjek meg nála és könyörgött, hogy azonnal vigyem el, sőt tüntessem el a kéziratot, adjak helyette bármi más cserébe. Ezt az ugyancsak kommunista párttagot Tóbiás Áronnak hívják, két nap múlva letartóztatták, miután én a kéziratot ész nélkül visszavettem és elrejtettem. Az érte kapott előlegből tudtuk, feleséggel együtt, előkészíteni elutazásunkat elsőosztályú gyorsvonati jeggyel. Tóbiást egy évi börtönre ítélték, nekünk sikerült hőseim segítségével elhagynunk Magyarországot.⁷⁵

A római *Katolikus Szemle* később, 1961-ben részletet közölt a *Szent Optikából*.⁷⁶ Erről a második levél folytatásában ezt írta:

73 Rohoska Ilona feljegyzése a regénykéziratok mellett: „Az angol kiadónál is van példány, de a nyelvezetet nem tudják eredeti, klasszikus formában lefordítani. Ezért nem jelent meg eddig. 1963. IX. 26. Egy példányt elvittem M. Gara részére. 1963. X. 5.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

74 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16., első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

75 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16., második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

76 RAB Gusztáv, „Szent optika: Regényrészlet”, *Katolikus Szemle* 13, 1. sz. (1961): 33–41.

A *Katolikus Szemlé*nek megküldött részlet ugyanaz, amelyet Ijjas Antal 1956 őszén kiválasztott a *Vigiliának*. [...] A Magvető szerződését, mint történelmi kuriózumot, elhoztam magammal és irataim közt őrzöm. Minderről kiadóm is tudnak, annak idején közölni is fogjuk. Ha ezt a kis történetet is fel akarnátok használni a bevezető sorokban, semmi kifogásom ellene. Csak dr. Papp Imre nevét hagyjátok ki. Növendégeit tömegestül tartóztatták le, őt is majdnem lecsukták, jelenleg Kecel faluban él száműzetésben mint káplán, édesanyját nemrég vesztette el, temetésére sem utazhatott el a Bácskába. [...] Még csak annyit: gyorsan és örömmel küldtem a kéziratot, mert higgyétek el, magyarul látni belőle egy fejezetet: ez nagyobb öröm, mint akár egy fényreklám a Broadway-n. Bár ez is fontos, hiszen május óta a kassai vértanúk táplálnak – Newyorkból!⁷⁷

Békés magyarázatot kért egyes részletekhez, és kisebb változtatásokat javasolt:

Volna azonban néhány tiszteletteljes kérésem a szerzőhöz. Az első az, hogy általad megfogalmazott bevezető sorokhoz – amelyeket külön betűtípussal szedünk, mint legutóbbi számunkban a *Város* c. regényrészlet előtt is tettük, – jó volna hozzáfűzni, hogy Bod Máté kinek számol be a három pap vértanúságáról, t. i. egyszer az angol király, máskor Carthesius, harmadszor pedig a „tokaji pap” szerepel. Hálás volnék azért is, ha a második lapon, az utolsó előtti bekezdés végén, csak ennyit mondanál: „lapjait kitépték, dolguk végzéséhez használták, majd eldobálták a kőpadlón.” Azt hiszem megérted, hogy nem személy szerint van kifogásom a „pázmányi” nyelvezet ellen, csak esetleges kicsinyes félreértéseket szeretnék elkerülni. Az első emberpár előtti bűnnel kapcsolatban, csak az érdekel, hogy ez is a latin kéziratból való-e, meg az, hogy ezt Szent Pál is bizonyítja, stb. Tudom, hogy volt egy ilyen teória, de ma a paleontológia korában más az ősszülőkkal kapcsolatos bibliai magyarázat. Nem ártana tehát ide is egy rövid megjegyzés, hogy ez az eszmefuttatás is a latin kéziratból való. Elnézésetet kérem ezekért a „szerkesztői” bogarászásokért.⁷⁸

Rab így válaszolt:

Ezért nagyon jó volna a bevezetésben idézőjel közé tenni: „XVII. századból való protestáns latin nyelvű talált kézirat”. A „pázmányi nyelv” kijavítása, enyhítése ellen persze semmi kifogásom. Sőt így gondoltam: „lapjait kitépték, elhasználták, aztán piszkosan szétdobálták a kőpadlón.” [...] a „faktum” nem a gyilkosság ténye, hanem a vízió, a „szent optika” csodája. A csoda szó következetesen nem fordul elő a regényben, minthogy a latin kézirat szerzője, ellentétben Descartes-tal, azt tekinti, legalább is sejti, valóságnak. A „Tanubizonyosság” vagy „Testimonium” sokakhoz szól, a regény elején hosszú dedikáció sorolja fel, kikhez. Stílussajátság, hogy hol Cartesiust, marburgi barátait, hol Várad püspökét, Petrus érseket (Pázmányt) vagy az angol királyt szólítja meg.⁷⁹

77 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16., második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

78 Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. jan. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

79 Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16., első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Békés ezt válaszolta:

Éppen most adtam le a nyomdába a „Szent Optika” nekünk ajánlott fejezetének utolsó korrektúráját. [...] Nagyon köszönöm a regény keletkezésével kapcsolatos információit és a személyes jellegű közléseit. [...] igen örülök, hogy megismerhettem a regény születésének emberi körülményeit.⁸⁰

II. 3. [Egy nap Budapesten]

A kisregény tartalma jelenleg csupán az angol és a francia fordításból ismert. Eszerint a Patay család drámája egy évvel a forradalom után, 1957 novemberében játszódik Budapesten az Alkotás utcában. A mindössze néhány órát átfogó cselekmény középpontjában egy család ünnepi készülődése áll az egyik fiú élmunkássá történő „előléptetése” alkalmából. A korábban magas állást betöltő családfő, Patay Szilárd jelenleg éjjeliőr. A legidősebb fiú, Lehel, belépett a Kommunisták Pártjába, a második fiút, Illést, aki a posta Krisztina körüli központi irodájában dolgozik, kitüntetik. Patayné igyekszik megőrizni a család összetartó erejét. Elvira nevű lányuk boldogságról álmodozik. A legkisebb fiuk, Palkó részt vett az 1956. októberi forradalomban, és attól fél a család, hogy bármelyik pillanatban letartóztatják, mint oly sok más városmajori fiatal.

A regény kézírata hiányzik a Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatékából. A mű 1960-ban megjelent franciául a Flammarion, 1962-ben angolul a Sidgwick and Jackson kiadónál. A francia és angol fogadtatását tanúsítja néhány újságkivágat.⁸¹ A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megjelenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a hagyatékban, főként újságkivágatok és levelek.⁸² Ezt a regényt olvasva vette fel a kapcsolatot Rabbal az 1960-tól Luzernben élő Virágh Zoltán, aki Stefan J. Klein halála után írásainak német fordítója lett:

Nyáron, belgiumi barátainknál kezembe került *Un jour à Budapest*, elszákmányoltam és ma hajnalban elolvastam. Tudom, kevés hálátlanabb dolog van, mint amikor az olvasó levéllel keresi fel az író, mert az író veleszületett animozitással viseltetik az olvasóval szemben. [...] Én ennek ellenére írok, mert nagyon kíváncsi ember vagyok és sokminden tisztázatlan előttem. [...] Mennyit ért meg a francia olvasóközönség ebből a regényből? [...] Milyen utakon illetve kerülőutakon érkezik el az író addig a pontig, amíg így látja Budapestet azaz a Patay családot? [...] Már abból, hogy hajnalban nem alszom, hanem regényt olvasok, következik, hogy túl vagyok első ifjúságomon. Következik abból is, hogy ez év elején jöttem ide ki, mégpedig nem aknákon ugrálva és drótkadályokat vágva, ha-

80 Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. márc. 10. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

81 Daniel MAYER, „Hors frontière”, *Mercur de France* n. 1166 (octobre 1960): 332–334; Elizabeth COXHEAD, „Guilt in Budapest”, *The Sunday Telegraph*, June 24, 1962, 7; Jeremy BROOKS, „Fiction of the week: A Room in Budapest”, *Sunday Times*, 24th June 1962; „Big Drum and Piccolo: A Room in Budapest”, *The Times Literary Supplement*, June 29, 1962, 473.

82 Christine ARNOTHY, „Traduit du Hongrois: Gusztav Rab: Un jour à Budapest”, *Flammes*, nr. 99, Janvier 1961, 9–10; TÓTH László, „Rab Gusztáv új regénye”, *Katolikus Szemle* 12, 4. sz. (1960): 318–319.

nem kivándorló útlevelemmel, feleségemmel és kislányommal egy KLM repülőgépen. Amint ez már lenni szokott, jó állásom van, kellemes lakásom és elégedett vagyok. Honvágyam csak éjszaka szokott lenni, amikor hazaálmodom magam és gyötrelmesen félek, hogy nem fogok tudni ide visszajönni. Én is abba a kategóriába tartozom, mint az Ön Illése: 56-ban «csakazértsem» jöttem ki.⁸³

A már említett A. Tóth József, aki 1936-ban letett érettségije után Franciaországban tanult tovább és azóta külföldön élt, a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabnak:

Ami pedig az *Un jour à Budapest* című regényét illeti, olvasása számomra egy hazautazással ért fel, de egyben szenvedéssel is, mivel megértettem, hogy a gyermekkori tündérország egy óriási börtönné, sőt pokollá vált anélkül, hogy kilátás lenne – emberileg szólva –, az orosz mindent összezúzó pokolgépek lerázására. Kifejezhetetlen érzelmek kaosza nyomasztott el amikor átélmélkedtem szereplői lelkiállapotát. Általában véve lehet mondani, hogy jobban ismerteti szereplőit belülről, mint kívülről.⁸⁴

II. 4. A párizsi gyors

Az 1941-ben megjelent, *Keleti pályaudvar* című regény alaptémáját viszi tovább más szereplőkkel. Három könyvből áll a regény. Az 1956-os forradalom kitörésének éjszakáján hét ember várja a párizsi gyorsvonattal érkező rokonát a budapesti Keleti pályaudvaron: a néphadsereg egyik nyugalmazott tábornoka, egy trafikosnő, egy egyetemista, egy volt báró, egy nyugatra szökött rab személyazonosságát viselő pap, egy költő felesége és egy színész nő apja. A vonat késése miatt megismerkednek egymással, és vonatbalesetre gyanakszanak. A párizsi gyors előtt közlekedő, hibás váltóállítás miatt tehervonatba rohant személyvonat után végül megérkezik a párizsi gyors. A harmadik könyv a szereplők sorsát mutatja be a forradalom alatt és után: a tábornok nyugatra szökök; a trafikosnőt a Párizsból megérkezett lányával együtt lelövik a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületénél; az egyetemista lányt amerikai jegyesével együtt elfogja a titkosrendőrség; a forradalmat Szentendrén átélő báró feleségét eltalálja egy szovjet repesz; a pap aktívan részt vesz a forradalomban, feladja az utolsó kenetet magyar és szovjet harcolóknak, majd nyugatra szökök; a forradalmat dicsőítő verseket író költőt pár hónap múlva halálra ítélik, majd a börtönben felakasztja magát; a színész nő apja a nyugati segítséget hiába várva megörik a forradalom leverése után.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 201 lapos gépirat csekély számú, tintairású autográf javítással, két példányban (k_1). A második szövegállapot egy javítások nélküli, 157 lapos gépirat három példányban (k_2). A két példány javításai nem teljesen azonosak, és a példányok utolsó oldalán eltérő dátum olvasható: az egyik „Dreux, 1959. december 6.” (k_{1a}), a másikon „Dreux, 1960. november 16.” (k_{1b}).

83 Virágh Zoltán levele Rab Gusztávnak, Luzern, 1960. nov. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

84 A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1962. júl. 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Nincsenek feljegyzések vagy kivágatok a gépiratpéldányok mellett; Bourdeau egy levelében foglalkozik a regénnyel:

„Gare de l’Est” en octobre 1956 en pleine révolution hongroise triomphante! Quel sujet nouveau.

Il y aurait presque place pour un XIIe chapitre: ce que les personnages sont devenus en fait un an plus tard.⁸⁵

Rab megfogadta Bourdeau tanácsát, és a harmadik fejezetben mindenkiről megtudjuk a forradalom alatti és utáni sorsát.

II. 5. *Patak rózsája*

1957 tavaszán az ausztriai Burgenland fővárosában, az eisenstadti kórházban haldoklik egy nyolcvanhat éves magyar férfi, aki a magyar forradalom leverése napján, 1956. november 4-én egyedül vágott neki a határnak a menekültek áradatában. A férfi neves protestáns egyháztörténész, akit egyházellenes megnyilvánulásai miatt a két világháború között eltávolítottak tisztségéből, tagja lett a kommunista pártnak, ellensége a kereszténységnek, s mint szabadgondolkozó hirdeti meggyőződését. A férfit egy tizenöt éves, féllábú magyar kislány, Posta Erzsi, a kórház megtúrt lakója ápolja. Ő szüleivel együtt menekült el a kommunista rendőrség elől, a vasfüggöny átlépésekor egy akna apját is, anyját is megölte; egyedül ő maradt életben. Az aggastyán egy régi könyvön és egy fogkefén kívül egy csomagot hozott magával keresztfia számára, aki már régebben elhagyta Magyarországot, és Svájcban él. Ez a keresztfiú korábban neves festőművész volt, de mivel nem akarta szolgálni a szocialista realizmust, sertések mázsálásával kereste a kenyerét a szovjet–magyar határon. A csomagban a fiú titkos naplója van, amelyben leírja, hogyan vesztette el keresztény hitét a keresztapja révén, aki arra tanította, hogy az ember Istent a saját képére teremtette. Naplójában elmondja, miképpen adta el keresztapja Szent Erzsébet „születési jogát” a katolikus Pozsonynak, hogy a protestantizmus fellegrát, Sárospatakot megszabadítsák ettől a nyomasztó terhettől. A napló, melynek tartalmát a menekült férfi sem ismeri, egy, a 20. század elején, Patakon lejátszódott történetet is tartalmaz: egy téli napon kinyílik „Szent Erzsébet rózsája” egy évek óta beteg asszony kertjében, és a beteg ettől meggyógyul. A város vezetői összefognak, hogy eltüntessék az összes bizonyítékot, amelyek Magyarországi Szent Erzsébet pataki születése mellett szólnak.

A hagyatékban a regénynek két gépiratos változata található. A korábbi, sok tintaírási autográf javítást tartalmazó, 242 lapos gépirat utolsó oldalán olvasható dátum: „1960. április 25.” (k₁). A későbbi, 157 lapos gépirat figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k₂). A téma feltehetően még Magyarországon keltette fel Rab figyelmét, mert

85 „A Keleti pályaudvar 1956 októberében a győzedelmes magyar forradalom idején! Milyen új téma. Talán lehetne egy tizenkettedik fejezet, amely egy évvel később elbeszéli a szereplők további sorsát.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1959. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

a gépiratok mellett található, *Forrásmunkák, jegyzetek* feliratú zacskó tartalmaz három újságkivágatot az *Új Ember* 1957. novemberi és decemberi számaiból, amelyek Szent Erzsébettel kapcsolatosak.⁸⁶ A zacskó tartalmazza még Pozsony leírását a *Pallas Nagy Lexikon*ából kigépelve, valamint egy piros tintarajzot: Sárospatak vázlatos térképét a regényben említett helyszínekkel.

Erről a regényéről írta Rab 1961 novemberében Berki Erzsébetnek:

Összes írásaim közt legközelebb áll szívemhez, mert ugyanott születtem, ahol Szent Erzsébet: Patakon azaz Sárospatakon. [...] Három különböző stílus, három különböző hang egybeolvadása a regény. I. Az író elbeszélő hangja, tehát olyan, mint a „Voyage dans le Bleu”-ben: tárgyilagos, hideg, szigorú, mondhatnám flauberti. II. A Szent Erzsébetről szóló ifjúsági képeskönyv lelkes, naiv hangja. III. A keresztény hitéből kiábrándult, Isten létezését komoran tagadó, az abszurd-filozófiára hajló, tönkretett életű főszereplő hangja. Én igyekeztem három különböző hangot megütni, ez kívánatos a fordításban is. Látni fogja a regény bonyolultnak látszó, de lényegében egyszerű szerkezetét: „A” melléklet formájában a mesekönyv, „B” melléklet formájában a főhős naplója, első-személyben.⁸⁷

Az egész regényen végigvonul a „Krisztus-lába” nevű sütemény motívuma. A Jókai Mór és Beöthy Zsolt regényeiben is előforduló citromos cukrossütemény feltehetően azonos a Himmelfahrt-Kuchen néven ismert süteménnyel.⁸⁸

II. 6. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye*

Szent Márton élettörténete egy koncepció per keretébe ágyazva jelenik meg. IBUSZ kultúrutazás keretében turisták érkeznek Budapestről Szombathelyre, hogy megtekintsék a Romkertben folyó ásatások eredményeit. A turisták között van egy fiatal orvos, egy meghurcolt régész és egy katolikus békepap. A Romkert látogatásakor incidens történik: a látogatók mellett helyiek is hallgatják a vezetést, és egyikük, egy idős varrónő felkiált, azt állítva, hogy az előkerült leletek nem római emlékek, hanem Szent Mártonra utaló szobrok. A varrónőt és a közelében álló három utast az ÁVH kihallgatósobájába viszik. A varrónő elmeséli a nyomozóknak, hogy Szent Márton többször is beszélt hozzá a varrógépe zakatolásán keresztül. A varrónő elbeszélése, az évek óta nem kóstolt ételek és a megkínzott szombathelyi püspök távolból hallható jajgatása a vallatás során különleges hatással van a jelenlévőkre: a pap meghasonlik önmagával, az orvos tudományos módon próbálja megmagyarázni a varrónő hallucinációit, a régész, aki eddig bízott abban, hogy rehabilitálják, megtörik. Ezután az ávósok kutatni kezdenek: látszólag Szent Márton után, valójában a busz utasai közül a zöldhatáron Ausztriába átszökött személyeket keresik.

86 KUNSZERY Gyula, „Szent Erzsébet szülővárosában”, *Új Ember*, 1957. nov. 17., 3; „A Magyar Püspöki Kar közös körlevele: Amit Szent Erzsébettől tanulhatunk”, *Új Ember*, 1957. nov. 24., 1; „Ünnepi szentmise Szent Erzsébet emlékezetére”, *Új Ember*, 1957. dec. 1., 1.

87 Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 22. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

88 Rab Gusztáv leszármazottainak visszaemlékezése szerint ez mézeskalács sütemény volt.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 256 lapos gépirat sok javítással, melynek utolsó oldalán az „1960. november 22.”-i dátum olvasható (k.).⁸⁹ A második változat egy 243 lapos gépirat, amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait (k.). A hagyatékban a regény gépiratai mellett regényvázlatok, levelek, Szombathelyről és Szent Mártonról szóló kiadványok találhatók.⁹⁰ A keletkezés szempontjából fontos az az újságkivágat, amely XXIII. János pápa Tours püspökéhez 1960 decemberében írt levelét tartalmazza.⁹¹ A regény ötletét minden valószínűség szerint az 1960–1961-es Szent Márton-év adta. Ennek folyamán Rab elment Tours-ba, és meglátogatta a szent sírját; az élményeiről írt beszámolója a *Katolikus Szemlé*ben jelent meg.⁹²

A Szombathelyre és a távolsági buszok budapesti útvonalára vonatkozó ismereteket a Kádár Zoltán és Balla Lajos által írt, *Savaria* című kiadványon kívül egy János nevű budapesti családtagjától kapott levélből szerezte Rab. A 1960. júniusi levélből kiderül, hogy Rab a szombathelyi püspökség történetére vonatkozó és topográfiai kérdéseket tett fel neki, amelyekre a rokon rajzokkal válaszolt, s ajánlotta neki Géfin Gyula kiadásában Paulovits-Járdányi: *Szombathely-Savaria topográfiája* című könyvét.

Ehhez a regényhez kapcsolódik François Bourdeau három, 1960 folyamán Rabnak írt levele, amelyekben a regény központi kérdéseivel és némely részletével foglalkozik:

Autre idée : pourquoi saint Martin n'a-t-il pas donné tout son manteau au pauvre ? Je crois qu'il faut renverser l'objection et dire qu'il a été tenté de donner tout son manteau : orgueil, protection dominatrice. Sartre dit : « C'est commode de donner. Ça tient à distance ». A quoi Lanza del Vasto répond : « Ne donne pas, partage ». Saint Martin a voulu rester enveloppé dans cette moitié de manteau qu'il avait partagé, qu'il partageait encore avec un pauvre (car on dit en français qu'ils avaient le même manteau en partage). Y a-t-il dans les autres histoires place pour une tentation originale comme celle-là ? Ce serait alors « les trois manteaux » mais aussi « les trois tentations de St Martin » « SABARIA ou les les trois tentations de St Martin »

J'y vois aussi une nuance de leçon au capitalisme. Au moment où l'on attaque le diable communiste il n'est pas mauvais de montrer que le christianisme est la vraie 3ème voie au dessus du marxisme et du l'esprit bourgeois ou capitaliste.⁹³

89 Ezután hat nappal írta Rab Berki Erzsébetnek: „Van egy új regényem is. [...] Ez az új is 1952-ben játszódik, hasonlít a „Voyage dans le Bleu”-höz, de sokkal drámaibb.” Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1960. nov. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

90 A kiadványok: J. SADOUX, *Rayonnement d'un tombeau Saint Martin de Tours* (Tours: Basilique Saint-Martin de Tours, 1960); KÁDÁR Zoltán és BALLA Lajos, *Savaria* (Budapest: Képzőművészeti Alap, 1958); Omer ENGLEBERT, *Les saints protecteurs de la France: Vie de Saint Martin*, (Paris: Gallimard, 1940).

91 „L'année de Saint-Martin: Une lettre de S. S. Jean XXIII à l'archevêque de Tours”, *La Croix*, 23 décembre 1960, 5.

92 RAB Gusztáv, „A zarándok”, *Katolikus Szemle* 14, 3. sz. (1962): 198–204.

93 „Egy másik ötlet: miért nem adta Szent Márton az egész köpenyét a szegénynek? Úgy gondolom, meg kell fordítani a dolgot, és azt mondani, hogy kísértés volt, hogy az egész köpenyét odaadja: büszkeség, védelem. Sartre azt mondja: »Kényelmes adni. Távolságot tart.« Amire Lanza del Vasto válaszol: »Ne adj, oszd meg«. Szent Márton ebben a megosztott fél köpenyben akart maradni (mert franciául azt mondják, hogy ugyanazt a kabátot osztották meg).

A regény recepciójának fontos állomása, hogy az angol fordításnak már a szinopszisa felkeltette az angol televízió figyelmét, ahogy Ignotus Pál feleségének, az angol fordítás egyik készítőjének levelében olvasható:

[Anthony Rhodes] két napja adta be az angol televíziónak a szinopszist a *Sabariából* készítendő televíziós play-nek, amiről már beszélt itteni televíziós emberekkel, akik nagyon érdeklődnek az ügy iránt, mivel nagyon akarnak kelet-európai vasfüggöny mögötti darabokat, amiknek nincsen túlságosan propaganda-jellege, de mégis megmutatják az ottani életet.⁹⁴

II. 7. Kleopátra tükre

A regény 1944 késő őszen és 1945 elején játszódik Budapesten, amikor a szovjet hadsereg Budán északról nyomul előre, és fokozatosan elfoglalja a városrészt. Főszereplői a Szép Ilonka vendéglősei, valamint az Elmeógyógyintézet orvosai és a kiskapun kijáró néhány kezeltje. Kleopátra tizennyolc éve lakik az intézetben, és csak egy kis kézitükörben ismeri fel magát, az összes többi tükörben idegent lát. A fő bonyodalmat egy, az elmeógyógyintézet közelében meggyilkolt német katona okozza, a tettet egymás után minden ott kezelt magára vállalja.

A hagyatékban három gépiratos példány található, ami két munkafázist mutat. Az első, 359 lapos változat sok tintairású autográf javítást tartalmaz (k_1). A második, 326 lapos verzió két példányban van meg, és figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k_2). Ennek az utolsó oldalán olvasható dátum: „1961. szeptember 30.” A hagyatékban található néhány dokumentum, ami a keletkezésre utal, köztük Rab ceruza- és tintairású jegyzetei egy füzetben:

A tükör

Szüntelen kapcsolat saját örökre bezárt világunk és mások mindig nyitott világa közt.

Mások világa: ez a tükör.

immanencia

promiszkuitás

dialektikus kapcsolat vagy sentimentális dialektika az ego és az alter-ego közt!

Erlebnis (az ő E-e Shakespeare!)

Egy rettenetes valaki!

Egy ismeretlen!”

Van más történetekben egy olyan eredeti kísértés, mint ez? Ez lenne a »három köpeny«, vagy »Szent Márton három megkísértése«, »SABARIA avagy Szent Márton három megkísértése«.

A kapitalizmus tanulságait is látom a műben. Abban a pillanatban, amikor az ember támadja a kommunista ördögöt, nem lenne haszontalan annak a bemutatása, hogy a kereszténység a valódi harmadik út a marxizmus és a polgári vagy tőkés szellem fölött.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. pünkösdi vigiliáján. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

94 Ignotus Pálné Máty Florence levele Rab Gusztávnak, London, 1962. nov. 23. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

„Példabeszédek

Az okosak elrejtik tudományukat, de a bolondok szája fenyegető veszedelem (10,14) stb.

Bourdeau 1961. áprilisi leveleiben a készülő mű értelmezésével kapcsolatos reflexiók olvashatók:

Comme toujours lorsque vous me faites part de vos projets, mon imagination, la „folle du logis”, a déjà échafaudé toutes sortes de suppositions.

Un crime a été commis. Le meurtrier, à la faveur du désarroi général, s’est installé dans une villa abandonnée. Il n’est pas fou. Mais, voyant sa propriété et sa maison envahie par des fous en semi-liberté, il trouve habile pour échapper aux recherches de se faire passer pour l’un d’entre eux. Les fous cependant se méfient. Ils estiment que ce Monsieur n’est pas parfaitement... normal! – A la fin d’ailleurs, le meurtrier qui va commettre à leur instigation un nouveau crime est peut-être réellement devenu fou! [...]

(Cette intrigue policière ne serait pas l’essentiel, mais elle permettrait de raconter le roman et soutiendrait l’attention des lecteurs superficiels).

Au second plan il y aurait l’évocation de circonstances historiques et l’analyse de cas de folie, comme celui du complexe de Cléopâtre.

Enfin au troisième plan, dans le filigrane, la réflexion métaphysique et religieuse: où sont les vrais fous, où les vrais sages? Devant la sagesse de Dieu, l’ambition humaine n’est-elle pas folie?

Sur le marteau dans la Bible voir Juges, 4,21 et 5,26; Jérémie, 23,29 et surtout 50,20-23.

Sur Saint Michel Archange (qui figurait aussi parmi les apparitions de Jeanne d’Arc) voir Daniel, 10,13; 10,21; 12,1; Jude 1,9; Apocalypse, 12,7.⁹⁵

Rab feljegyzései és Bourdeau javaslatai egyaránt tanúsítják, hogy az író alapos teológiai és pszichológiai előkészületek után fogott a regényírásnak.

95 „Mint mindig, amikor beavat regényterveibe, beindul a képzeletem. Bűncselekményt követtek el. A gyilkos az általános szorongás nyomán egy elhagyatott villában telepedett le. Nem örült. De látva a tulajdonát és házát előzőnlő félszabad örülteket, kényelmesnek találja, hogy úgy kerülje el a nyomozást, hogy bolondnak tettei magát. A bolondok azonban gyanakvóak. Úgy érzik, hogy ez az úriember nem tökéletesen... normális! Végül, a gyilkos, aki új bűnt követ el az ő izgatásukra, valóban megörült! [...] (Ez a rendőri intrika nem feltétlenül szükséges, de lehetővé teszi a regény megismerését, és fenntartja a felszínes olvasók figyelmét). A háttérben a történelmi körülmények felidézése és az örült esetek elemzése, mint Kleopátra komplexusa. Végül a harmadik síkon a metafizikai és vallásos gondolkodás: hol vannak az igazi bolondok, hol vannak az igazi bölcsek? Isten bölcsessége előtt az emberi törekvés nem bolond? A kalapácsról a Bibliában lásd a Bírák könyvét, 4.21 és 5.26; Jeremiás 23,29 és különösen 50,20-23. Szent Mihály arkangyalról (aki Jeanne d’Arc-nak is megjelent) lásd Dániel, 10,13; 10,21; 12,1; Szent Júdás levele 1,9; Jelenések, 12,7.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

II. 8. A verebek

A regény a *Szent Optikához* hasonlóan keretes elbeszélés: 1957-ben egy budapesti lakásban elmesélnék egy történetet egy olasz származású asszonyról, Nináról, aki Budapest utcáin kirakatok előtt térdelve fennhangon régi értékeit, bundáját emlegeti. Az asszony korábban a IX. kerületi Mester utcában lakott cipész férjével. A második világháború előtt és alatt ki akarta tiltatni a mindent összepiszkító, és az utcában cukrászdát üzemeltető idős asszonyt teljesen tönkretévő verebeket a Mester utcából. Célja érdekében aláírásgyűjtésben fog, s petícióját gyermeke apján, a budai várban lakó gróf Péterházy Sámuel valóságos belső titkos tanácsoson keresztül akarja eljuttatni Horthyhoz. A háború után az asszony férje, az utca összes iparosához hasonlóan fokozatosan elveszti boltját, és többeket kitelepítenek.

A regény két szövegállapotban maradt fenn a hagyatékban: az első a 212 lapos gépirat sok javítással egy példányban (k_1). A második a 203 lapos gépirat, amely figyelembe veszi az első javításait, két példányban (k_2). A gépiratok mellett négy újságvivágot és egy levél segíti Rab munkamódszerének tanulmányozását. Az újságvivágotok közül három magyar emigráns lapból származik, és Kosztolányi Dezső három rövid elbeszélését tartalmazza, a negyedik kivágot egy svájci német lapból való.

1. Kosztolányi Dezső: *Budapest*.⁹⁶ A hátoldalon Vajay Szabolcs: *Bábel tornyától Eső-Isten kútjáig* című könyvismertetése olvasható, melynek alapján 1957-re datálható a kivágot. Kosztolányi írása Budapest leírásához adhatott ihletet Rabnak.

2. Kosztolányi Dezső: *Tragédia*.⁹⁷ A belvárosi könyvesbolt előtt a járdán térdelő asszony jelenthette az inspirációt a regény kerettörténetéhez, az Állami Szörme- és Bundaüzemi Vállalat kirakata előtt régi bundáját sirató Nina alakjához. A Kosztolányi-elbeszélés hátoldalán lévő hirdetések – Róth Gyula erdőmérnök és Berda Ernő festőművész halálhíre – alapján 1961. január második felére datálható a kivágot.

3. Kosztolányi Dezső: *Pénz* című elbeszélése a régi pénzerméket nézegető idős cukrász-asszony motívumának lehetett a forrása.⁹⁸ A kivágot az elbeszélés alatt lévő, Kutasi Kovács Lajos: *Törzsasztal* c. regényének megjelenését hírül adó hirdetés alapján 1959-re datálható.

4. Otto Fischer *General Galgóczy (Anekdoten um ein alt-österreichisches Original)*⁹⁹ című írásából merítette Rab General Topf alakját, akiről gróf Péterházy anekdotázik, amikor Nina meglátogatja a kérvénnyel: „Hercegovinában, ahol sok a rabló, egyszer a hegyek közt ebédeltem egy csapszékben *General Topf*-fal. Éppen ilyen húszkoronással fizetett. Láttam, tele a pénztárcája százas bankókkal, az egész regiment pénze nála volt... *Herr General*... izé... mondtam neki... *Und wenn wir von einer Bande überfallen werden?* Mi lenne, ha megtámadna mostan bennünket egy rablóbanda?... Tudja, mit felelt nekem *General Topf*? Azt felelte, hogyha kirabolnak egy császári és királyi generálist a rablók, akkor... izé... *dann sollen sie bei ihm auch etwas finden*... találjanak is nála valamicske pénzt!”

96 Megjelent: *Pesti Hírlap*, 1923. jún. 17., 5. Köszönöm Arany Zsuzsa segítségét a három Kosztolányi-elbeszélés első megjelenésének azonosításában.

97 Megjelent: *Pesti Hírlap*, 1928. nov. 11., 6. és *Bácsmegeyi Napló*, 1928. nov. 25., 8.

98 Megjelent: *Pesti Hírlap*, 1925. nov. 1., 40. és *Bácsmegeyi Napló*, 1925. nov. 1., 5.

99 *Basler Nachrichten*, 13 März 1962, 8.

A felsorolt kivágatokon kívül Rab olyan, Franciaországba magával vitt magyar újságokból is ösztönzést meríthetett, amelyekben írása jelent meg. Egy ilyen kishír 1936-ból: „Egy olasz alezredes hősi halála (Róma, március 6.). Mint a tigreai arcvonairól jelentik, Ivo Olivetti alezredes, a fasiszta párt igazgatótanácsának tagja hősi halált halt. Az alezredes ejtőernyővel kiugrott repülőgépből, de közben egy abesszin golyó halálos sebet ejtett rajta.”¹⁰⁰ Nina Péterházy gróftól született fiát a regény szerint „Ras Nasibu katonái megölték. Generale Graziani legvitézebb *tenente* pilótája volt. Az abesszinek lelőtték a gépét.”

II. 9. Két befejezetlen regény és a novellák

A hagyatékban található két további regény(kezdemény) kézírata. Az egyik „Ideiglenes” címe *Cap-Estel*: 42 lapnyi gépirat, három lapnyi feljegyzés és egy megkezdett tartalmi összefoglaló van meg belőle. A másik regénynek nincs címe: a 117 lapnyi gépirat első részének címe *A szökevény* (1950), *A skót matróz naplója* (1951) című második részből 30 lap készült el. Feltehetően ezeken dolgozhatott Rab a halála előtti hónapokban.

Stefan J. Klein biztatására Rab számos elbeszélést írt.¹⁰¹ Ezek egyrészt jellegzetesen magyar témákat dolgoznak fel, másrészt a regényekből kiemelt részletek, harmadrészt Rab friss franciaországi élményeiből táplálkoznak. Magyarul főként az *Irodalmi Ujságban* jelentek meg; e lapnál folyamatos levelezésben állt Ignótus Pállal 1959–1961 között, Faludy Györggyel 1959-ben és Enczi Endrével 1961–1962-ben. Egy írása a müncheni *Új Látóhatárban* jelent meg. Az elbeszéléseket Klein németre fordította, és a hamburgi Rowohlt Verlag *Feuilletondienstje* terjesztette.¹⁰² Klein halála után Virágh Zoltán és Berki Erzsébet folytatta az elbeszélések fordítását.¹⁰³ *A költő lába* című novellája megjelent egy Nyugat-Európában élő magyar írókat közlő bonni antológiában.¹⁰⁴

A hagyatékban megtalálható öt magyar nyelvű novella francia fordítása: *Falstaff, Le Tourul, Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma*.¹⁰⁵ Ezek rész-

100 *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 6.

101 Néhány cím: *Párizsi tanulmányút, A Turul lovagja, A költő lába, A dragonyos, A kép címe: „Nyugtalanság”, Kelemen, a barátom, A Kolding-terv, Fogoly burgundi módra, Egy párnak a fele, Oh! La somma!, A borbély menyasszonya, Reggel a hajón, A királyné testőre, XVI. Lajos halála, Szent házigazdám, Kő, város, hegyek és emberek, „...Magas a Te lakásod!” – A besúgó, Falstaff, Két gőgös francia (Montherlant-ról és Barres-ről)*. Az utóbbi melléklet Rab Gusztáv Enczi Endrének írt leveléhez, Dreux, 1962. nov. 10.

102 Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

103 Néhány megjelent novella: „Frankreich gedenkt seiner großen Sohnes: Weitgespannte Vorbereitungen zum Blaise-Pascal-Gedächtnisjahr”, *Mannheimer Morgen*, 7 April 1962, 36; „Der Tod Ludwigs XVI.”, *Mannheimer Morgen*, 20 August 1960, 40; „Der Tod Ludwigs XVI.”, *Berner Tagblatt*, 19 Juni 1960; „Der Dragoner”, *Neues Österreich*, 28 Juni 1959; „Der Tod der alten Dame im Spital: Sie wandelte zwischen Himmel und Erde und wankte nicht”, *Nürnberger Nachrichten*, 2 Mai 1960, 24; „Der Fuss des Dichters”, *Basler Nachrichten*, 2 Februar 1962, 7; „Die Hälfte eines Paares”, *Basler Nachrichten*, 19 Januar 1962, 7; „Der Kolding-Plan”, *Berner Tagblatt*, 8 Oktober 1961.

104 Gustav RAB, „Der Fuss des Dichters”, in *Liebe...: Reise und Friseur: Heitere Geschichten* von George MIKES, Gábor von VASZÁRY, Géza von BOLVÁRY, László BÉKEFFI, Hieronymus FENYVESSY, Gustav RAB, Alexander von UJVÁRY, János BÁRDI, Paul von SIKLÓSSY (Bonn: Buch, [1962]), 38–41.

105 Fordították: *Falstaff, Le Tourul*: Imre László azaz Gara László, *Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma!*: P. E. Régnier.

ben a regényekből kiemelt részletek. Bourdeau egyik leveléből kiderül, hogy Rab 1961-ben közölük hármát együtt, talán egy folyóiratban vagy önálló kiadványban akart megjelentetni, és a francia szerzetes különböző címeket javasolt.¹⁰⁶

Összegzés

Rab Gusztáv itt bemutatott regényeinek nyugat-európai sikerét részben aktualitásuk magyarázza, a nagyközönség fokozott érdeklődése a vasfüggönyön túli valóság iránt. A munkamódszer több sajátosságát világosan mutatják a hagyatékban megőrzött kéziratváltozatok, újságkivágatok, írott és képi források, levelezések. Elsődleges és másodlagos történeti források, irodalmi elbeszélésekből és napihírekből merített motívumok, valamint személyesen átélt történések együtteséből formálta meg Rab az alakjait, helyszíneit és a cselekményt. Témaválasztásában nagy szerepet játszott a közönség igényének kielégítése; fő célja a közelmúlt történéseit szórakoztató, ugyanakkor reflexióra ösztönző formában feldolgozó cselekményvezetés mély lélekábrázolással. Formai szempontból külön figyelmet érdemel a keretes elbeszélés és a különböző idősíkok egymásban csúsztatásának alkalmazása. A különböző szövegváltozatok dátumából látható, hogy Rab akár több évig is várt az első változat megírása után, míg elkészítette a második, javított változatot. Munkássága második szakaszának fő műve, az *Utazás az ismeretlenbe* meghozta számára a széles körű nyugat-európai elismerést. Megélhetésének biztosítására több nyelven publikálta hosszabb-rövidebb elbeszéléseit francia, svájci és német lapokban, miközben újabb kisregényeken dolgozott.

Rab Franciaországban is magyarul írta műveit, de tudatosan szem előtt tartotta a külföldi olvasókat, ami megmutatkozik a mottók kiválasztásában, az ajánlásban, és a magyar kultúrára vonatkozó tárgyi magyarázatokban. Tematikájuk szerint a regényeket nem lehet egyértelműen kettéválasztani a történelmi és a vallási tárgyú regények csoportjára, mert a történelmi tárgyú regényekben is megjelennek vallási kérdések és fordítva, a látszólag kizárólag vallási témájú regényekben is jelen vannak az aktuális történelmi/politikai események. A korszakregény típusának változatait képviselő regényeiben Rab számos időszerű társadalmi, morális, etikai kérdést vet fel: így például fontosabb-e a „tartás”, mint a saját magán vagy a másik emberen való segítség; a hit szerepe az emberi életben; helyes-e saját meggyőződésének vagy akár életének feláldozása a másik ember megmentéséért; a társadalmi rend helyessége; az élet értelme vagy értelmetlensége. Ezek az örök kérdések folyamatosan foglalkoztatják az írókat. A nyugat-európai irodalmi életben, a témaválasztásban, és a fordítók megtalálásában Adorján Andor, a regények egyes részleteinek kidolgozásában François Bourdeau volt Rab segítségére. Munkásságának 1950–1963 közötti második szakasza nem a könnyed szerelmi, lélektani lektűrök időszaka, hanem olyan új alkotói periódus, melyben egy személyes sors, egy sajátos történelmi helyzet, majd az emigrációs léttapasztalat sűrűsödik és objektíválódik a művekben.

106 François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 17. és 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Melléklet

Rab Gusztáv magyarul kiadatlan, befejezett regényeinek szövegváltozatai és azok példányai a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, Gynsz: 2013/27

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>Szinai kódex</i> [Utazás az ismeretlenbe]	k_1 = 803 oldalas gépirat, autográf jelzések a rövidítéshez [1956] k_2 = 594 oldalas gépirat, mindhárom: [1956] k_{2a} = csonka, hiányzik az 1–260. oldal, autográf jelzések a rövidítéshez k_{2b} = teljes gépirat k_{2c} = teljes gépirat k_3 = 446 oldalas gépirat, francia fordítás [Berki Erzsébet, 1958]	Nincs magyar kiadása Francia: <i>Voyage dans le bleu, traduit du hongrois par Jacqueline Dupont</i> , Paris, Flammarion, 1959, 346. Angol: <i>Journey into the Blue</i> , London, Sidgwick and Jackson, 1960, 350. 2. kiadás: New York, Pantheon Books, 1960, 381. Német: <i>Keiner kehrt zurück</i> : Roman, übers. von Lukas ARN, Einsiedeln–Zürich–Köln, Benziger, 1960, 289. Holland: <i>Niemand keert terug</i> : roman, vertaald door Jenny WITSTIJN, Amsterdam–Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1961, 235.
<i>Szent Optika</i>	k_1 = 270 oldalas gépirat [1956] k_{1a} = teljes gépirat k_{1b} = teljes gépirat k_{1c} = teljes gépirat k_{1d} = teljes gépirat, autográf tintaírású javításokat tartalmaz k_2 = 216 oldalas gépirat [1960. június 15.] k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat k_{2c} = teljes gépirat k_{2d} = teljes gépirat k_{2e} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása Részlet megjelent: Rab Gusztáv: <i>Szent optika</i> (regényrészlet) = <i>Katolikus Szemle</i> 13. évf. (1961, Róma) 1. szám, 33–41.
[Egy nap Budapesten]	Nincs kézirat	Nincs magyar kiadása Francia: <i>Un jour à Budapest</i> , traduit du hongrois par Jacqueline DUPONT, Paris, Flammarion, 1960, 216. Angol: <i>A room in Budapest</i> , translated by Peter GREEN, London, Sidgwick and Jackson, 1962, 192.

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>A párizsi gyors</i>	k_1 = 201 oldalas gépirat kevés tintairású autográf javítással, eltérő datálással k_{1a} = teljes gépirat [1959. december 6.] k_{1b} = teljes gépirat [1960. november 16.] k_2 = 157 oldalas gépirat, tiszta példány, datálás nélkül k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat k_{2c} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása
<i>Patak rózsája</i>	k_1 = 242 oldalas gépirat sok tintairású autográf javítással [1960. április 25.] k_2 = 157 oldalas gépirat, tiszta példány	Nincs magyar kiadása
<i>Sabaria, avagy Szent Márton köpenye</i>	k_1 = 256 oldalas gépirat sok autográf javítással [1960. november 22.] k_2 = 243 oldalas gépirat, tiszta példány	Angol: <i>Sabaria</i> , translated from the Hungarian by Florence IGNOTUS and Anthony RHODES, London, Sidgwick and Jackson, 1963, 236. 2. kiadás: New York, Norton, 1964, 236. Magyar: <i>Sabaria, avagy Szent Márton köpenye</i> , s. a. r. Tüskés Anna, Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018, 278.
<i>Kleopátra tükre</i>	k_1 = 359 oldalas gépirat sok tintairású autográf javítással k_2 = 326 oldalas gépirat, tiszta példány [1961. szeptember 30.] k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása
<i>A verebek</i>	k_1 = 212 oldalas gépirat sok autográf javítással k_2 = 203 oldalas gépirat, tiszta példány k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása

LATZKOVITS MIKLÓS

Albrecht von Haller magyarországi recepciójának történetéhez

(Haller és a nők)

Provizórikus statisztikák

Tanulmányomban Albrecht von Haller (1708–1777) magyarországi recepciójának egy speciális aspektusát szeretném vizsgálni. Azt nevezetesen, hogy a svájci poéta szövegei miképp jelennek meg a 18. századi emlékkönyvi bejegyzésekben. Az elemezni kívánt bejegyzések jobbra magyarországi tulajdonosok által vezetett albumokból valók, de tekintettel voltam néhány magyarországi bejegyző külföldiek emlékkönyvében fennmaradt autográfjára is. Észrevételeim az *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA) című adatbázis építése során feldolgozott adatokon alapulnak.¹ Az IAA-ból jelenleg 12 500 bejegyzés érhető el.² Közülük 2700 tartalmaz német nyelvű szövegrészeket, a legkorábbi 1553-ban keletkezett,³ de a mondott bejegyzések többnyire a 18. században kerültek a vizsgált albumokba (mintegy 2300 autográf). Haller-idézetet összesen 53 esetben regisztráltunk, ezek képezik jelen dolgozat forrásbázisát.

Szakmai szempontból fontos viszonyítási pontként hivatkozhatom Berzeviczy Klára és Lőkös Péter egy mondandómat igen közelről érintő forrásközlésére, illetve tanulmányára.⁴ A szerzők az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) állományában összesen 21 albumot vizsgáltak meg, 18. századi emlékkönyvekben idézett német versek után nyomozva. Közülük háromnak (azon kívül, hogy ma az OSZK-ban őrzik őket) semmiféle hungarika vonatkozása nincs, tulajdonosaik, bejegyzőik között nincs magyarországi személy, vizsgálatukra valamiféle összehasonlíthatóság jegyében került sor.⁵

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Magyar Irodalom Tanszékének docense. A kutatás támogatója: NKFI, azonosító: K 124468.

1 *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 2003–2017, doi: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>. E folyamatosan épülő adatbázisban 16–18. századi hungarika jellegű albumbejegyzéseket teszünk közzé.

2 Lekérdezve: 2017. július 10.

3 IAA, 12117. E bejegyzés Christoph Mandeltól való. Tudomásom szerint jelenleg az ő autográfja tekinthető a legkorábbi magyarországi személytől származó albumbejegyzésnek. Mandelhez lásd: Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők (RMSz) I: A kezdetektől 1700-ig* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 513.

4 Klára BERZEVICZY und Péter LŐKÖS, „Zitate deutscher Dichter des 18. Jahrhunderts in Stammbüchern der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek: Ein Beitrag zur zeitgenössischen Rezeption der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts in Ungarn” in „*Ars longa, vita academica brevis*”: *Studien zur Stammbuchpraxis des 16.–18. Jahrhunderts*, Hg. von Klára BERZEVICZY und Péter LŐKÖS unter Mitarbeit von Zsófia HORNYÁK, 109–181 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009).

5 OSZK, Oct. Lat. 116, Oct. Lat. 109, Oct. Lat. 624. Vö. BERZEVICZY–LŐKÖS, „Zitate deutscher...”, 133.

18 album tulajdonosa volt ténylegesen Hungarus, jóllehet két esetben a szerzők csak feltételezték ezt.⁶ Egyébként helyesen, bár annyit mégis megjegyoznék, hogy Joseph Freysmuth emlékkönyve nem anonim, még csak nem is egy bizonyos „Herr Kriebel” albuma.⁷ Freysmuth vezetékneve (többek közt) egy göttingeni egyetemista, Johann Karl Volborth bejegyzéséből derül ki,⁸ a keresztnéve pedig a lipcsei és göttingeni matrikulából.⁹ A másik, szintén problémásnak titulált albumról ugyancsak megállapítható, hogy az nem egy „házaspár” emlékkönyve, hanem egy Fistrovits M. nevezetű fiatalemberé, akinek vezetékneve ez esetben (például) nővére bejegyzéséből,¹⁰ keresztnévének kezdőbetűje pedig a kötésen olvasható monogramból tudható.¹¹

A szerzőpáros által elvégzett vizsgálatot illetően nyilvánvalóan komolyabb probléma, hogy mindössze 18 albumot néztek át, holott az OSZK-ban 42 további olyan emlékkönyvet őriznek, melyek tulajdonosai biztosan magyarországi személyek voltak, s melyekben 18. századi bejegyzések találhatók.¹² És valójában nem tudható, hogy miért épp a kiválasztott 18 album került görcső alá, s miért nem a vizsgálatból kizárt 42.¹³

6 OSZK, Oct. Germ. 249, Oct. Lat. 128, Oct. Lat. 457, Oct. Lat. 776, Duod. Hung. 166, Oct. Hung. 619. III, Oct. Lat. 110, Oct. Lat. 117, Oct. Lat. 467, Oct. Lat. 630, Oct. Lat. 718, Oct. Lat. 850, Oct. Lat. 1168, Oct. Lat. 1222, Oct. Lat. 1251, Duod. Hung. 177. A két problémásnak mondott album: OSZK, Duod. Lat. 118. (Joseph Freysmuth) és Oct. Germ. 250. (Fistrovits M.).

7 Utóbbi Jónácsik László állítja róla. Vö. „Miszellen aus der Stammbuchforschung in der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek Budapest (OSzK)” in *Mitteuropäischer Kulturraum: Völker und religiöse Gruppen des Königreichs Ungarn in der deutschsprachigen Literatur und Presse*, Klára BERZEVICZY, László JÓNÁCSIK, Péter LÖKÖS Hg., 93–126 (Berlin: Frank & Timme, 2015), 119. Az album 111r. lapján olvasható „Kriebel” megszólítás egyébként a következő, 111v. lapon található bejegyzésre utal, mely Samuel Kriebeltől származik, aki tehát nem tulajdonosa, hanem maga is bejegyzője az emlékkönyvnek. Vö. IAA, 5524.

8 Volborth a dedikációban nevezi néven az album tulajdonosát: „mi amicissime Freysmuthi”. Vö. IAA, 8409.

9 TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11 (Budapest: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 634, 2784.

10 „Dieses schrieb zum steten andenken deine Wahre u(nd) Einzige Schwester, als Ihren Einzigen Lieben Bruder.” Az aláírás: „An(n)a Rosina Friedin gebohrne Fiestrowitschin”. Vö. IAA, 12218. A kérdést különben végképp eldönti, hogy az album tulajdonosát a „mein Lieber Fistrovits” formulával szólítja meg az egyik bejegyző. Vö. IAA, 12228.

11 A kötésen olvasható monogram: M. F. A második betű természetesen a vezetéknevet (Fistrovits) jelöli.

12 Duod. Germ. 58, Duod. Germ. 70, Duod. Germ. 71, Oct. Germ. 399, Oct. Hung. 619. II, Oct. Hung. 627, Oct. Hung. 1061, Oct. Lat. 123, Oct. Lat. 124, Oct. Lat. 127, Oct. Lat. 130, Oct. Lat. 131, Oct. Lat. 452, Oct. Lat. 454, Oct. Lat. 455, Oct. Lat. 460, Oct. Lat. 1255, Oct. Lat. 1256, Duod. Germ. 45, Duod. Lat. 152, Oct. Germ. 446, Oct. Germ. 555, Oct. Germ. 596, Oct. Hung. 1940, Oct. Lat. 86, Oct. Lat. 111, Oct. Lat. 112, Oct. Lat. 113, Oct. Lat. 118, Oct. Lat. 121, Oct. Lat. 122, Oct. Lat. 134, Oct. Lat. 389, Oct. Lat. 458, Oct. Lat. 605, Oct. Lat. 687, Oct. Lat. 777, Oct. Lat. 850, Oct. Lat. 1221, Oct. Lat. 1236, Oct. Lat. 1247, Quart. Lat. 547.

13 Berzeviczy Klára egy 2017-es tanulmányában kiegészítésképpen további hét emlékkönyv átvizsgálásáról számolt be, amelyek közül három (valójában már a 2009-es tanulmányban is elemzett, itt azonban nagyobb hatékonysággal vizsgált) album az OSZK állományában található. E hét emlékkönyvből jelenleg kettő nincs feldolgozva az IAA-ban, nevezetesen Cornides Dániel (OSZK, Oct. Germ. 249.) és Berzeviczy Gergely albuma. Utóbbi pillanatnyilag lappang, tudniillik 2009-ben a megvásárlásra felkínált kéziratot a frankfurti könyvvásár egyik vitrinjéből ellopták. (Tehát nem a göttingeni Stadtarchivban

További problémát jelent, hogy az egyes emlékkönyvekben olvasható verses szövegek azonosítására többnyire (természetesen nem mindig) csak akkor került sor, ha az egykori bejegyzők maguk is jelezték, hogy az adott verset kitől idézik. A szerzőpáros lehetőségeit e téren nyilván az általuk hivatkozott CD-ROM-ok, illetve az internet nyújtotta keretek határozták meg. Utóbbiak az elmúlt közel tíz év alatt is rengeteget bővültek, s vélhetőleg ezzel magyarázható, hogy míg például a Samuel Coellnberger peregrinációs albumába bemásolt 25 német versből a szerzőpárosnak mindössze hármat sikerült azonosítania (mindhárom Albrecht von Hallertől való, s a bejegyzők minden alkalommal jelzik is ezt),¹⁴ addig mára további tíz esetben lehetett egy-egy vers forrását meghatározni. A Coellnberger albumában megidézt német költők tehát a következők: Haller még két (összesen tehát öt) alkalommal.¹⁵ Egyszer azonosítottunk idézetet Johann Christian Güntherétől és Johann Ludwig Hubertól,¹⁶ két-két alkalommal pedig Johann Friedrich von Cronegktől, Johann Jacob Duschtól és Johann Peter Uztól.¹⁷ A bejegyzők általában nem jelölték az általuk idézett költők nevét, de két esetben azért mégis megtették ezt. Az Erlangenben tanuló bécsi fiatalember, Joseph Friedrich Matolay például

---

őrzött, az IAA-ban is publikált Berzeviczy-albumról van szó!) Berzeviczy Klára ezért csak az (egyéb-ként igen informatív) aukciós katalógusból dolgozhatott, ám Haller-idézetet ennek segítségével sem sikerült detektálnia. A Cornides-albumban kettőt talált. Az egyiket a 82v. lapon, de ezt nem sikerült azonosítania (ezzel én magam is hiába kísérleteztem), ami vélhetőleg azt jelenti, hogy vagy a bejegyző által megadott forráshivatkozás a hibás („Haller!”), vagy a tényleg Hallertől származó (pár szavas) idézet a svájci szerző valamely prózai munkájából származik. A másik citátum a 143r. lapon olvasható, és az *An Se. Excellenz Herrn Gerlach Adolf v. Münchhausen [...]* című versből való. Egy 1755-ös (Haller vonatkozásában tehát viszonylag korai) autográfól van szó, a bejegyző (Christoph Gottlieb Hofmann) biztosan nem magyarországi személy. Berzeviczy a maradék öt emlékkönyvből összesen négy Haller-citátumot mutatott ki. Ez hattal kevesebb, mint amennyit ugyanezen albumok vonatkozásában mi tettünk elérhetővé az IAA-ban. Ennek egyik (bár nem kizárólagos oka), hogy Podmaniczky Sándor albumát Berzeviczy Wilhelm Ebel részleges szövegkiadásából dolgozta fel. *Göttinger Studenten-Stammbuch aus dem Jahre 1786*, in *Auswahl herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von Wilhelm EBEL* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966). Vö. Klára BERZEVICZY, „Ungarische Peregrinus-Stammbücher als Vermittler der deutschen Literatur in Ungarn: Ein Beitrag zu den deutsch-ungarischen kulturellen Beziehungen”, in *Mittlerin aus Europas Mitte: Fundamente und Perspektiven der deutschen Sprache und ihrer Literatur im ostmittel- und südeuropäischen Raum: Beiträge des III. Kongresses des Mitteleuropäischen Germanistenverbandes (MGV) in Wien, 8–10. April 2010.*, Carolin SOLLFRANK und Johann WELLNER Hg., *Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Germanistenverbandes* 3, 27–41 (Dresden: Thelem, 2017). Berzeviczy Klára e tanulmányát még annak megjelenése előtt olvashattam, amiért őt, illetve Lőkös Pétert illeti köszönet.

14 OSZK, Oct. Lat. 117, p. 31r, 44v, 45v. Vö. BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 148–150, és IAA, 7770, 7778, 7780. A bejegyzők személyével kapcsolatosan megjegyezném, hogy „H. W. Maurer” teljes neve Heinrich Wilhelm Maurer, „F. W. Volkmar” pedig helyesen Friedrich Wilhelm Vollmar lenne. Vö. *Die Matrikel der Universität Tübingen*, Band III. 1710–1817, Bearbeitet von Albert BÜRK und Wilhelm WILLE (Tübingen: Universitätsbibliothek Tübingen, 1953), 211, 36351, és 202, 36127.

15 IAA, 7869, 7797. Az előbbi esetében a bejegyző, Christian Karl Philipp Vollmar nyilván a szintén Hallert idéző Friedrich Wilhelm Vollmar rokona. BÜRK und WILLE, *Die Matrikel...*, 202, 36128. Vö. az előző lábjegyzettel.

16 IAA, 7739, 7828.

17 IAA, 7731, 7800, 7744, 7783, 7784, 7865.

egyértelműen jelzi, hogy kitől idéz („Dusch”),¹⁸ és ugyanígy jár el Ludwig Achatius Mohr is („Hubers-Gedichte”).¹⁹ Az összesen 13 idézetet kivétel nélkül egyetemi hallgatók írták be Coellnberger albumába, jobbára Tübingenben és Erlangenben. Mindössze kettejük volt az album tulajdonosának honfitársa: az erdélyi születésű Johann Gottlieb Klein (az ő bejegyzésére a szerzőpáros is hivatkozott),²⁰ valamint a besztercebányai származású orvostanhallgató, Lischoviny Sámuel.²¹

A szerzőpáros persze dolgozatában nem tesz érdemi különbséget magyarországi és nem magyarországi származású bejegyzők között.²² Ha meggondoljuk, hogy tanulmányuk célja a 18. századi német költészet albumokból kiolvasható hazai recepciójának adatolása volt, akkor eljárásukat részben helyesnek lehet tekinteni. Valóban érdemes tudnunk, hogy például az 1760-as évek közepén Tübingenben tanuló magyarországi diákok olyan környezetben mozogtak, mely Haller költészetét nagyra értékelte.²³ Tény az is, hogy az általunk vizsgált albumok Hallert citáló külföldi bejegyzőinek zöme a magyarországi diákok által is frekvenciált egyetemi városokban idézte meg a svájci poétát. A jelenlegi feldolgozottság szerint legtöbbször, öt-öt alkalommal épp Tübingenben, továbbá Göttingenben (ahol Haller 1736 és 1753 között az egyetem professzoraként tevékenykedett). Ezen adatok értékelésénél ugyanakkor számításba kell venni, hogy a legtöbb külföldi bejegyző mégiscsak külföldön írt be a magyarországiak emlékkönyveibe, jobbára peregrinusaink emlékkönyveibe, akik viszont eleve tanulmányaik színhelyén, az egyetemeken kerültek érintkezésbe velük. De akár így, akár úgy, a magyarországi recepció szempontjából mégsem totálisan érdektelen, hogy mondjuk Haller *Die Tugend* című költeményének egy részlete Johann Reinhold Forster (a híres felfedező, James Cook tudós útítársa), vagy épp Susanna Catharina Binder lejegyzésében kerül be valamely magyarországi fiatalember emlékkönyvébe. Előbbi Halléban 1786 májusában,²⁴ utóbbi Besztercén 1784 júliusában.²⁵ Tehát egyrészt tényleg fontos összegyűjteni

18 *Register zur Matrikel der Universität Erlangen 1743–1843*, Bearbeitet von Kurt WAGNER, Mit einem Anhang: *Weitere Nachträge zum Altdorfer Personenregister* von Elias von STEINMEYER (München und Leipzig: Duncker & Humboldt, 1918), 42, 1766. szept. 18. Vö. IAA, 7783. Az idézett szöveghely: *Ode an einen entfernten Bruder*, 123–124.

19 BÜRK und WILLE, *Die Matrikel...*, 201, 36088. Vö. IAA, 7828. Az idézett szöveghely: *Die Vorsicht*, 1–12.

20 SZABÓ Miklós és SZÓGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998), 2117.

21 Az ő bejegyzése keltezési hely nélküli. 1765-től egyébként a bécsi egyetemen tanult. Vö. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 4619. Szinnyei írói lexikonjában Lischoviny Sámuel Dávid néven szerepel. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 7:1287. Lischoviny különben Uztól idéz: *Ode an die Weisheit*, 37–42.

22 A szövegközléshez mellékelte, a magyarországi bejegyzők esetében többnyire Szinnyei lexikonjának adatait visszamondó életrajzi ismertetőkből persze kiderül a bejegyzők származása, de ennek a dolgozat egészét tekintve nincs semmiféle következménye, a nagy, összegző táblázatokba ilyen jellegű adatok már be sem kerülnek.

23 Az 1760 és 1770 közti időszakból 36 Tübingenben immatrikulált magyarországi hallgató neve ismert. TAR, *Magyarországi diákok...*, 3018–3053.

24 IAA, 8687.

25 IAA, 12094.

a külföldiek hungarika jellegű albumokban lévő bejegyzéseiből kiolvasható adatokat, másrészt viszont érdemes őket külön is kezelni.

Ha az így szortírozott bejegyzéseket számba vesszük, akkor a következő eredményt láthatjuk: az általunk vizsgált anyagban nagyjából az 1750-es évek közepétől kezdődően jelennek meg az 1732-ben debütáló, s egy csapásra ismertté váló költőtől származó idézetek. Ezek száma 1790-ig folyamatosan nő, de a század utolsó évtizedében a külföldiek bejegyzéseiből teljesen kikopik a svájci poéta, akit a magyarországi albumhasználók (bár némileg csökkenő mértékben) még ekkor is előszeretettel idéznek. A vizsgált minta sem feltétlenül kicsi: külföldiek bejegyzéseiben összesen 29 alkalommal,²⁶ a magyarországi bejegyzőktől származó autográfokban pedig 24 esetben találtunk Haller-idézetet.²⁷

Mindezt érdemes összevetnünk Werner Wilhelm Schnabel *Repertorium Alborum Amicorum* (RAA) című adatbázisának adataival.²⁸ Schnabel adatbázisából ma több mint 227 000 albumbejegyzés alapadatai érhetőek el. Ezeket Schnabel jobbára a szakirodalomból vette át. Ha például egy szövegkiadásból, adattárból, katalógusból vagy akár egy szakcikkből kiderül, hogy valamely bejegyzésben olvasható egy Haller-idézet, akkor ez az információ elvben megjelenik az RAA-ban is, amely jelenleg 274 Haller-idézetet tartalmazó bejegyzést tart nyilván.²⁹ Ezek időbeli eloszlása a következő:

Időszak	Albrecht von Haller-idézetek az RAA-ban
1740–1749	21
1750–1759	39
1760–1769	84
1770–1779	82
1780–1789	42
1790–1800	6

26 Időrendben: IAA, 9631*, 10964*, 7778, 7780, 7869*, 7797*, 6171, 6166*, 11704*, 11693*, 8308, 11658, 11692, 6150*, 4792*, 7646*, 9465, 9227*, 4233*, 10453*, 8687*, 8930*, 8905, 8965, 8879*, 9161*, 8933, 9543, 3073. (A rekordszámok után látható * arra utal, hogy a bejegyző maga semmilyen módon nem jelölte az általa idézett szöveg forrásadatait.)

27 Időrendben: IAA, 2454, 7770, 11698, 2862, 8125, 11218*, 9373*, 6045*, 8285*, 9554*, 12094*, 12120*, 12219*, 7341, 9108, 3103*, 8065, 11530*, 11379, 10000*, 3368*, 5228*, 8069, 5266.* Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a mondott bejegyzések egyike (IAA, 8285.) a mecklenburgi Georg Ludolph von Behr albumában, tehát egy német albumtulajdonos emlékkönyvében maradt fenn, viszont egy késmárki fiatalembertől, Christian Genersichtől való. Behrhez lásd: *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837*, Hg. von Götz von SELLE (Leipzig: A. Lax, 1937), 10559. Egy másik autográf (IAA, 8125.) a münchenbergi Johann Philipp Wiesener albumából ismert, de ezúttal is egy magyarországi egyetemista, Podmaniczky József bejegyzéséről van szó. Wiesenerhez lásd: SELLE, *Die Matrikel...*, 9913.

28 Werner Wilhelm SCHNABEL, *Repertorium Alborum Amicorum*, 1998–2017, <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/>.

29 Lekérdezve: 2017. július 10.

Ezek szerint Haller már korábban, az 1740-es években bekerült az albumokba. A következő évtizedben az öt idéző autográfok száma jelentősen nő, gyakorlatilag megduplázódik, de a folyamat az 1760-as években sem torpan meg, sőt a citátumok száma radikálisan gyarapszik tovább, ismét a duplájára, s ezen az értéken marad a következő évtizedben is. A visszaesés csak az 1780-as években kezdődik, hogy aztán a század végére valóban kikopjon az albumokból a költő. Nyilvánvaló, hogy az RAA-ból kiolvasható számok nem lehetnek pontosak, ám a feldolgozott anyag nagyságánál fogva az alaprendenciákat elvben akár jelezhetnék is.

Az emlékkönyvekkel kapcsolatos szakirodalomban azonban ma már közhelynek tekinthető, hogy az ilyen számok önmagukban értelmezhetetlenek, minthogy egyáltalán nem mindegy, mekkora anyagból nyerték ki őket. Az RAA-ból viszont nem derül ki, hogy (mondjuk) az 1740-es évekből regisztrált 21 Haller-citátum detektálásához Schnabelnek pontosan mennyi bejegyzést kellett feldolgoznia, többet vagy esetleg sokkal kevesebbet, mint az 1750-es évekből kimutatott 39 idézet adatolásához.³⁰ A német kutatók ennek megfelelően másképp számolnak, és valóban más eredményt is kapnak. Például Horst Steinhilber, aki az 1740–1800-as évek német egyetemistáinak mentalitásáról írott könyvét teljes egészében az emlékkönyvekből kiolvasható információkra alapozta.³¹ Munkájához közel 300 albumot vizsgált át, s a 14 leggyakrabban citált szerzőtől 1598 idézetet regisztrált.³² Hallertől történetesen 85-öt. A legkorábbiak az 1750-es évekből valók, s a mondott 14 szerzőt és az adott évtizedet tekintve az anyag közel 8%-át teszik ki, vagyis (Steinhilber megállapítása értelmében) ekkor adják a legmagasabb értéket. Haller albumokban mérhető népszerűsége ezt követően folyamatosan csökkent. Az 1760-as években még csak egy kicsit, de az 1770–1790 közti húsz évben már jelentősen, mintegy a korábban mért érték felére esve vissza, hogy aztán az 1790-es évekre szinte teljesen kikopjon az albumokból a svájci poeta („1,43%”).³³ Hasonló eredményre jutott Katrin Henzel is, aki a lipcsei egyetemi könyvtár albumgyűjteményének Lipszében keletkezett bejegyzéseit vizsgálta az 1760–1804 közti időszakból. Monográfiájához összesen 1012 bejegyzést használt fel úgy, hogy a vizsgált autográfokban citált szövegek szerzőjét 569 esetben tudta azonosítani. Haller-idézetet 19 bejegyzésben talált. Számításai szerint és az azonosított idézeteket tekintve Haller népszerűsége az 1760-as években 5,9%-on állt, a következő évtizedben 3,9%-on, az 1780-1789 közötti tíz évben aztán ez a szám esett vissza 2,3%-ra, s ettől kezdve már ki sem tudta mutatni a svájci poeta verseit az általa vizsgált albumokból.³⁴

Látható, hogy ezek a vizsgálatok tényleg más eredményre vezettek, mint amit a tárgyalt idézetek számának időbeli megoszlása önmagában sugallt. Ezek értelmében tehát Haller az 1750–1760-as években került leggyakrabban az albumokba, ezt követően

30 Vö: Katrin HENZEL, *Mehr als ein Denkmal der Freundschaft: Stammbucheinträge in Leipzig 1760–1804*, Literatur und Kultur. Leipziger Texte – Reihe B: Studien 4 (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2014), 353–354.

31 Horst STEINHILBER, *Von der Tugend zur Freiheit: Studentische Mentalitäten an deutschen Universitäten 1740–1800*, Historische Texte und Studien 14 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1995).

32 Uo., 335. (Valójában 13 szerzőről és a Bibliáról van szó.)

33 Uo., 347.

34 HENZEL, *Mehr als...*, 360.

népszerűsége fokozatosan csökkent, a század utolsó évtizedében pedig gyakorlatilag lenullázódott. Ha az általunk talált adatokkal hasonló módon kalkulálunk, akkor a következő eredményt kapjuk:³⁵

Albrecht von Haller-idézetek az IAA-ban		
Időszak	Magyarországi bejegyzőktől	Külföldi bejegyzőktől
1750–1759	0,20%	0,22%
1760–1769	0,12%	1,80%
1770–1779	0,46%	1,77%
1780–1789	1,12%	1,45%
1790–1800	0,48%	0%

Számításaink a külföldi bejegyzők esetében sincsenek teljesen szinkronban a német kutatók eredményeivel, minthogy az 1750-es évekre mi kifejezetten alacsony értéket kaptunk (ami akár valamiféle mérési anomália következménye is lehet), ráadásul az 1760–1790 közti időszakból kimutatott (azért folyamatos és detektálható) visszaesés sem olyan szembetűnő. A század utolsó évtizedét tekintve persze eredményeink tökéletesen egybevágnak Steinhilber és Henzel megállapításaival. A magyarországi bejegyzők Haller-citátumait illetően viszont valóban látványos különbségeket tapasztalunk. Haller idézettsége az ő bejegyzéseikben 1760 után nemhogy csökken, de radikálisan nő, és ami nagyon érdekes, elég magas értéket mutat még a század utolsó évtizedében is.

Ha ezek az adatok tényleg releváns képet festenek, akkor nagyjából a következő megállapításokat tehetjük: a magyarországi bejegyzők Haller-idézetei kapcsán kapott százalékos értékek mindig alacsonyabbak, mint a külföldiek esetében számítottak, amiért is feltűnő, hogy az 1780-as években a két érték mégis szinte azonos (1,12% és 1,45%). Ha hihetünk Steinhilber és Henzel (részben általunk is visszaigazolt) számításainak, akkor Haller albumokban megfigyelhető kultusza német földön intenzívebb volt és rövidebb ideig tartott. A magyarországi bejegyzők esetében más mintázatot látunk. A dolog később bontakozott ki, a kérdéses időszakban egyre erősödött és jobban el is húzódott. Van azonban még egy fontosnak látszó különbség, amit az általunk mért adatok is jeleznek: az nevezetesen, hogy a Hallert idéző magyarországi bejegyzők bő harmada nő,³⁶ míg a külföldiek kivétel nélkül férfiak.

35 A százalékos értékeket a magyarországi, illetve a külföldi bejegyzők adott évtizedben keletkezett inscriptióinak száma alapján határoztam meg. Ezen értékek tehát nem feleltethetők meg direkt módon sem Steinhilber, sem Henzel adatainak, de az alaptendenciákat ugyanúgy jelzik. (A táblázatban jelölt évtizedekben vizsgált bejegyzések száma egyébként 1436 és 273 között ingadozott. Az átlag évtizedenként 711 bejegyzés volt.)

36 Összesen 9 bejegyzésről van szó. Időrendben: IAA, 11218*, 9373*, 6045*, 12094*, 12120*, 11530*, 5228*, 8069, 5266* (a rekordszámok után látható * itt is arra utal, hogy a bejegyző nem jelölte az általa idézett szöveg forrásadatait).

Utóbbi első pillantásra tulajdonképpen nem is meglepő. Emlékkönyvbe nőtől bejegyzést kérni intim dolognak számított, és igaz ez fordítva is. Ismeretes Kölcsey Antónia naplójának egy 1843-as családi perpatvart elbeszélő részlete, melyre azért került sor, mert a naplóíró albumát „kiadta” egy „idegennek”.³⁷ A magyarországi peregrinusok külföldi tanulmányútjuk során viszonylag ritkán kerültek ennyire bizalmas viszonyba nőkkel. Samuel Coellnbergernek például fennmaradt egy másik emlékkönyve is. Ezt közvetlenül peregrinációja előtt, 1761-1762 között, vélhetőleg albizálása során vezette, s benne 8 női bejegyzőtől származó autográf található,³⁸ míg peregrinációja alatt használt albumában egy sem. Úgy tűnik azonban, hogy a dolog mégsem kizárólag ezen múlt. Az RAA-ban jelölt 274 Haller-idézet közül ugyanis mindössze 3 származik női bejegyzőtől,³⁹ Katrin Henzel pedig az általa átvizsgált anyagban egy ilyen bejegyzést sem talált. Állítása szerint mindezt Haller filozofikus jellegű tanköltevényeinek sajátos tartalma magyarázhatja,⁴⁰ ám a magyarországi nők Haller-idézetei okán úgy tűnik, érvelése nem helyes. Ez (elvben) akár azt is jelenthetné, hogy Haller albumokban megfigyelhető magyarországi kultuszának nemcsak időbeli lefolyását, de részben talán közegét is másképp kell elképzelnünk, mint ahogy azt a német szakírók az általuk vizsgált bejegyzések feldolgozása során megrajzolták.

Ilyen alapon arra is gondolhatnánk, hogy a hazai Haller-recepció ügyében a nők is fontos szerepet játszhattak. Bejegyzéseik Magyarországon, nem meglepő módon szinte kivétel nélkül német városokban keletkeztek.⁴¹ Egyetlen Erdélyből (Besztercéről) való van közöttük, a többi Sopronban, illetve a Szepesség német városaiban, Lőcsén, Iglón, Késmárkon íródott, de azért akad egy osztrák Haller-idézetünk is. Persze mély értelmű következtetéseket mindebből levonni ismét nem lehet, például azért sem, mert az 1750–1800 közti időszakból erdélyi származású nőktől alig néhány bejegyzést dolgoztunk fel eddig. Inkább az tűnhet fel esetleg, hogy a szemlézett autográfok így is milyen nagy területen szétszóró településekről valók. Ugyanígy szempontból lehet érdekes, hogy minden bejegyző más, s hogy a bejegyzések időbeli megoszlása is relatíve egyenletes. Mármint azt a két évtizedet tekintve, amikor egyáltalán bekerültek az albumokba. Ugyanis viszonylag későn, az 1779–1799 közti időszakban íródott mind, ami azt a benyomást keltheti, hogy a Haller-kultusz imént leírt kései továbbélésében épp a nők játszották volna a kulcsszerepet. Egyébként tipikusan női bejegyzésekről van

37 Horváth Gábornak, aki „szinte egy hétig volt most itt”. Vö. KÖLCSEY Antónia *Naplója*, Bevezetéssel kiadta KOZOCSA Sándor (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1938), 131. Idézi HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Csokonai Könyvtár 21 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000), 201–202.

38 OSZK, Oct. Lat. 111. IAA, 6349, 6337, 6341, 6370, 6207, 4938, 4955, 4972. A bejegyzések közül 3 sem keltezési időt, sem keltezési helyet nem tartalmaz. A 8 bejegyzés német, illetve magyar nyelven íródott.

39 A következő bejegyzésekről van szó: M. C. Bauderin, Altdorf, 1758. (1755_weber, 12); Johanna Maria Keidel, Göttingen, 1774. (1770_wehrs1, 43); Augusta Amalia Sammet, Lipcse, 1780. (1779_sammet, 2).

40 HENZEL, *Mehr als...*, 361–363.

41 Igaz, két női bejegyző a keltezés helyét nem jelölte: IAA, 11530, 5228.

szó abban az értelemben is, hogy a kilenc autográf közül nyolcban semmiféle utalást nem találunk a citált szöveg szerzőjére, tehát csaknem valamennyi idézet jelöletlen.

Az egyetlen kivétel Amalia Trangus (Trangous) bejegyzése, melyben egyértelműen olvasható a forráshivatkozás („Haller”).⁴² Trangus kisasszony autográfja Schmidt Mózes emlékkönyvében maradt fenn, mely az 1787–1797 közti időszakból őrzött meg összesen 67 bejegyzést.⁴³ Peregrinációs albumról van szó ezúttal is. Tulajdonosa nyilván nem sokkal indulás előtt vásárolhatta az üres könyvecskét, s az autográfok gyűjtését (ahogy gyakran mások is) rögtön megkezdte. Így kerülhetett abba 22 inscriptio még itthon, részben Sopronból és Pozsonyból, zömmel pedig Rozsnyóból keltezve. 1787–1789 közti peregrinációja során Schmidt két nőtől is szerzett bejegyzést (Drezdában és öt napon belül),⁴⁴ de azért így is jellemző, hogy az albuma Magyarországon beíró nők száma kilenc. Hazatérése után tulajdonképpen már csak egyszer vette elő albumát, nyolc évvel később, négy ember kedvéért. Ezek egyike volt Amalia Trangus. Autográfja Iglón, 1797. december 5-én került az emlékkönyvbe, csakúgy, mint édesanyja, Barbara Reinländer („von [...] Barbara Trangouss gebornen Reinländerin”)⁴⁵ és testvére, Juliana Trangus kézjegye.⁴⁶ Előző nap egy másik testvér, Joseph Trangus is megkapta az emlékkönyvet.⁴⁷ Ő még csak 15 éves ekkor, minthogy 1783. március 14-én született. Pákh Károly megjegyzi róla, hogy egész életében „nagy előszeretettel viseltetett a latin nyelv és a bölcsészeti tudományok iránt, s utolsó éveiben szenvedélyesen olvasta Schopenhauer műveit”, továbbá hogy „gyakran foglalkozott a nőnevelés kérdésével is, s meg lévén annak nagy jelentőségéről győződve, házat egy felállítandó evangélikus leányiskolára hagyományozta”.⁴⁸ Apjuk, Michael Johann Trangus 1767 körül költözött Iglóra, előbb írnokként és jegyzőként, majd 1799–1804 között főbíróként jelentékeny szerepet játszott a város életében.⁴⁹ Miután 1772-ben a Lengyelországnak elzárólagosított városok (köztük Igló) visszacsatolása megtörtént, a helytartótanács kincstári uradalommá akarta minősíteni a mondott településeket. E törekvés Igló erélyes ellenállásán bukott meg. Igló ugyanis épp egy Michael Johann Trangus tollából eredő feliratban tiltakozott erélyesen és végül sikeresen az eljárás ellen.⁵⁰ Vagyonos családról van szó. Jellemző, hogy amikor a két Trangus testvér (Ludwig 1855-ben, Joseph pedig 1861-ben) meghalt, alapítványaik radikálisan új helyzetbe hozták az iglói evangélikus egyházat.⁵¹

42 IAA, 8069.

43 OSZK, Oct. Lat. 1247. A tulajdonoshoz lásd: TAR, *Magyarországi diákok...*, 1360.

44 IAA, 8029, 8074.

45 IAA, 8067. Vö. PÁKH Károly, *Az Iglói Ág. H. Ev. Főgymnasium története* (Igló: Schmidt József, 1896), 48; HADOBÁS Sándor, „Trangous Lajos, a reformkor sikeres bánya- és kohóvállalkozója”, *Bányászattörténeti Közlemények* 5 (2010): 76–85, 77.

46 IAA, 8068. Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 12 köt. (Pest: Ráth Mór, 1857–1868), 11:326.

47 IAA, 7499.

48 PÁKH, *Az iglói...*, 48–49.

49 Uo., 48; HADOBÁS, „Trangous Lajos...”, 76–77.

50 BRUCKNER Győző, „Igló kir. korona- és bányaváros története”, in *Iglói diákalbum*, szerk. MAKRA Zoltán és MOHR Győző, 42–81 (Budapest: Iglói Főgimnázium, 1929), 67.

51 PÁKH, *Az iglói...*, 47–48.

Michael Johann Trangus és Barbara Reinländer 1773-ban kötöttek házasságot. Lányaik, Juliana és Amalia születési idejéről nincsenek adataink, de aláírásaikban lánykori nevüket használják, egyikőjük sem titulálja magát férjezettnek, vagyis vélhetőleg nem ők lehettek a házaspár összesen hat gyermeke közül a legidősebbek.⁵² Fiatal kisaszszonyokról van tehát szó, Igló egy gazdag és befolyásos polgárának, egy vagyonos vállalkozónak a lányairól, akik nyilvánvalóan irodalomkedvelő és vélhetőleg a „nőnevelés” kérdéseiben is felvilágosult családban nőttek fel. Bizonyos, hogy minden szempontból az iglói polgárság elitjéhez tartoztak. Schmidt albumában mindkét nővér német költőtől idéz. Amalia, mint láttuk, Hallertől, Juliana pedig Gellert egyik versét citálja.⁵³

Érdeemes tehát megvizsgálnunk, hogy a Hallert idéző magyarországi nők valamilyen ilyen kivételezett helyzetben voltak-e, s még inkább azt, hogy idézeteik a svájci poéta miféle ismeretéről tanúskodnak ténylegesen.

Eleonora Donner, Sophia Engelmayer és az Über die Ehre „hatsorososa”

A női bejegyzőtől származó legkorábbi Haller-idézet a soproni Eleonora Donnertől való („Eleonora Donnerin”).⁵⁴ Személyét illetően csak találgathatunk, leginkább a bejegyzését megőrző emlékkönyvre (Márton István albumára) hagyatkozva.⁵⁵ Ebben ugyanis olvasható egy inscriptio Johann Sigismund Donnertől, aki 1779. május 4-én keltezte azt Sopronban.⁵⁶ Eleonora alig néhány nappal később, 10-én vette kézbe az emlékkönyvet, szintén Sopronban, tehát valószínű, hogy rokonok, akár közeli rokonok is lehetnek. Biztos adataink csak Johann Sigismund személyéről vannak, aki Mártonnal együtt 1779. október 15-én iratkozott be a göttingeni egyetem teológiai karára.⁵⁷ Valójában azonban orvosnak tanult. A *Tudományos Gyűjtemény* második évfolyamában szerepel is a neve, a „Sopron Vármegyében született Tudósok” között sorolja őt fel Hrabowszky György: „Donner János Zsigmond Soproni fi 1784.”⁵⁸ Az 1784-es évszám nyilvánvalóan Donner Göttingenben megjelent dolgozatára utal.⁵⁹ Házi Jenő a „tudós” orvos szüleiéről is informál.⁶⁰ Adatainak értelmében apja Johann Donner („Donner János”) vaskereskedő volt, 1743 júliusában nősült, „Leitner Ferenc” külső tanácsos és vaskereskedő lányát vette feleségül, nevezetesen „Eleonórát”, aki az ominózus bejegyzés keltezési idején, 1779-ben már 16 éve özvegy volt. Elvben lehet ő is a Haller-költeményt idéző „Eleonora

52 Uo., 48.

53 A citált versek: Albrecht von Haller: *Gedanken bei einer Begebenheit*, 13–16, és Christian Fürchtegott Gellert: *Zufriedenheit mit seinem Zustande*, 9–12.

54 IAA, 11218. Az idézett szöveghely: *Über die Ehre*, 217–222.

55 OSZK, Oct. Lat. 1222. A Berzeviczy-Lőkös szerzőpáros vizsgálta az albumot, de Eleonora Donner forráshivatkozás nélküli idézetét nem regisztrálták.

56 IAA, 8173.

57 TAR, *Magyarországi diákok...*, 678, 680.

58 *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. III. kötet, 103.

59 *Commentationis medico-chirurgicae de gibbositate Pars I.* (Göttingae: 1784).

60 HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 1:350 [3735–3736].

Donnerin”, bár némileg furcsa, hogy sem lánykori nevére, sem özvegy voltára semmilyen módon nem utal. Innentől kezdve pedig már tényleg csak találgatunk: Eleonora Leitnernek akár lehetett egy Eleonora nevű lánya is, aki így persze „Donner János Zsigmond Soproni fi” testvéreként (nem pedig édesanyjaként) citálta volna az Über die Ehre sorait. Ha ilyesmiről van szó⁶¹ – amit leginkább az valószínűsít, hogy Márton emlékkönyvében tényleg megtalálható az akkor még göttingeni tanulmányai előtt álló Johann Sigismund kézjegye –, akkor Eleonora Donner szintén a soproni polgárság tehetősebb rétegeiből származott, bár férje (vagy apja), aki külső tanácsosként hunyt el 1763-ban, korántsem volt olyan befolyásos ember, mint Amalia Trangus főbírói tisztet is betöltő édesapja. A család anyagi helyzetét (és talán a művelődéshez való vonzódását) jól jellemzi, hogy Johann Sigismund 1779 végétől éveken át Göttingenben tanulhatott.

Eleonora Donner autográfja egyébként szintén nem tekinthető tipikusan női bejegyzésnek: meglepő módon jelmondatot is tartalmaz,⁶² ami rendkívül ritkán fordul elő nők bejegyzéseiben. A Haller-idézet önmagában már nem lenne olyan nagy meglepetés, hiszen az albumokban ekkoriban meglehetősen gyakran citálják a svájci költőt (tudniillik a férfiak), s annak is legfeljebb csak szimbolikus értéket tulajdoníthatunk, hogy a legkorábbi ilyen idézetet lejegyző magyarországi nő épp Sopron egyik (valószínűleg tehetősebb) német családjából származott. Három hónap múlva ugyanis Lőcsén is bekerül egy Haller-idézet Budaeus János György albumába, még hozzá a magát özvegynek tituláló Sophia Engelmayer tollából.⁶³ És ami tényleg figyelemre méltó: Sophia asszony épp ugyanazt a verset citálja, mint Eleonora Donner, ráadásul ugyanazokat a verssorokat:

O selig, wem sein gut Geschicke
Bewahrt vor grosen Ruhm und Glicke,
der, was die Welt erhebt, verlacht;
der frei von Joche der Geschäfte,
des Leibes und der Seele Kräfte
zum Werkzeug für die Tugend macht!⁶⁴

Nyilvánvaló, hogy mindezt nem lehet a véletlen számlájára írni. Vagyis sem Sophia Engelmayer, sem Eleonora Donner nem direkt módon idézte Haller (végső változatában 240 soros) költeményét, hanem egy (vagy több) olyan médiumon keresztül, melyben az

61 Természetesen más lehetőségek is vannak. Házi adattárában például tudósít egy „Donner György” nevű vargáról is, aki 1754-ben nyert polgárjogot. Özvegye, „Mária”, mint kórházi majoros özvegye végrendelkezett 1787-ben. Uo., 1:350 [3737].

62 A jelmondat: „Trau, schau, wem.”

63 OSZK, Oct. Lat. 605, IAA, 9373.

64 Az első sorban a *wem* alak nyilvánvaló elírás, *wen* helyett. Eleonora Donner citátumában az utolsó sor *wahrer* szava viszont érdekesebb (de Haller eredetijét értelmes módon deformáló) eltérésnek látszik; erről lásd később. A soproni nő bejegyzésében így olvasható a hat sor: „O seelig, wen sein Gut Geschicke / Bewahrt vor grossen Ruhm und Glücke, / der, was die Welt erhebt, verlacht, / der, frey vom Joche der Geschäfte, / des Leibes und der Seelen Kräfte / zum Werckzeug *wahrer* Tugend macht.” (Kiemelés tőlem, L. M.)

ominózus hat verssor külön egységként, kiemelve volt olvasható, s mely egyúttal elég népszerű volt ahhoz, hogy 1779-re két, egymástól igencsak távol élő magyarországi német nőhöz is eljusson. Természetesen gondolhatnánk azokra az antológiaszerű kiadványokra akár, melyeket szerkesztőik kifejezetten az albumhasználók számára állítottak össze,⁶⁵ annál is inkább, mert több ilyen jellegű gyűjteményben is megtalálható a két nő által idézett hat verssor. Külön egységként és kiemelve. Például G. H. Meißner *Stammbuch oder Denkmähler der Freundschaft und Liebe* című könyvében, mely 1809-ben már másodszor látott napvilágot, de megjelent például 1811-ben, 1814-ben és még 1823-ban is.⁶⁶ E kiadványok, melyek eleve „Für Männer”, „Für Frauen”, „Für Jünglinge”, „Für Mädchen” csoportosításban közlik az albumokba illő idézeteket, mindenképpen jelzik, hogy az itt vizsgált citátumot az albumhasználók számára önálló egységként volt szokás felkínálni. Megjegyzendő, hogy a két magyarországi nő által választott szöveget a kiadvány férfiak számára ajánlja, méghozzá férfi albumtulajdonosok emlékkönyveibe való bemásolásra („Männer an Männer”). Hogy az 1800-as évek elején a hat sort mások is kezelték különálló egységként, azt illusztrálhatja még Friedrich Zuckschwerdt szintén albumhasználók számára kiadott opusa is, melyben a kérdéses részlet ugyancsak kiemelve olvasható, ráadásul forrásmegjelöléssel együtt („v. Haller”).⁶⁷ De hivatkozhatunk 1779 előtti könyvekre is, melyeket bejegyzőink valóban kézbe is vehettek. Így Johann Heinrich Schütte klevei gyógyforrásokról szóló munkájára,⁶⁸ vagy egy másik orvos, Friedrich Boerner kiadványára, mely szintén külön kezeli a Haller-citátumot,⁶⁹ amivel persze különféle periódikákban is találkozhatunk. Például a Michael Gröll által 1760-tól megjelentetett *Dresdnisches Magazin* második kötetének harmadik számában,⁷⁰ vagy az 1763-tól Halléban megjelenő *Der Glückselige* című morális hetilap egyik 1766-os, kifejezetten Haller költészetét elemző tanulmányában.⁷¹ Az *Über die Ehre* elemzésével több oldalon keresztül foglalkozik a szerző nevének feltüntetése nélkül

65 Leginkább a század utolsó harmadától. Vö. Werner Wilhelm SCHNABEL, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frühe Neuzeit 78 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003), 511–519.

66 *Stammbuch, oder Denkmähler der Freundschaft und Liebe: Zum Gebrauche für jedes Alter und alle Stände, als eine angenehme Rückerinnerung an die Jugendfreunde*, Hg. von G. H. MEISSNER (Leipzig–Wien: Gerold’sche Universitätsbuchhandlung, 1809), 69.

67 Friedrich ZUCKSCHWERDT, *Sphinx und Harmonia oder Sammlung noch nirgends abgedruckter Räthsel, Charaden, Logogriphen und Anagrammen nebst einem Blumenkranze für Stammbücher* (Berlin: Selbstverl. des Hrsg., 1813), 170.

68 Johann Heinrich SCHÜTTE, *Amusemens des eaux de Cleve, oder Vergnügungen und Ergötzlichkeiten bey denen Wassern zu Cleve: Zum Nutzen derjenigen, welche die angenehme Gegenden und Merkwürdigkeiten besehen, oder diese Mineral-Wasser gebrauchen wollen* (Lemgo: Meyer, 1748), 241.

69 Friedrich BÖRNER, *Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften Jeztlebender berühmter Aerzte und Naturforscher in und um Deutschland*, II. Bd. 1. St. (Wolfenbüttel: Meißner, 1751), 166.

70 Az idézet Gotthelf Friedrich Oesfeld egy cikkének végén található (Untersuchung der Frage: Warum schämt man sich der Fehler des Willens nicht so sehr als der Fehler des Verstandes), *Dresdnisches Magazin* 2, 3. sz. (1761): 147–159, 159.

71 Az anonim dolgozat két részletben jelent meg a hetilapban *Gebrauch der besten Dichter in der Philosophie cimmel. Der Glückselige*, 1766. Stück 252, 177–192, Stück 253, 193–208. A Haller-idézet: Stück 252, 183.

kiadott tanulmány (ez a példa tehát sántít egy kicsit),⁷² de a minket érdeklő hat sor itt is jól elkülönül az elemző (és természetesen prózában megfogalmazott) szövegrészekről. Johann Georg Sulzer 1768-as olvasókönyvében már mindenféle sántikálás nélkül bukannak fel a verssorok, ismét jól szeparálva a megelőző és a rákövetkező (ugyancsak Hallertől vett) idézetektől,⁷³ de találkozunk velük az 1771-es átszerkesztett kiadásban is.⁷⁴ E szöveggyűjtemények kifejezetten gimnazisták számára készültek, s egyértelműen jelzik az önálló életre kelt hat verssor népszerűségét.

Hogy tehát a két magyarországi nő pontosan milyen forrásból-forrásokból másolt, azt nem feltétlenül egyszerű megmondani, de (legalábbis Sophia Engelmayer esetében) azért tippelhetünk. Véleményem szerint a Sophia asszony által kézbevett kiadvány Johann Friedrich Tiede *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres* című munkájának második kötete lehetett, mely 1779 előtt többször is megjelent.⁷⁵ Szövegünk itt így olvasható:

O selig, wen sein gut Geschicke
Bewahrt vor grosem Ruhm und Glücke,
Der, was die Welt erhebt, verlacht;
Der frei von Joche der Geschäfte,
Des Leibes und der Seele Kräfte
Zum Werkzeug für die Tugend macht!⁷⁶

Hogy a lőcsei özvegyasszony számára tényleg Tiede kiadványa jelentette a forrást, azt nem is azért állítom, mert a német prédikátor munkájának magyarországi népszerűségét több adat is igazolja: Kármán József, a későbbi református püspök 1784-ben például magyar fordításban jelentette meg Pozsonyban *Istennel való társalkodás az estvéli órákon [...] címmel,*⁷⁷ de a németül kiválóan beszélő Wesselényi Mária (Daniel Polixéna egyik lánya) is legkedvesebb olvasmányai közt tartotta számon, német nyelvtudása okán pedig nyilván nemcsak a halála előtt egy évvel megjelent magyar nyelvű verziót.⁷⁸ A tulajdonképpeni ok az az egyszerű tény, hogy a Sophia Engelmayer autográfját megőrző albumban, Budaeus János György emlékkönyvében olvasható egy másik, egyértelműen Tiede kiadványából citáló bejegyzés is. Ez 13

72 Uo., 180–183.

73 *Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkens: Zum Gebrauch einiger Classen des Königl. Joachimsthalischen Gymnasium* (Berlin: Nicolai, 1768), 229.

74 *Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkens: Zum Gebrauch einiger Classen des Königl. Joachimsthalischen Gymnasium* (Berlin: Nicolai, 1771), 57–58.

75 Először 1771–1772-ben Halléban. Az általam használt kiadás: Johann Friedrich TIEDE, *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres*, 2 köt. (Halle: Trampe, 1775), 2:84.

76 Tiede citátuma betű szerint egyezik Haller 1777 előtt sokszor megjelent eredetijével. Az 1777-es berni kiadásban Haller az utolsó sor egyik kifejezését végül lecserélte. (Erről lásd később.)

77 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 5 köt. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1888–1892), 3:640.

78 V. LÁSZLÓ Zsófia, „Daniel Polixéna, a »Magyar Minerva«: egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében”, *Sic Itur Ad Astra* 19 (2008): 149–175, 160–161.

nappal később, de ugyanúgy Lőcsén keletkezett, a bejegyző Johann Michael Schmer.⁷⁹ Az általa citált inscriptio így hangzik:

Der Christ, der wahre Christ, der Tugend unterthan,
Sieht alles, was geschieht, durch Gott gelassen an.
Er weiss: es sey nicht er, es sey nur Gott Regente,
der das, was ihm beliebt, sehr leicht verfügen könnte.

Az idézett sorok szerzőjét nem tudtam azonosítani. Lehet az akár maga Tiede is, mint-hogy a vers jelenleg kizárólag az ő könyvéből adatható, épp a Schmer által lejegyzett négy soros formában, azzal betű szerint egyező szöveggel,⁸⁰ ami egyáltalán nem meglepő. Schmer ugyanis egy forráshivatkozás révén egyértelműen jelzi, hogy honnan vette az ominózus verssorokat: „Tiede”. Hogy Sophia Engelmayer és Johann Michael Schmer milyen kapcsolatban álltak egymással, azt nem sikerült megállapítani. Közös ismerősük mindenesetre volt (az albumtulajdonos Budaeus János György), s mindketten olyan verssorokat másoltak annak albumába, melyek olvashatók Tiede könyvében. De talán nem is kell közös könyvtárra gondolnunk. Az *Unterhaltungen* felhasználását ugyanis más albumbejegyzések kapcsán is feltételezhetjük.

Fistrovits M. korábban már emlegetett albumában tudniillik található két 1784. október 5-én Iglón kelt bejegyzés. Ezek egyike Maria Elisabeth Liedemann (lánykori nevén Maria Elisabeth Lassgallner) tollából származik, a másik egy (véltetőleg édesanyja keresztnéveit öröklő, s így) szintén Maria Elisabeth Liedemann néven aláíró nő autográfja.⁸¹ A Liedemann asszony által citált verssorok ezek:

Nur gut, wen gleich nicht gross,
Soll deine Laufban sein,
des frommen Lob ist mehr,
Als Marmor Leichen-Stein.

A Liedemann kisasszony által idézettek:

Was ist das Leben ohne Freunde?
Und auch, was wär es ohne Feinde?

A két nő által másolt verssorok jelen esetben is kizárólag az *Unterhaltungen*ből adathatók, jóllehet (ahogy általában a nők) egyikőjük sem jelöli a tényleges forrást.⁸²

79 IAA, 9461.

80 TIEDE, *Unterhaltungen...*, 2:335. Tiede egyébként maga mondja (az első kiadáshoz gyártott előszóban, amely az 1775-ös edíciókban is megjelent), hogy a verses betétek egy részét ő maga írta: „Das Motto, oder die Verse über jeder Unterhaltung, nahm ich wo ich es fand. Und fand ich kein bequemes, so machte ich es selbst.” TIEDE, *Unterhaltungen...*, 1:29.

81 IAA, 12212, 12213. A két bejegyzés különben egymás mellett is található az albumban, 91v–92r.

82 TIEDE, *Unterhaltungen...*, 2:83. és 1:325.

Liedemann asszony ráadásul ugyanabból az augusztus 9-ére rendelt elmélkedésből idéz, mint Sophia Engelmayer, csak ő a szöveg legelején álló versikét, a tulajdonképeni mottót másolta be Fistrovits albumába, míg Sophia asszony az elmélkedés végén olvasható hatsoros Haller-citátumot használta. Liedemann kisasszony (szemben az előbbiekkal) a kiadvány első kötetét vette kézbe, de édesanyjához hasonlóan ő is betű szerint írta ki a választott verset. Mindezek alapján nagyon valószínűnek gondolom, hogy a forráshivatkozása szerint biztosan Tiede kiadványát használó Johann Michael Schmerhez hasonlóan a szintén lőcsei Sophia Engelmayer is az *Unterhaltungen*ből másolta át a hatsoros részletet a neki felkínált albumba. Sophia Engelmayer Haller-idézete ezek szerint nem Haller, hanem sokkal inkább az adott helyen Hallerre egyáltalán nem is hivatkozó Johann Friedrich Tiede magyarországi recepciójáról tudósít, bár a német prédikátorra a lőcsei nő semmilyen módon nem utal. Eleonora Donner bejegyzésének megítélésakor feltétlen figyelembe kell vennünk, hogy a soproni autográfban az idézet utolsó sora némileg másképp olvasható, mint Tiede kiadványában,⁸³ de abban így is egészen biztosak lehetünk, hogy ő is közvetett forrásból idéz, tehát ő sem „Hallert” citálja.

A dolgot különben még tovább bonyolítja, hogy a magyarországi bejegyzőtől származó (a jelenlegi feldolgozottság mellett) legkorábbi Haller-idézet épp ugyanaz az önálló életre kelt hat verssor, mint amiről eddig is beszéltünk, ám e bejegyzés esetében már egészen biztosan tudható, hogy a forrás nem Tiede könyve volt. A bejegyzést a későbbi evangélikus püspök, Perlaki Gábor albuma őrizte meg, aki az autográf keletkezése idején, 1754. január 31-én külföldi egyetemre készülő fiatalember volt.⁸⁴ Az 1754 január 1. és február 8. közti bő egy hónap alatt albumába került több mint 20 bejegyzésben pozsonyi barátai, ismerősei búcsúznak tőle, köztük a város majdani polgármestere, Karl Gottlieb Windisch. Márpedig Windisch 1754-es bejegyzéséhez egyszerű kronológiai okokból sem kölcsönözhetette a hat sort Tiede könyvéből.⁸⁵ Persze ennek ellenére is biztosnak látszik, hogy ő sem közvetlenül Haller költeményéből választotta ki épp ezt a részletet, ám hogy ténylegesen milyen mé-

83 Haller egyébként (ahogy arra már utaltam) a verssor eredeti szövegét az 1777-es berni kiadásban némileg maga is módosította („Zum Werkzeug stiller Tugend macht” – kiemelés tőlem, L. M.). A szöveghelyhez mellékelt megjegyzése szerint itt a svájci poéta verseit gyakran idézve csiszológató Christian Fürchtegott Gellert verzióját vette át („Eine Verbesserung vom liebenswürdigen Gellert”). Vö. Albrecht von HALLERS, *Gedichte*, Hg. und eingeleitet von Dr. Ludwig HIRZEL (Frauenfeld: Verlag von J. Huber, 1882), 18. A későbbiek szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy Gellert most hivatkozott variánsa az először 1770-ben megjelent *Moralische Vorlesungen* szövegében olvasható. Vö. Christian Fürchtegott GELLERT, *Moralische Vorlesungen, Moralische Charaktere*, Hg. von Sibylle SPÄTH, *Gesammelte Schriften* VI. (Berlin–New York: De Gruyter, 1992), 176. Érdekes továbbá, hogy az ominózus verssor az Eleonora Donner által lejegyzettel betű szerint azonos alakban megtalálható Gellert egyik (1761-ben Lipcséből keltezett) levelében, még hozzá a megelőző öt sorral együtt, bár azok szövege két helyen jelentősen eltér Haller eredetijétől. Vö. C. F. GELLERTS *Briefwechsel*, Hg. von John F. REYNOLDS, III. (1760–1763), (Berlin–New York: De Gruyter, 1991), 89–90.

84 Evangélikus Országos Levéltár, VI. 76. Perlakihoz lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 468.

85 Windisch bejegyzése: IAA, 2454.

diumon keresztül citálta, arra jelen esetben nehezebb tippelni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1754 előtt az imént említett Johann Heinrich Schüttén és Friedrich Boernererén kívül a korábban már szintén hivatkozott *Der Glückselige* című morális hetilap kiadója, Johann Justinus Gebauer is megjelentette a hat sort, nevezetesen egy másik (ugyancsak hallei) morális hetilap, a *Der Gesellige* 1748-as évfolyamában, ahol az egy tanulmány mottójaként szerepel.⁸⁶ A mottó alatti forráshivatkozás („Haller”) egyértelműen jelzi, hogy a citált versrészlet a svájci költőtől való. Hogy Windischhez eljutott-e 1754-re (mondjuk) a *Der Gesellige* említett száma, azt nem tudjuk, ahogy arra vonatkozóan sincsenek adataink, hogy mikor ismerkedett meg Haller költészetével, de kizártnak tartom, hogy a svájci poéta neve, költészete bejegyzése keletkezési idején ismeretlen lett volna előtte.

Konkrét adataink azonban csak későbből vannak. Könyvtárának 1792-ből való katalógusa szerint például biztosan volt három Haller-kötete (s ezek egyikében Haller versei voltak olvashatók), melyeket a karlsruhei Christian Gottlob Schmieder 1774-ben induló *Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter* című sorozatában vásárolt meg.⁸⁷ De a Windisch által életre hívott és szerkesztett *Freund der Tugend* című morális hetilapban Haller neve már 1767-ben is többször felbukkan, történetesen épp a nők nevelését, kívánatos műveltségét is taglaló írásokban.⁸⁸ Még hozzá mindenféle magyarázat nélkül, egyszerűen csak „Haller” alakban, többek között más német költők („Utz”, „Gellert”, „Geßner”, „Hagedorn”, „Rabener”, „Zacharia”, „Kleist”, „Kramer”) neve mellett. Vagyis e szerzők ismeretét még egy hetilap olvasói körében is el lehetett várni, jóllehet e kiadványok nem a legműveltebb értelmiségiek számára készültek.⁸⁹ Az autodidakta Windisch azonban egyetemi végzettség hiányában is igazi értelmiséginek számított. 1764 és 1773 között ő adja ki a *Preßburger Zeitung*-ot (noha neve az újságban nem fordul elő), melyhez 1767-től egymást követően három, részben a német morális hetilapokat utánzó mellékletet is csatol, melyek egyszersmind későbbi tudományos magazinjainak, az *Ungrisches Magazinnak* és a *Neues Ungrisches Magazinnak* az előképei is voltak. Kiterjedt levelezést folytatott hazai és külföldi tudósokkal, s e levelekben gyakran informálta barátait, például Cornides Dánielt és Seivert Jánost a tudományok világát vagy épp a frissen megjelent könyveket érintő hírek-

86 *Der Gesellige* 36 (1748): 295–304, 295. A tanulmány szerzője a „Herr Schriebler Horribilicribrifax gebürtig aus Scaranutz” álnevet használja. Rövid írása a „tisztesség” témájáról szól, melyhez Haller verse (Über die Ehre), pontosabban az abból választott hat sor magától értetődő módon kínálkozik mottóul. A szerző egyébként a költemény egy másik részletét is megidézte tanulmánya szövegében (302).

87 Jozef TANCER, *Im Schatten Wiens: Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts*, Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 32 (Bremen: Lumière, 2008), 235. Haller verseinek Schmieder-féle kiadásában természetesen az Über die Ehre teljes szövege is benne volt.

88 „Der Freund der Tugend, 1767. Stück 7. és 15.” Idézi: Jozef TANCER, „Die Pressburger Moralischen Wochenschriften im 18. Jahrhundert”, in Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER und Joseph TANCER Hg., *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, Presse und Geschichte – Neue Beiträge 4 (Bremen: Lumière, 2002), 207–216, 215. és TANCER, *Im Schatten...*, 161–162.

89 SEIDLER Andrea, „A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről)”, *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 91–97, 92.

ről.⁹⁰ Tudományos és ismeretterjesztő tanulmányokat publikált, utóbbiak egyike (egy történelemkönyv) a grammatisták és donatisták osztályában tananyag lett a pozsonyi evangélikus líceumban.⁹¹ Munkatársa a Christian Gottlob Klemm által szerkesztett bécsi *Die Welt*nek,⁹² egyszersmind több (így az augsburgi és olmützi) tudós társaság tagja, sőt, Pozsonyban maga is társaságot alapít. Ez előbb (már 1752-ben, tehát bejegyzésének keletkezése előtt két évvel) vélhetőleg csak szűkebb, baráti körének tagjaiból állt, de 1759 és 1762 között már nyilvános társaságként működött, melynek tagjai vallási és nemzeti hovatartozásuktól, társadalmi helyzetüktől függetlenül nyerhettek felvételt, költészettel („Dichtkunst”) pedig már 1752-től foglalkoztak.⁹³ A rendszeres felolvasásokon leggyakrabban, összesen 26 alkalommal maga Windisch mutatta be egy-egy írását, legtöbbször egy irodalmi alkotást, például egy ódát *Die Hunnen* címmel, vagy a *Der Tod Abels* című költeményét,⁹⁴ de ilyen irányú ambícióit jelzi Fábri Pál albumában olvasható egyik verse is, mely egy 1753-ban lezajlott költői vetélkedés során került az emlékkönyvbe.⁹⁵

A lőcsei és soproni nők azonos szövegű Haller-idézetei kapcsán fentebb bemutattuk, hogy azoknak (az idézet közvetett volta okán) nemigen van közük a magyarországi Haller-recepcióhoz. Windisch hasonló módon közvetett Haller-citátuma viszont jelzi – jelen esetben Windisch személye révén –, hogy a bejegyzők ettől függetlenül még bőven ismerhetik a másodlagos forráson keresztül megidézett szerzőt. És ahogy 1754-ben nyilván Windisch is ismerte Haller verseit, 1779-ben ismerhette azokat éppen Sophia Engelmayer vagy Eleonora Donner is. Az albumokban többször, netán gyakran felbukkanó idézetek esetében azonban mindenképpen indokolt az óvatosság.

Ha az IAA-ban azonosított Haller-citátumokat ilyen szempontból vizsgáljuk, meg lehetőségen furcsa eredményt kapunk. Az eddig feldolgozott 53 Haller-idézetben ugyanis mindössze 10 Haller-költeményt citálnak a bejegyzők, ráadásul gyakran azokból is pont ugyanazokat a verssorokat:⁹⁶

90 *Briefwechsel des Karl Gottlieb WINDISCH*, s. a. r., bev., jegyz. SEIDLER Andrea, Magyarországi tudósok levelezése 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 12–13.

91 MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával* (Pozsony: Wigand, 1896), 380.

92 TANCER, „Die Pressburger...”, 208–209.

93 HEGEDÜS Béla, „Über die Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften”, in W. KRIEGLER, A. SEIDLER und J. TANCER Hg., *Deutsche Sprache...*, 53–64.

94 SZELESTEI N. László, „Tudományok és irodalom Windisch Károly pozsonyi tudós társaságában (1752–1762)” in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS FARKAS Gábor és MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi Kiadó, 2017), 219–228, 222–228.

95 A költői vetélkedés résztvevői tehát: Windisch (IAA, 9061), Georg Ferdinand Pamer (IAA, 9062) és Kovács János (IAA, 9063). Vö. Anita FAJT, „Poetischer Streit in einem Stammbuch: Fábri, Windisch, Pamer und Gottsched”, in *Zur kulturellen Funktion von kleiner Differenz: Verwandtschaften, Freundschaften und Feindschaften in Zentraleuropa*, Hg. András BALOGH F. und Christoph LEITGEB (Wien: Preasens Verlag, 2017), 253–261.

96 A táblázatban a női bejegyzésekre utaló rekordszámok kiemelve olvashatók.

Verscím	Citált versorok	Nem Hungarus bejegyző	Hungarus bejegyző
Über die Ehre	85–96	IAA, 7780	
	193–194	IAA, 8933	
	193–195	IAA, 9631	
	193–198	IAA, 7778	
	217–222		IAA, 2454, 9373, 11218
Die Tugend	1–4	IAA, 8687	
	37–40		IAA, 8125, 11379, ⁹⁷ 12094
	41–44	IAA, 4233, 9465, 11692	IAA, 5228, 7770
	41–48		IAA, 9108
	51–52	IAA, 6166, 7797	IAA, 11698
Über den Ursprung des Übels	II. 189–190		IAA, 11530
	III. 81–82	IAA, 4792	IAA, 6045, 12219
	III. 82	IAA, 9161	IAA, 7341, 10000
Die verdorbenen Sitten	221–222	IAA, 6150	IAA, 3103, 12120
	229–230		IAA, 3368
Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben	7–10	IAA, 9227	
	97–98		IAA, 8285
	201–202		IAA, 2862
	292	IAA, 7646, 8308	
	335–336	IAA, 8930	
	372	IAA, 11658	
	387–388		IAA, 9554

97 Megjegyzendő, hogy az IAA, 8125. és 11379. rekordok esetében a bejegyző ugyanaz a személy, Podmaniczky József. Ő az egyetlen, aki több (két) bejegyzésében is a svájci költőtől idéz.

Verscím	Citált verssorok	Nem Hungarus bejegyző	Hungarus bejegyző
Die Falschheit menschlicher Tugenden	105–108		IAA, 5266
	289	IAA, 8879, 8905, 9543	
	289–290		IAA, 8065
	322–324	IAA, 11693	
	365–366. ⁹⁸	IAA, 11704	
Gedanken bei einer Begebenheit	1–8	IAA, 7869	
	3–4	IAA, 3073	
	13–16		IAA, 8069
Morgen-Gedanken	41–44	IAA, 6171	
	41–48	IAA, 10964	
Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer	125–126	IAA, 10453	
Die Alpen	1–2 ⁹⁹	IAA, 8965	

Táblázatunkból látható, hogy a magyarországi bejegyzők kizárólag olyan Haller-versekből idéznek, mint a németek, bár repertoárjuk három költeménnyel kisebb, mint-hogy e három darabot (köztük Haller leghíresebb versét) egyáltalán nem használják: *Morgen-Gedanken*, *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer*, *Die Alpen*. Azt persze nehéz lenne eldönteni, hogy mindez a véletlenül múlik-e, s több, netán jóval több Haller-citátum feldolgozása után kénytelenek leszünk-e majd másképp fogalmazni, de az azért így is látszik, hogy bejegyzőink nem egyéni ízlésüknek, esetleges olvasmányélményeiknek megfelelően válogatnak az életműből. Mindezt Katrin Henzel vizsgálatai is alátámasztják. Az általa talált összesen 19 Haller-citátum ugyanis szintén a táblázatunkban szereplő versekből való, az egybeesés teljesen nyilvánvaló.¹⁰⁰ Igaz, két nálunk szereplő költeményből (*Gedanken bei einer Begebenheit*, *Morgen-Gedanken*) nem azonosíthatott idézetet, egyet pedig talált az IAA-ból hiányzó (a 18. században is nagyon kedvelt) *Doris* című versből, de ettől eltekintve a két lista teljesen egybeesik. Sőt, az egyes versek nép-

98 E verssorok a költemény véglegesített szövegben nincsenek benne, bár például az 1777-es berni kiadásban szerzői változatként a jegyzetek között szerepelnek. A sorszámok itt az 1732-es berni kiadásra vonatkoznak.

99 Az megadott sorszámok itt is az 1732-es berni kiadásra vonatkoznak. A sorpár az 1777-es berni kiadásban szerzői változatként a jegyzetek között szintén szerepel (304).

100 HENZEL, *Mehr als...*, 360, 455.

szerúségét tekintve is jelentős hasonlóságokat mutat. Az *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer* és a *Die Alpen* nála is egy-egy találattal szerepel (ahogy az IAA-ban), legnépszerűbb versnek pedig (7 találattal) a *Die Tugend* bizonyult (ahogy az IAA-ban is, 13 találattal), de a vers kapcsán már Steinhilber is „abnormis” közkedveltségről beszélt.¹⁰¹ Ráadásul a megidézett verssorokat illetően is nagy az átfedés.¹⁰² Az még talán nem is annyira szignifikáns, hogy a költemény első és utolsó strófája (1–4. és 49–52. sorok) a Henzel által vizsgált anyagból is előkerült egy-egy alkalommal, viszont a 11. strófa (41–44. sorok) négyszer bukkan fel a lipcsei bejegyzésekben, ahogy az IAA-ban is öten idézik. Ugyanez a helyzet a korábban már sokat emlegetett *Über die Ehre* soraival: Henzel egy alkalommal idézetként azonosította a költemény 33. strófáját (193–198. sorok), melyből 2 verssort (193–194. sorok) Justus Claproth, a göttingeni egyetem jogi karának tanára, a papírgyártás egyik megújítója jegyez be Podmaniczky Sándor emlékkönyvébe, három verssor (193–195. sorok) Johann Christoph Buch bejegyzésében bukkan elő (Hajnóczy Sámuel albumában), a teljes versszakot viszont Heinrich Wilhelm Mauer másolja be egy korábban már emlegetett autográfjában Samuel Coellnberger emlékkönyvébe. És persze találkozunk a bizonyos önálló életre kelt hat sorral is (37. strófa), amit Henzel egyszer tudott detektálni az általa átvizsgált anyagban.

Összességében megállapítható, hogy az IAA-ban eddig feldolgozott 53 Haller-idézetben a bejegyzők a teljes életmű 10 versének összesen 34 szöveghelyét használták. Ehhez azt is hozzátehetjük (s most nem számolunk Henzel hiányosan megadott adataival), hogy a csak egyetlen alkalommal idézett részletek száma jelenleg 25, vagyis Hallert citáló bejegyzőink nagyobbik fele mások által is választott sorokat másolt be a felkínált albumokba. A csak kétszer azonosított szöveghelyek száma ugyan jelenleg csak egy, a háromszor idézetteké viszont hét, sőt, akad egy öt alkalommal felbukkanó versrészlet is.¹⁰³ Az albumokban felhasznált Haller-szövegtörzsek tehát a költő életművének egészéhez képest valójában meglehetősen kicsi és behatárolt volt. Feltűnő még, hogy a magyarországi bejegyzők jobbra ugyanazokat a verseket, s gyakran azokból is ugyanazokat a szöveghelyeket használták, mint a németek. Ehhez a férfiak által kicsiszolt gyakorlathoz a nők is igazodtak. Idézeteik minden esetben mások (férfiak) által is idézett versekből valók, sőt, kilencből hatan mások (férfiak) által is használt verssorokat citálnak. Ha pontosan ismernénk az albumokban rendszeresen használt Haller-körpusz határait, észrevehetnénk a Hallert citáló „kivülállók” bejegyzéseit. Vélhetőleg olyan bejegyzéseket, melyekben a többiek által mellőzött verseket, vagy mel-

101 STEINHILBER, *Von der Tugend...*, 347. Ő 26 esetben mutatta ki a vers használatát.

102 Itt jegyezném meg, hogy Henzel adataiból sajnos nem derül ki minden esetben, hogy egy citátum az adott vers melyik sorait jelenti pontosan. Ez a helyzet az *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer*, a *Die Alpen*, a *Die Falschheit menschlicher Tugenden*, a *Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben* és az *Über den Ursprung des Übels* című versek esetében. Vö. HENZEL, *Mehr als...*, 455.

103 Azonosnak itt csak akkor tekintettem két citált szöveghelyet, ha azok teljes egyezést mutattak. Tehát az *Über die Ehre* 193–194. sorai most (kizárólag az egyszerűbb kezelhetőség okán) semmilyen módon nem azonosak az *Über die Ehre* 193–195. soraival. Ha „részazonosságokkal” is kalkuláltam volna, akkor a csak egyszer idézett szöveghelyek száma természetesen még kisebb lenne (25 helyett 18). Ha Henzel ilyen szempontból értékelhető adatait is használnám, akkor ennél is kisebb. Ezzel összefüggésben a többször idézett szöveghelyek száma persze nőne.

lőzött szöveghelyeket idéznek meg a bejegyzők. Ez persze jelenleg ingoványos talaj, hiszen az ilyen „mellőzött” szöveghelyekről a további adatfeldolgozás során akár az is kiderülhet, hogy valójában gyakran citált részletek, de talán ennek ellenére sem teljesen érdektelen legalább néhány ilyen autográfot megvizsgálni. Például annak a három nőnek a bejegyzéseit, akik (a jelenlegi feldolgozottság mellett) mások által egyszer sem citált szöveghelyeket idéznek.

Amalia Tranguis és a *Gedanken bei einer Begebenheit*

Ezek egyikéről korábban már volt szó, nevezetesen az iglói Amalia Tranguis inscriptiójáról, aki a *Gedanken bei einer Begebenheit* 13–16. sorait citálta:

Nein, bettle wer da will des Glückes eitle Gaben,
Im Wunsche gross, klein im Genuss;
Von mir soll das Geschick nur diese Bitte haben,
Gleich fern von Noth und Uiberfluss.¹⁰⁴

Henzel (ezt is láttuk már) nem tudta kimutatni a vers használatát a lipcsei bejegyzésekből, de az IAA-ban egy tübingeni és egy jénai autográfban is idézik, mindkét alkalommal az első sorokat.¹⁰⁵ Az utolsó strófát azonban eddig kizárólag Tranguis kisasszony bejegyzéséből tudtuk adatolni. A *Versuch Schweizerischer Gedichte* részeként először 1748-ban (tehát a negyedik edícióban) kiadott költemény különben népszerű vers volt, amit nyilvánvalóan jelez, hogy a 18. században több átírata is született. Az egyik Karl Wilhelm Ramler új címet is viselő variációja, mely jó néhány alkalommal megjelent. Christian Gottfried Schütz tankönyvének 1778-ban napvilágot látott második kötetében például ugyanúgy a Ramler-féle szöveggel találkozunk,¹⁰⁶ ahogy Aegidius Jais először 1784-ben kiadott, s ugyancsak iskolai használatra szánt olvasókönyvében,¹⁰⁷ de persze maga Ramler is többször megjelentette a verset (például 1774-ben, vagyis még Haller életében), melynek utolsó strófáján csupán egyetlen helyen változtatott.¹⁰⁸ Az apró, de lényeges módosítás eredményeképpen a strofa 3. sorának eredeti „Von mir” kifejezéséből „Von uns” lett, ami egyébként teljesen egybevág Ramler átköltésének alap-tendenciájával. A másik verzió az 1753-ban költőnővé koronázott Johanna Charlotte Unzer tollából való, aki nyilvánvalóan Ramler átíratából dolgozott. A költemény címét ő is megváltoztatta (*Ermunterung zur Fröhlichkeit*), és egyébként is számos átalakítást

104 IAA, 8069.

105 Christian Karl Philipp Vollmar az 1–8. (IAA, 7869), Johann Christian Christoph Rüdiger pedig a 3–4. sorokat (IAA, 3073).

106 Christian Gottfried SCHÜTZ, *Lehrbuch zur Bildung des Verstandes und des Geschmacks: Zum Behufe des öffentlichen Schul- und Privatunterrichts*, 2 köt. (Halle: Curt, 1776–1778), 2:247–248.

107 Aegidius JAIS, *Lesebuch für meine Schüler zur Bildung ihres Herzens* (Salzburg: Mayr, 1784), 140–141.

108 Karl Wilhelm RAMLER, *Lyrische Blumenlese* (Leipzig: Weidmann und Reich, 1774), 229. Az új cím: *Aufmunterung zur Vergnüsamkeit*.

hajtott végre a Ramler által már továbbírt szövegen. A Trangus kisasszony által idézett utolsó strófa az ő verziójában például így néz ki:

Nein! Bettle, wer da will, des Glückes eitle Gaben,
Im Wunsche gross, klein im Genuss:
Nur diese Bitte soll von mir das Schicksal haben:
Gleich fern von Noth und Überfluss!¹⁰⁹

Úgy látszik azonban, hogy mindennek ellenére maga a strófa, különösen pedig annak eredeti változata a költeményből kiszakadva egyáltalán nem „szóródott” a nyomtatott médiában, ahol legfeljebb csak permutált verzióival találkozhatunk, ráadásul alig néhány alkalommal. Például egy 1773-ban Quedlinburgban és Blankenburgban kiadott kétkötetes „társasági játék könyvben”, a köszöntők („Gesundheiten”) közé besorolva, és az első sort tekintve itt is átírt szöveggel („Es bettle wer da will des Glückes eitle Gaben”),¹¹⁰ de ugyanez az átírat olvasható az 1786-ban Bécsben megjelent *Oesterreichischer Toleranz-Bote* című kalendáriumban is.¹¹¹ Ezek a kiadványok tehát (melyek egyébként – szemben Amalia Trangussal – Haller nevét meg sem említik) semmiképpen sem szolgálhattak forrásul az iglói kisasszony számára. Elképzelhető ezért, hogy a versszak eredeti szövegét megidéző Amalia Trangus bejegyzése tényleg egy kívülálló bejegyzéseként értelmezendő, szemben – mondjuk – a *Die Tugend* 41–44. sorait idéző bejegyzők autográfjaival. Ez elvben a Haller költészetéhez fűződő személyesebb, ha úgy tetszik, „intimebb” viszonyra is utalhat. Ludwig Hirzel kritikai kiadásának (536 oldalas) bevezető tanulmányában szóba hozza a Hallert „mein Lieblingsdichter”-ként aposztrofáló Luise Adelgunde Victorie Kulmus barátnőihez írott leveleit, melyekben ez a művelt és okos asszony (Gottsched felesége, maga is író) gyakorta citálja Haller költeményeit, nyilvánvalóan intenzív olvasmányélményei nyomán. Egy alkalommal éppen a *Gedanken bei einer Begebenheit* Trangus kisasszony által is megidézett utolsó strófáját.¹¹² Természetesen nem állítom, hogy Trangus kisasszony Haller verseihez való viszonya Kulmus asszonyéhoz teljességgel hasonló lett volna, de azt (feltételesen) igen, hogy bejegyzése a citált vershez fűződő (véltetőleg divat vezérelte, de mégis) személyes élmény lenyomata. Mindezzel összevág, hogy az iglói kisasszony forráshivatkozást is mellékel az általa citált verssorokhoz. Ha a Bibliát idéző, s így arra hivatkozó nők bejegyzéseitől eltekintünk, akkor ugyanez a magyarországi nők 18. századi autográfjait illetően csupán a bejegyzők 6 százalékáról állítható.

109 Friedrich von MATTHISSON, *Lyrische Anthologie*, 20 köt. (Zürich: Orell Füssli, 1807), 19:173.

110 *Zeitverkürzende Winterlustbarkeiten für junge Leute in Gesellschaften II. (Bestehend aus Gesundheiten, Räthseln, Kunststücken, Erzehlungen u.a.m.)* (Blankenburg: Reußner, 1773), 95.

111 Herbstmonat, Sitten- und Klugheitslehren.

112 HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, CCCLIX–CCCLX.

Második példánk az *Über den Ursprung des Übels* II. könyvének 189–190. sorait idéző Deák Zsuzsanna („Susanna Deak”) esete. A mondott két verssort a jelenlegi feldolgozottság mellett kizárólag az ő bejegyzéséből tudtuk adatolni. A sem kelezési helyet, sem kelezési időt nem jelölő autográfot Németh Lászlónak, a soproni Magyar Társaság egyik alapítójának (a későbbi győri rektornak) emlékkönyve őrizte meg.¹¹³ A szokatlanul nagy, 285 bejegyzést tartalmazó album tulajdonosa közel 11 évig tartó soproni tanulmányok után (ahogy Szinnyei fogalmaz) „1791 tavaszán kelt útra, és tapasztalásszerzés végett bejárta Magyarországot, és az akkor élt tudósokkal megismerkedett”.¹¹⁴ Albizálása során több mint 50 különböző településen használta emlékkönyvét, de persze a legtöbb bejegyzést Sopronban gyűjtötte. Onnan indult aztán külföldi peregrinációjára, 1791 szeptemberében. Minthogy az albumba került legkésőbbi bejegyzések Göttingenből valók (ezeket 1793 szeptemberében datálták Németh iskolatársai, a legutolsót például Budai Ézsaiás),¹¹⁵ biztosak lehetünk benne, hogy Deák Zsuzsanna autográfja még 1791-ben keletkezett.

Az *Über den Ursprung des Übels* Haller legnépszerűbb versei közé tartozott, amit jól jelez, hogy (a *Die Tugend* és az *Unvollkommene Ode über die Ewigkeit* mellett) bekeült a *Deutschlands Originaldichter* című antológiába,¹¹⁶ vagy hogy 1779-ben holland, 1786-ban és 1798-ban pedig orosz fordításban is megjelent.¹¹⁷ A teodicea problémakörét taglaló, három „könyvre” osztott, végső változatában összesen 606 soros vers a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1734-es, második kiadásában jelent meg először, 20 oldalnyi terjedelemben.¹¹⁸ A teljes újraközlés lehetőségeit a költemény hossza természetesen már eleve szűkre szabta, de a szöveg (a teljes szöveg) ennek ellenére még folyóiratokban is feltűnt, így 1764-ben a *Baierische Sammlungen und Auszüge* első évfolyamában,¹¹⁹ majd különféle „iskolás” szöveggyűjteményekben, például Hieronymus Andreas Mertens 1772-ben napvilágot látott összeállításában („zur Bildung jugendlicher Herzen”).¹²⁰ Hosszabb-rövidebb részletek gyakran voltak belőle olvashatók a korszak különféle ki-

113 OSZK, Duod. Hung. 177.

114 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 9:929–930.

115 IAA, 11334.

116 A négykötetes antológia 1774–1776 között jelent meg Hamburgban. Haller említett versei a harmadik kötetben olvashatók, az *Über den Ursprung des Übels* a 353–377. oldalakon. Vö. Franz R. KEMPF, *Albrecht von Hallers Ruhm als Dichter: Eine Rezeptionsgeschichte*, American University Studies, Series 1: German Languages and Literature 52 (New York–Berne–Frankfurt am Main: Peter Lang, 1986), 76–77.

117 *Bibliographia Halleriana: Verzeichnis der Schriften von und über Albrecht von Haller*, Hg. von Hubert STEINKE und Claudia PROFOS unter Mitarbeit von Pia BURKHALTER, *Studia Halleriana* 8 (Basel: Schwabe Verlag, 2004), 0169, 0170, 0171.

118 A versnek valójában létezett egy valamivel korábbi, de ugyancsak 1734-ben megjelent (mára már elvesztett) önálló kiadása is. Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, 275.

119 *Baierische Sammlungen und Auszüge zum Unterricht und Vergnügen*, Drittes Monatstück, Im December, München, 1764, 163–202.

120 *Auserlesene kleinere Gedichte aus den besten deutschen Dichtern zur Bildung jugendlicher Herzen und des Geschmacks* (Liepzig: Klett, 1772), 133–168.

adványaiban. Az első könyv első 11 sorával annak a Gotthelf Friedrich Oesfeldnek egy 1767-es munkájában találkozunk, aki néhány évvel korábban (mint fentebb láttuk) az *Über die Ehre* önálló életre kelt hat sorát is megidézte,¹²¹ a 9–45. sorokkal Christian Cay Lorenz Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című opuszának 1779-es első kötetében,¹²² a második könyv első nyolc sorával az imént említett Johanna Charlotte Unzer egy kifejezetten nőknek szánt kiadványában,¹²³ a harmadik könyv utolsó tíz sorával Adolph Dietrich Ortmann 1764-ben megjelent művében,¹²⁴ és a sort még nagyon hosszan folytathatnánk.

Az IAA-ban eddig összesen hétszer tudtuk detektálni a vers használatát, öt magyarországi és két német bejegyző autográfjában. Henzel három, Steinhilber hét alkalommal regisztrált idézetet belőle (bár a pontos szöveghelyeket egyikőjük sem adta meg), a Berzeviczy–Lőkös szerzőpáros pedig további két citátumot talált a költeményből (az OSZK egyik nem hungarika jellegű albumában).¹²⁵ Az *Über den Ursprung des Übels* tehát az albumhasználók körében is nagy népszerűségnek örvendett. Az IAA-ban feldolgozott anyagban a harmadik könyv 81–82. sorát hárman, csak a 82. sort szintén hárman idézik. E két (történetesen Deák Zsuzsanna bejegyzése szempontjából is kifejezetten izgalmas) verssor tartalmilag olyan szorosán összetartozik, hogy az alábbiakban egyszerre fogom tárgyalni e hat szöveghelyet. A vers egy olyan passzusát, melyet Haller több változatban is publikált. Az 1734-es berni kiadásban így:

Der Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke,
Wer von der Tugend weicht, der weicht von seinem Glücke.¹²⁶

Az 1768-as göttingeni edícióban viszont már így (legalábbis a főszövegben, mert a régi megfogalmazás jegyzetként szintén fellelhető a kiadványban):

Wer von der Tugend weicht, entsaget seinem Glücke:
Und beugt sein Engels-Recht zu eines Thiers Geschicke. (141)

A régi változatot ezt követően már legfeljebb csak a jegyzetek között találjuk, bár egyszer még a főszövegben is visszatér, az 1772-es berni (kalóz)kiadás 154. oldalán.¹²⁷ A modern edíciók persze (az *ultima manus* elvet alkalmazva) a továbbírt verziót pub-

121 Gotthelf Friedrich OESFELD, *Betrachtung über die Herrlichkeit Gottes im Gebürge* (Chemnitz: Stöbel, 1767), 10.

122 Christian Cay Lorenz HIRSCHFELD, *Theorie der Gartenkunst*, 5 köt. (Leipzig, 1779), 1:164–165.

123 Johanna Charlotte UNZER, *Grundriß einer Weltweißheit für das Frauenzimmer*, Zweyte verbesserte und vermehrte Auflage (Halle: Hemmerde, 1767), 518–519.

124 Adolph Dietrich ORTMANN, *Betrachtungen über wichtige Begebenheiten der Naturgeschichte des 1763 Jahrs* (Züllichau: Waysenhaus und Frommannischen Handlung, 1764), 93.

125 HENZEL, *Mehr als...*, 455; STEINHILBER, *Von der Tugend...*, 347; BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 173–174.

126 Lásd a függelékben, az újrainduló számozás szerinti 15. oldalon.

127 E kiadás, amely az 1762-es göttingeni edíció utánnomása, Haller közreműködése nélkül jelent meg. Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0048.

likálják, hiszen a Haller közreműködésével, a költő halála évében megjelent utolsó, 1777-es berni kiadásban is az jelent meg a 189. oldalon.¹²⁸

Az IAA-ban feldolgozott azon bejegyzések, melyek a mondott szöveghelyet idézik, egy kivétellel mind későbbiek 1777-nél, jóllehet az Erlangenben jogi tanulmányokat folytató Christian Ludwig Düttel (Ráth Mátyás albumában olvasható) autográfja sem korábbi, minthogy épp 1777 júliusában került az emlékkönyvbe.¹²⁹ Bejegyzőink ennek ellenére valamennyien a régi megfogalmazásban citálják az ominózus két (vagy egy) sort.¹³⁰ Ahogy a Berzeviczy-Lőkös szerzőpáros által az összehasonlíthatóság jegyében megvizsgált Silberrad-album két bejegyzője is ugyanezt teszi 1763-ban és 1766-ban, ami akkor még abszolút természetes.¹³¹ Téves tehát az az állítás, miszerint „G. A. Herman” inscriptiójának első sora nem található meg Haller szövegében, minthogy Herman, de „Johann Christoph Engelhard” is egyszerűen az adott szöveghely (akkor még nem is) régi verziójában idézte a verset, még hozzá hibátlanul.¹³² Úgy tűnik, ez később is így volt szokás. Ezért tartom némileg félreérthetőnek Hubert Freund látszólag semleges megjegyzését, mely a Johann Heinrich Soermans albumába beíró Ernst Platner bejegyzésére vonatkozik. Platner 1775 júniusában kelt autográfjában szintén a kérdéses szöveghely második sorát citálja, természetesen a régi megfogalmazást. Freund megjegyzi, hogy a *Versuch Schweizerischer Gedichte* kiadásaiban 1772-től a mondott két sor már más szöveggel szerepel (még idézi is a végleges verziót).¹³³ Ez csak részben igaz, minthogy az új verzió már 1768-ban megjelent, viszont az 1772-es kiadás pont a régi változatot hozza. Azt azonban ettől függetlenül is fontos hangsúlyozni, hogy Platner nem azért járt el így, mert biztosan nem ismerte a legújabb verziót (amit nemigen tudunk ellenőrizni), hanem mert az albumokban a régi szöveget volt szokás idézni, ezt mindenki így csinálta. Ennek megfelelően a kifejezetten albumhasználók számára megjelentetett idézetgyűjteményekben is a régi formula szerepel. Például a Karl Gottwalt Benjamin Fritzschtől 1783-ban kiadott, igen beszédes című nyomtatványban (*Mein Stambuch*),¹³⁴ vagy a korábban már emlegetett *Stambuch oder*

128 Az első megfogalmazás jegyzetként megtalálható ebben a kiadásban is. Megjegyzendő, hogy az ugyancsak 1777-ben napvilágot látott reutlingeni edícióban (mely a költő közreműködése nélkül jelent meg) szintén az új verzió olvasható, s a korábbi változat itt is jegyzetben szerepel (179). Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0050.

129 IAA, 4792. Düttelhez lásd: WAGNER, *Register Erlangen...*, 40, 1776. máj. 10. Egyébként a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1776-os bieli kiadásában is az új verzióban szerepel a két verssor (121). A korábbi változat itt szintén jegyzetben olvasható.

130 IAA, 4792. (Christian Ludwig Düttel), IAA, 6045. (Mazáry, Julianna), IAA, 12219. (Matthias Fried), IAA, 7341. (Johann Sigismund Donner), IAA, 9161. (Friedrich von Grote), IAA, 10000. (Szentgyörgyi, Dániel).

131 Johann Silberrad emlékkönyvéről van szó (OSZK, Oct. Lat. 116.).

132 BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 173–174, 136. jegyzet.

133 Vö. Hubert FREUND, *Aus der deutschen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts: Nach Stambuchblättern* (Berlin: R. Gaertners, 1902), 37. Freund okfejtése egyébként némileg zavaros. Állítása szerint Haller 1772-ben valójában csak helyreállította az első, 1732-es kiadás eredeti szövegét. Ez tévedés. Az 1732-es kiadásban a vers még nem volt benne, az új verzió így semmiképpen sem „eredeti”, hanem tényleg új.

134 *Mein Stambuch. Für tugendliebende Freunde und Freundinnen: Aus den Quellen edler Seelen geschöpft* (Frankfurt und Leipzig: Fritzscht, 1783), 27. Megjegyzendő, hogy az idézet itt két sorral (tehát a folytatással) hosszabb verzióban olvasható (81–84. sorok).

Denkmähler című 1809-es gyűjteményben, ami – emlékezzünk rá – a későbbiekben még jó néhányszor megjelent.¹³⁵

A régi megfogalmazás természetesen más kiadványokból is adatható. Például egy Johann August Unzer által kiadott orvosi hetilapból, melyben az (ekkor még nem is) régi verzió második sora egy „olvasói levél” elé írt bevezetés élén mottóként található,¹³⁶ vagy egy Rigában megjelent, 1778-as temetési prédikációból. Ezt Ernst Friedrich Ockel sahteni lelkész tartotta, Carl Philip von Rönne temetésén hangzott el, s szerzője a beszéd utolsó részében idézi a formulát, csak a két sort.¹³⁷ Az *Intelligenz-Blätter der Reichsstadt Lindau* negyedik évfolyamának 1785. július 9-i számában az „*Ueber die Freygeisterey unserer Zeiten*” című cikkben szintén mindkét sorral találkozunk, bár azok itt nem önállóan, hanem az utánuk következő két verssorral együtt olvashatók, vagyis pontosan abban a formában, ahogy az imént hivatkozott idézetgyűjteményekbe is bekerültek. Johann August Eberhard szinonimaszótára ismét csak az első két sort idézi (az *erniedrigen* szó kapcsán, ami Haller új megfogalmazásában nem is szerepel),¹³⁸ s e kiadvány 1882-ig további tizenkét kiadást ért még meg. A sort jelen esetben is hosszan folytathatnánk, bőven akadnak még példák akár a 19. század első feléből is.

Az igazsághoz mindazonáltal hozzátartozik, hogy az új verzió ilyen jellegű megidézése is adatható, de lényegesen ritkábban és későbből – ami logikusnak látszik –, az általam talált nyomtatványok (összesen kettő) legalábbis a 19. századból valók. Így Georg Victor Keller *Ideale für alle Stände* című opusa,¹³⁹ valamint egy még későbbi, 1839-ben New Yorkban megjelent anonim munka is.¹⁴⁰ A fentiek alapján tehát nem meglepő, hogy adatbázisunkban az új verzióval egyszer sem találkoztunk. Ezt értelmezendő akár a következő (meglehetősen egyszerű) történetet is elképzelhetjük: a harmadik könyv 81–82. sorai hamar népszerűek lesznek, természetesen még a régi verzióban. Albumokba kerülnek, és a versből kiszakadva egyébként is „szóródnak” a nyomtatott médiában, továbbá az albumhasználók számára összeállított idézetgyűjteményekbe is eljutnak. Ily módon részévé válnak az albumokban citálható Haller-szövegek redukált korpuszának, és e korpusz alakítói, felhasználói általában nem különösebben érzékenyek a filológiai finomságok iránt. Az ominózus két verssor függetlenedik Haller költészetétől, s nem engedelmeskedik többé a szerző alakító szándékának. Úgy vélem, mindez valóban így történt, részben legalábbis így történt.

De van itt még valami, amiről mindenképpen szót kell ejteni. Az 1734-es berni kiadásban a 81. verssor (fentebb is idéztem már) így hangzott:

135 *Stambuch, oder Denkmähler der Freundschaft...*, 117. Az idézet itt is ugyanazzal a két sorral hosszabb (81–84. sorok).

136 *Der Arzt: Eine medicinische Wochenschrift*, Theil 2, Auflage 2, Stück 46. (Hamburg, 1760), 321. Az idézet előtt olvasható Haller neve is („von Haller”).

137 Ernst Friedrich OCKEL, *Standrede bey dem Sarge Des Hochwohlgebohrnen und Hochzuehrenden Freyherrn, Herrn Carl Philip von Rönne* (Riga: Keil, 1778), 12. Ockelhez lásd a *Baltische Biographische Lexikon digital* megfelelő szócikkét („Ockel, Ernst Friedrich”).

138 Johann August EBERHARD, *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen* (Halle: Schimmelpfennig, 1802), 188–189. Haller neve itt is olvasható az idézet után.

139 Georg Victor KELLER, *Ideale für alle Stände oder Moral in Bildern* (Aarau: Sauerländer, 1819), 511.

140 *Der Mensch nach den forderungen der Vernunft und des Herzens*, 2 köt. (New York: Birck, 1839), 1:312.

Der Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke, [...]

Pontosan ebben az alakban találjuk Johann Silberrad albumában, ahogy kivétel nélkül az összes fentebb hivatkozott nyomtatványban is. Az adatbázisunkban feldolgozott bejegyzésekben azonban egy kicsit másképp szerepel:

Ein Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke, [...]

Ezt a részletet természetesen csak azon autográfokban olvashatjuk, melyek mindkét sort citálják, összesen tehát három bejegyzésben, ott viszont mindig pontosan így.¹⁴¹ Vagyis a sor elején a *Der Mensch* kifejezés helyett következetesen az *Ein Mensch* sorkezdet található. Ez olyan apró eltérés, hogy akár rá is legyinthetnénk, már amennyiben használata (az általunk feldolgozott bejegyzésekben) nem lenne ennyire egységes, de akár ettől függetlenül is bizton állítható, hogy a dolognak igenis van jelentősége. Az adatbázisunkban jelenleg 103 (!) alkalommal citált Christian Fürchtegott Gellert ugyanis egyik rendkívül népszerű (az IAA-ban eddig 15 esetben felbukkanó) munkájában maga is idézi a szöveg-helyet, betű szerint úgy deformálva annak elejét, ahogy azt bejegyzőink is teszik:

Ein Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke;
Wer von der Tugend weicht, der weicht von seinem Glücke.¹⁴²

Az először 1770-ben megjelent *Moralische Vorlesungen* különben is rengeteg Haller-idézetet tartalmaz, néha nem is a szerző, hanem a Gellert által permutált változatot. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy olykor aztán a Gellert-féle variáns is szóródik a médiában, sőt, néha az szóródik inkább. Ezért szinte bizonyos, hogy bejegyzőink itt egyszerűen Gellerten keresztül, azaz Gellert változatában idézik a két sort, a totális szöveg-egyezés nyilvánvalóan erre utal. Sőt, egy kicsivel talán ennél is többet mondhatunk.

Úgy vélem, a minimális eltérést mutató Gellert-verziót jó eséllyel maga a *Moralische Vorlesungen* közvetítette a bejegyzők felé, minthogy e változat terjedését nem tudtam kimutatni a 18. századi nyomtatott médiában. Ez esetenként igaz lehet a csak a második (és ilyen szempontból semleges) sort citáló bejegyzőkre is. Vagyis az *Über den Ursprung des Übels* harmadik könyvének 81–82. sorait tartalmazó autográfok az IAA-ban részben biztosan, részben meg talán a *Moralische Vorlesungen* recepciójáról szólnak, így ezen idézeteknek Haller költészetéhez csak igen áttételesen van közük.¹⁴³ Ezért az imént fel-

141 IAA, 1777, 6045, 12219.

142 ΣΠΑΓΗ, *Moralische Vorlesungen...*, 74. (Kiemelés tőlem, L. M.) Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, CDXX–CDXXI. A *Moralische Vorlesungent* idéző 15 bejegyzés: IAA, 9147, 9274, 9279, 9366, 9425, 9426, 9464, 9574, 9576, 9962, 10181, 11106, 11226, 11767, 12240.

143 A mondott hat bejegyzés közül (mint láttuk) a legkorábbi is 1777-ben keletkezett (IAA, 4792.), vagyis elvben valamennyi bejegyző ismerhette Gellert szövegét. A bejegyzők közül egyedül Johann Sigismund Donner ad forráshivatkozást (IAA, 7341.), aki Hallerre utal („Haller”). Ő csak a második verssort citálja, melyet tehát vélhetőleg nem Gellerten keresztül idéz. (Gellert a kérdéses helyen Haller nevét egyáltalán nem említi.)

vázolt történetet talán így kellene módosítani: A harmadik könyv 81–82. sorai hamar népszerűek lesznek a régi verzióban. Albumokba és különféle nyomtatványokba, sőt idézetgyűjteményekbe kerülnek. A szerző alakító szándékától való függetlenedésre ugyanakkor nagyban rásegít egy (az eredeti szövegtől minimális mértékben különböző) nem szerzői változat, amit a változatot életre hívó, rendkívül népszerű kiadvány juttat el az albumhasználókhoz. A Haller által véglegesített verzió pedig – úgy tűnik – ebből a történetből évtizedekre kiszorul.

Az *Über den Ursprung des Übels* II. könyvének 189–190. sorait (az eddig feldolgozott anyagban) egyedül idéző Deák Zsuzsanna érdekes szöveghelyet citált. Hallernél a kérdéses sorpár, melyen 1734-es első megjelenése után ez esetben egyszer sem változtatott, így olvasható:

Die Werkzeug unsers Glücks sind *allen*¹⁴⁴ gleich gemessen,
Jedweder hat sein Pfund, und niemand ist vergessen.

Gellert, aki a *Moralische Vorlesungen* szövegében ezt a sorpárt is idézi, ezúttal némileg komolyabban belenyúl az eredetibe:

Die Werkzeug unsers Glücks sind allen gleich gemessen;
Ein jeder hat sein Pfund, und Niemand ist vergessen.¹⁴⁵

Kizárólag a második sor elején változtat, s a jelentés itt sem módosul különösebben, de az új verzió mégis nyomatékosabban utal a lipcsei professzorra, és ez most fontosnak tűnik. Tudniillik az 1783-as *Mein Stammbuch* is publikálja a két sort, méghozzá imigyen:

Das Werkzeug unsers Glücks ist allen gleich gemessen,
Ein jeder hat sein Pfund, und niemand ist vergessen.¹⁴⁶

Látható, hogy az első sorban az eredetileg többes számú *Die Werkzeug* szó egyes számúvá változott (*Das Werkzeug*), minek következtében az eredeti *sind*-ből is *ist* lett. Ez akár a gyűjtemény szerkesztőjének egyéni leleménye is lehet. A második sor élén álló *Ein jeder* kifejezés viszont azt a benyomást kelti, mintha Haller szövege valójában itt is Gellert közvetítése révén került volna be az 1783-as kiadványba, mely különben sem Gellert, sem Haller nevét nem említi. Plazidus Lenert, a brüx-i gimnázium tanára mindenesetre a maga kétkötetes idézetgyűjteményében világosan beszél erről, méghozzá a bizonyosan Gellerttől kölcsönzött, permutált Haller-idézethez mellékelt forráshivatkozásban: „Gellert VIII. Th. 340. S. entlehnt von Haller.”¹⁴⁷ Ez annyit tesz, hogy Lenert a

144 Az 1734-es kiadás főszövegében e szó helyett az *alle* alak szerepel, de Haller a kiadvány végén (számozatlan oldalakon) lévő erratában javítja a hibát („p. 12. v. 11. alle = allen”).

145 SPÄTH, *Moralische Vorlesungen...*, 164. (Kiemelés tőlem, L. M.)

146 Mein Stammbuch 1783, 65.

147 Plazidus LENERT, *Auszüge aus den besten Dichtern Deutschlands zum Gebrauche der Jugend*, 2 köt. (Prag: Gerzabeck, 1795), 1:219.

Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter sorozatának tényleg nyolcadik részeként megjelent *Moralische Vorlesungen*-kiadás 340. oldalán találta meg a saját gyűjteményébe is felvett sorpárt, s hogy tisztában volt az igazi szerző személyével. S valóban, az 1774-ben Karlsruhe-ban kiadott könyv 340. oldalán ott olvasható az ominózus két sor Gellert-féle változata. Figyelemre méltó, hogy Lenert Gellert szövegét veszi fel a prágai kiadványba, jöllehet a sorpárt ismernie kellett Haller költeményéből is, forráshivatkozása egyértelműen jelzi ezt. A citátum első sorába sem piszkál bele (mint talán a *Mein Stammbuch* ihletett szerkesztője), gyakorlatilag betű szerint másol.

A *Moralische Vorlesungen*, mint mondtam, tényleg nagyon népszerű volt az albumhasználok körében, 1775-ben (fél évtizeddel első megjelenése után) a körmöcbányai Ferdinand Wendler például már Pozsonyban citálta. E nagyon sokszor kiadott munka eleve alkalmas volt rá, hogy „szétszórja” Gellert átíratát (ezt az imént is láthattuk), ugyanezt tették a *Mein Stammbuch* típusú gyűjtemények, s erre még ráerősítettek más kiadványok is. Például a rózsakeresztes és szabadkőműves Hans Heinrich von Ecker und Eckhoffen egy 1779-ben hamis kolofonnal megjelent munkája, melyben az Über die Ehre önálló életre kelt hat sora ugyanúgy megtalálható, mint a Gellert verziójában közölt sorpár.¹⁴⁸ Érdekes és egyúttal talán jellemző, hogy a hatsoros citátum kap forráshivatkozást („v. Haller”), a nyolc oldallal utána olvasható két verssor viszont nem. Hasonló megoldással találkozunk a Johann Heinrich Faber által szerkesztett *Der Illuminat* című frankfurti folyóirat lapjain is, mely 1788-ban ugyanazon az oldalon közli a hatsoros idézetet („v. Haller”), valamint a Haller–Gellert sorpár Gellert által permutatált verzióját (ezt persze hivatkozás nélkül).¹⁴⁹ Egy évvel később és ismét Frankfurtban egy orvosi szakkönyvben is napvilágot lát a lipcsei professzor átírata, és ez esetben még a neve is említésre kerül: „Ausspruch des verewigten Gellert”.¹⁵⁰ Gellert variánsa persze a 19. században is fel-felbukkan, hol egy német nyelvkönyvben (1821),¹⁵¹ hol egy kuseli újságban (1854),¹⁵² hol éppen egy kalendáriumban (1863) találkozhatunk vele („Monatspruch”).¹⁵³

Elvben elképzelhető lenne, hogy Gellert érdeklődése a két verssor iránt, ami 1770-re a *Moralische Vorlesungen* szövegében való metamorfózishoz is vezetett, nem kizárólag személyes vonzalmain múlt, hogy arra legalább valamelyest rásegített a szöveghely 1770 előtti „karriertörténete”, amikor az még csak Haller eredeti megfogalmazásában terjedhetett. De nem segített rá. Úgy tűnik, 1770 előtt a két sor önállóan nemigen érte el a nyomtatott médiát. Johanna Charlotte Unzer korábban már emlegetett *Grundriß einer*

148 Hans Heinrich von ECKER und ECKHOFFEN, *Freymäurerische Versammlungsreden der Gold- und Rosenkreutzer des alten Systems* (Amsterdam [recte: Hof], 1779), 56 (az Über die Ehre részlete) és 64 (a két verssor Gellert-féle átírata).

149 *Der Illuminat, eine Monatsschrift* (Frankfurt am Main), August 1788, 20.

150 Johann Christoph JÄGER, *Vermischte chirurgische praktische Cautelen für angehende Praktiker der Wundarzneykunst*, 4 köt. (Frankfurt am Main: Jäger, 1789), 2:157.

151 Anton MÖSER, *Hilfsbuch für Anfänger, welche die deutsche Sprache nach grammatikalischen Regeln erlernen wollen*, Vierte vermehrte und verbesserte Auflage (Prag: Sommer, 1821), 113.

152 *Der Armen-Freund: Ein Unterhaltungsblatt für alle Stände*, 1854, Nro. 11, 42.

153 *Illustrierter (!) Kalender für 1863. Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, Achtzehnter Jahrgang, Leipzig, 1863, XV.

Weltweisheit [...] című opusában ugyan már 1767-ben is olvasható a szöveghely, de háromsoros változatban, azaz a két sor után következő harmadik verssorral együtt, úgy ráadásul, hogy Unzer a sorrendet is megváltoztatta, s az enyhén módosított harmadik sort illesztette a formula elejére.¹⁵⁴ Unzer asszony férje, Johann August Unzer is nagyon hasonló módon járt el. *Betrachtung über die Augen verschiedener Thiere* című dolgozatában (melynek mottója egy Haller-idézet)¹⁵⁵ ő is három sort citál, nevezetesen a később (átírt változatában) népszerűvé váló formula második sorát, továbbá az utána következő két verssort, de a sorrendet ő is teljesen átalakítja, épp úgy, ahogy a felesége tette ezt.¹⁵⁶ Ettől eltekintve azonban a Haller-féle változat 1770 előtti önálló használatának nem találtam nyomát. Jelen esetben tehát a dolog némileg másképp működött, mint az *Ursprung des Übels* III. könyvének adatbázisunkban (a jelenlegi feldolgozottság mellett) hatszor megidézett, 81–82. sorai esetében. Ott a „régí” verzió gyorsan részévé vált egy közös, többé-kevésbé mindenki által ismert és használt szövegtörzshöz, hogy aztán makacsul ellenálljon a szerző alakító szándékának (s erre csak ráerősített Gellert minimális eltérést mutató új verziója). Jelen esetben a régi verzió vitalitása önmagában csekély volt, úgyhogy igazi karriert az átírt változat futott be.

Deák Zsuzsanna bejegyzését tehát ilyen háttér előtt érdemes megvizsgálnunk. Anynyi bizonyos, hogy ő semmiképpen sem Gellert szövegét idézi:

Die Werkzeug unsers Glücks sind allen gleich gemessen,
Jedweder hat sein Pfund, und keiner ist vergessen.

A második sor elején a *Jedweder* szó Haller „ujjlenyomataként” értékelendő (és karakterisztikusan különbözik a Gellert ujjlenyomataként funkcionáló *Ein jeder* formulától). Ugyanakkor az is látható, hogy a citátum mégsem egyezik szó szerint a svájci poéta eredetijével. A második sorban a Hallernél és Gellertnél olvasható *niemand* szó helyett Deák Zsuzsanna a *keiner* névmást használja, ami a szöveg jelentését különben nem befolyásolja. Ez lehet akár a másolás során elkövetett önkéntelen hiba, de az is elképzelhető (s ez lenne talán az izgalmasabb opció), hogy bejegyzőnk fejből idézi az emlékezetében módosult részletet. Tény azonban, hogy a szöveghely a korszak nyomtatványaiából a Deák Zsuzsanna által lejegyzett verzióval betű szerint egyező formában is adatolható. Igaz, eddig erre mindössze két példát találtam.

Egyiket a Matthias Etenhueber által kiadott *Münchenerisches Wochenblatt in Versen* 1768-as évfolyamában.¹⁵⁷ E kiadvány szerző-szerkesztője udvari költő címet viselt, valójában azonban a müncheni polgárságot tekintette célközönségnek, és a legnagyobb

154 UNZER, *Grundriß einer Weltweisheit*..., 456. (Ezen második, „megjobbított és bővített” kiadás előtt Unzer munkája egyszer már megjelent 1751-ben. Ehhez a kiadáshoz nem jutottam hozzá.)

155 A szintén rendkívül népszerű, albumokban is gyakran idézett *Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben* 337–338. sorai (kis kihagyással).

156 Johann August UNZER, *Betrachtung über die Augen verschiedener Thiere*, in *Sammlung kleiner physikalischer Schriften*, Neue verbesserte und veränderte Auflage I. (Lüneburg–Hamburg: Berth, 1768), 212–222, 214. (A két évvel korábbi első kiadáshoz szintén nem jutottam hozzá.)

157 *Münchenerisches Wochenblatt in Versen*, 1768, Num. 13.

német költőkkel kívánt versenyezni. 1759-től mintegy húsz éven át jelentette meg hetilapját, melyben napi eseményekről számolt be, majd saját verseiben kommentálta is azokat.¹⁵⁸ A Deák Zsuzsanna által lejegyzett szöveggel betű szerint egyező formula is egy ilyen, egyébiránt 26 soros versben (*Moralrede*) található.¹⁵⁹ Mint azt a vonatkozó cikk címe is jelzi (*Wohlverdientes Todsurtheil nebst einer Moralrede des Franz Obermayr*), Etenhueber itt egy halálos ítélet okait, a 23 éves tolvaj, Franz Obermayr hosszú bűnlajstromát taglalja, költeménye ehhez a cseppet sem épületes történethez kapcsolódik, szokás szerint annak végén olvasható. A versben hemzsegnék az *Ursprung des Übels*ből vett idézetek, néha szó szerint adva vissza Haller eredetijét, néha szerzői változatban, ám hogy Deák Zsuzsanna direkt innen citálta volna bejegyzésében a szöveget, az gyakorlatilag teljességgel kizárható. A másik példánk az első dél-afrikai tárgyú német regény szerzőjének, Christian Ludwig Willebrandnak először 1773–1774-ben (két kötetben) megjelent *Trostgründe der Vernunft und Religion [...]* című kiadványa,¹⁶⁰ mely elvben éppen szolgálhatott mintául Deák Zsuzsanna számára, de ennél többet azonban erről nem is állíthatunk. De nem is kell feltétlenül közvetlen forrás után nyomoznunk. A fenti példák alapján annyi mindenképpen elmondható, hogy Haller kétsorosának létezhetett egy harmadik (Haller eredetijétől és Gellert sokkal népszerűbb átíratától egyaránt különböző) változata, ami bejegyzőnkhez éppen el is juthatott.

Deák Zsuzsanna bejegyzésének minősítése tehát nem feltétlenül egyszerű feladat. Ha a Willebrand által is használt formulát idézi, akkor bejegyzésének a svájci költő magyarországi recepciójához nincsen köze. Ha viszont a halleri *niemand* szó metamorfózisát a másolás során elkövetett, önkéntelen hibának tekintjük, akkor a ritkán használt szöveghelyet citáló nő akár „kivülállónak” is tűnhet, ahogy annak tűnt például Amalia Trangus is. A korszak magyarországi német kéziratosságát jól ismerő Ötvös Péter számomra írásban megküldött véleménye szerint azonban az emlékkönyv 135v lapján olvasható bejegyzés írásképe mintha ellentmondana ennek a feltételezésnek.¹⁶¹ Különösen a dedikáció és az aláírás szövegét nézve feltűnő ez, melynek betűvezetése (Ötvös szerint) gyakorlatlan, „kiíratlan” kézre vall. Elképzelhető tehát, hogy Deák Zsuzsanna ilyen szempontból mégsem hasonlított Amalia Trangusra, a betűk világához való viszonya talán más lehetett. Ha ez igaz, akkor kivülállása is más természetű. Egy olyan bejegyzőé, aki nem kiemelkedik az átlagból, hanem vélhetőleg inkább alatta van, s gyakorlatilag a véletlenül múlik, hogy éppen milyen keze ügyébe kerülő szöveget másol be (például egy ismerőse albumából) a neki felkinált emlékkönyvbe.

158 Hans PÖRNBACHER, „Literatur und Theater von 1550–1800”, in *Handbuch der bayerischen Geschichte*, Begr. Max SPINDLER, Bd. 2. *Das alte Bayern: Der Territorialstaat*, Hg. Andreas KRAUS (München²: C. H. Beck, 1988), 978–1024, 1009.

159 Az 5–6. sorban.

160 Christian Ludwig WILLEBRAND, *Trostgründe der Vernunft und Religion bey den Widerwärtigkeiten dieses Lebens*, 2 köt. (Leipzig: Hilscher, 1773–1774). A Deák Zsuzsanna citációjának szövegével betű szerint egyező két sort lásd: II. 22.

161 A bejegyzés fotóját lásd a 348. lapon.

Die Wahrheit ist das Glück und alle
 Glückseligkeit.
 Jedem der sein Glück und seine
 Wahrheit.
 Zim Amharbe
 von
 Duanna Deal

Mármost a tényleg rendezetlenek látszó íráskép, illetve Ötvös megálapítása kapcsán, akár egyszerűen annak ürügyén, feltétlenül szeretnék szóba hozni egy másik bejegyzést, nevezetesen Georg Friedrich Walch bejegyzését.¹⁶² Az autográfot megőrző emlékkönyv ma Dobák Géza magángyűjteményében található,¹⁶³ egykori tulajdonosa a pozsonyi Ferdinand Siegel volt, aki 1772-től használta azt, többek kö-

zött németországi peregrinációja során. Walch bejegyzésében sem keltezési időt, sem keltezési helyet nem jelöl. Erre az emlékkönyv egy másik autográfja alapján lehet következtetni. A göttingeni egyetem neves teológia professzora, Christian Wilhelm Franz Walch bejegyzéséről van szó, mely 1775. október 1-jén Göttingenben került az albumba.¹⁶⁴ Georg Friedrich a professzor fia volt, 1766. január 7-én született, és vélhetőleg apjával azonos időpontban vette kezébe az albumot.¹⁶⁵ A professzor bejegyzéséből az is sejthető, hogy Siegel házitanítóként működött az ekkor 9 éves kisfiú mellett,¹⁶⁶ aki még a nevét is hibásan írja le nagy igyekezetében („Gerorg [!] Frid. Walch”). Biztos, hogy az emlékkönyvbe másolt idézetet sem ő választotta. Merthogy ez a 9 éves kisfiú Haller *Die Falschheit menschlicher Tugenden* című versét citálja:

Nie fordert die Natur, was Tugend uns verehrt,
 die Tugend weigert nie, was die Natur begert.

A keresztnévben olvasható betűtévésztes, de az egész íráskép alapján is egyértelmű, hogy saját kezű bejegyzésről van szó. A szöveget talán Georg Friedrich apja választhatta, hiszen Haller versei ekkorra amúgy is részét képezték az iskolai német oktatásnak.

A vers már az 1732-es berni kiadásban megjelent, de a bejegyzésben citált szöveg-hely ott más megfogalmazásban volt olvasható:

Nie fordert die Natur, was uns die Tugend wehrt,
 Die Tugend weigert nie, was die Natur begehrt. (80)

162 IAA, 11704.

163 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani neki, amiért rendelkezésünkre bocsátotta a tulajdonában lévő albumokat, amelyekről fotómásolatot készíthettünk.

164 IAA, 11651. Walchról lásd: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 61 köt. (Lipscse, 1875–1912), 40:646–650.

165 Személyéhez lásd: Dagmar DRÜLL, Hg., *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1803–1932* (Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo: Springer-Verlag, 1986), 283.

166 Az apa így fogalmaz dedikációjában: „Nobilissimo possessori sedulo se commendat, animumque beneficiorum, quae ille in filium suum contulit, semper memorem spondet.”

A sorpár a későbbi kiadásokból rendre kimarad, de szerzői változatként például az 1751-es göttingeni, vagy az 1777-es berni edícióban is szerepel a jegyzetek között.¹⁶⁷ A Georg Friedrich által lejegyzett variánssal betű szerint egyező megfogalmazást nem találtam. Sem a *Versuch Schweizerischer Gedichte* különböző kiadásában, sem máshol. Ez nem meglepő, mert az első sor vége a 9 éves kisfiú autográfjában valójában nem is teljesen értelmes. Azt sem lehet tehát feltételezni, hogy a szöveget (mondjuk) diktáló teológia professzor emlékezetében torzult el így a sor, minthogy ez tipikusan másolási hiba, amit a Georg nevet (saját nevét) „Gerorg”-ra rontó Georg Friedrich személyesen követett el. Egyértelmű tehát, hogy bejegyzőnk nem maga választotta az idézetet, amit szemmel láthatólag nem is értett teljesen. Mindazonáltal egy érdekes szöveghelyet másolt be Siegel emlékkönyvébe, legalábbis abban az értelemben, hogy azt a legtöbb Haller-kiadás csak a jegyzetek között közli, és (idáig) más bejegyzésekből sem került elő,¹⁶⁸ ami persze nem a kis Georg Friedrich Haller iránti érdeklődésével magyarázandó.

Mindezt azért volt érdemes talán elmondani, mert éppenséggel Deák Zsuzsanna autográfjának keletkezését is elképzelhetjük hasonló módon. Ahogy Georg Friedrichnek, úgy neki is akadhott segítője, s ebben az esetben a Haller-idézet kiválasztása sem feltétlenül rajta múlt. Márpedig lehet, hogy tényleg akadt segítője, mégpedig Johann Musculi személyében, aki Pozsonyszentgyörgyön 1791. július 21-én vette kézbe Németh albumát.¹⁶⁹ Bejegyzése annak 136r lapján olvasható, vagyis épp Deák Zsuzsanna autográfja mellett (135v), s tény, hogy a két bejegyzés – a szó szerint egyező két dedikációtól eltekintve is – feltűnően hasonlít egymásra. Például a különböző szövegrészek elhelyezése, a sortörések, vagy az inscriptiót a dedikációtól és aláírástól elválasztó vízszintes vonal alkalmazása révén. Úgy tűnik, a betűvetésben nem túlságosan gyakorlott Deák Zsuzsanna formai szempontból egyszerűen lemásolta Musculi bejegyzését, esetleg Szentgyörgyön, esetleg július 21-én, s talán a Haller-citátum vonatkozásában sem teljesen függetlenül a korábban a jénai egyetemen tanuló, egy 1789-es német nyelvű bejegyzésében Kantot idéző Musculi személyétől.¹⁷⁰ Természetesen mindez nem több, mint egyszerű találgatás, de annyi azért minden bizonnyal így is érzékelhető, hogy Deák Zsuzsanna és Amalia Trangus „Haller-élménye” akár egészen eltérő jellegű is lehetett.

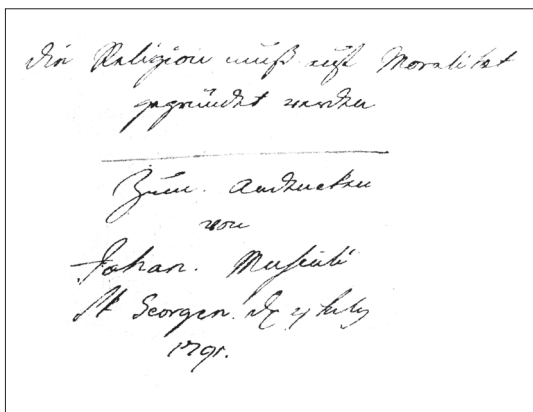
167 Az 1751-es kiadásban: 102; az 1777-es edícióban: 320.

168 Tény ugyanakkor, hogy szöveghely több 19. századi nyomtatott forrásból, többek között idézetgyűjteményekből is adatolható. Néhány példa: Karl MÜCHLER, *Das Stammbuch: Ein Auswahl von Gnomon und Denksprüchen aus den Werken der vorzüglichsten deutschen und französischen Schriftsteller* (Wien: Haas, 1815), 162; August Heinrich Julius LAFONTAINE, *Neueste Charadenlese, Gesammelt Auf Den Gefilden Des Witzes Und Der Laune* (Pest: Müller, 1817), 162; Franz MÜLLER, *Blütenkranz: Aphorismen aus dem Gebiete schöngeistiger Literatur aller gebildeten Völker, älterer und neuerer Zeit*, 2 kötet. (Nürnberg: Kiadó, 1843), 2:26. Ez vélhetően azt jelenti, hogy önálló használatát igazoló adatok korábbról is fognak még előkerülni.

169 IAA, 11531. A bejegyzés fotóját lásd a 350. lapon. 1791-ben egyébként Musculi lelkeszként tevékenykedett Szentgyörgyön. Vö. Victor HORNYÁNSZKY: *Beiträge zur Geschishte evangelischer Gemeinden in Ungarn* (Pest: Hornyánszky & Hummel, 1867), 66. Ezt az adatot Bujtás László Zsigmondnak köszönöm.

170 A Kantot idéző bejegyzés (Schmidt Mózes albumában): IAA, 8064. Jénai tanulmányait 1786-ban kezdte, vagyis bejegyzése keletkezésekor még fiatalember. Vö. TAR, *Magyarországi diákok...*, 2457.

Harmadik, egyben utolsó példánk, Susanna Cerva („Susette Cerva”) bejegyzése a késmárki „főtanoda felügyelőségében 26 évig munkálkodó” Spóner Pál albumából ismert.¹⁷¹ Hunfalvy Pál most idézett beszédét 1847-ben tartotta „a’ 64 éves” Spóner „gyász ünnepén”, a késmárki gimnáziumban.¹⁷² Ezek szerint Spóner 1783-ban születhetett. Emlékkönyve nem peregrinációs album, zömmel késmárki bejegyzéseket találunk benne az 1797–1799 közti időszakból. 1799. október 16-án (ekkor vette kezébe Susanna Cerva az albumot) mindössze 16 éves volt. Ebben az időben (1774-től 1808-ig) Daniel Cerva a késmárki evangélikus gyülekezet lelkésze. Susanna Cerva talán az ő rokona volt,

bár ezt teljes biztonsággal nem sikerült megállapítani. A korábban már emlegetett, s bejegyzésében szintén Hallert citáló Christian Genersich beszédéből, melyet Daniel Cerva 1808-as temetésén mondott el, ilyesmi nem derül ki. Annyi bizonyos csupán, hogy a késmárki lelkész feleségét Johanna Susanna Kellnek hívták, három fiuk, összesen 15 unokájuk és 4 dédunokájuk született 1808-ig, de Genersich nem árulja el a neveket, úgyhogy biztosat nem tudhatunk.¹⁷³

A *Die Falschheit menschlicher Tugenden* 105–108. sorait adatbázisunkban eddig egyedül citáló Susanna Cerva bejegyzése cseppet sem emlékeztet Deák Zsuzsanna autográfjára, minthogy jelen esetben egy határozottan gyakorlott, „kiírt” kézírásról van szó, mely tartalmi-szerkezeti szempontból is teljességgel megfelel az elvárásoknak (a bejegyzés keltezési időt és helyet egyaránt tartalmaz, továbbá egy rövid dedikációt is). Az imént említettem, hogy a költemény már a *Versuch Schweizerischer Gedichte* első, 1732-es kiadásában megjelent. Híres vers volt. Georg Friedrich Telemann szinte azonnal megzenésítette hat verssorát,¹⁷⁴ 1750 előtt keletkezett angol és francia nyelvű fordításáról is tudunk (utóbbi többször is megjelent).¹⁷⁵ A hosszú, összesen 346 soros tankölteményt heten idézik az általunk feldolgozott anyagban. Közülük három bejegyző választott olyan citátumot, melyet (jelenleg) kizárólag egyetlen bejegyzéséből tudtunk

171 OSZK, Oct. Germ. 446.

172 HUNFALVY Pál, *A' késmárki ev. főtanodában Spóner Pál gyász ünnepén mondott beszéd* (Lőcse: Werthmüller János és fia, é. n.), 11, 19.

173 Christian GENERSICH, *Ueber das selige Hinscheiden eines rechtschaffenen Religions-Lehrers. Eine Leichenpredigt am Begräbnisstage des [...] Herrn Daniel Cerva, ältern Geistlichen der ev. Gemeinde der Stadt Késmárk, gehalten den 9. October 1808* (Leutschau: Mayer, 1808), 11.

174 A 243–248. sorokat. Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0178.

175 *Bibliographia Halleriana...*, 0057, 0158, 0159.

adatolni. A kilencéves Georg Friedrich Walch (apja), Susanna Cerva és egy göttingeni egyetemista, Heinrich Wilhelm Crome.¹⁷⁶

Crome szinte biztosan kívülálló, esetében a dolog elég egyértelműnek látszik. Ő a vers 322–324. sorait citálja, imígyen:

Gewiss, wer die Tugend haßt, der kent die Tugend nicht,
Sie ist kein Wahl gesetz, das uns die Weisen lehren,
Sie ist ein inerer Ruff, den nur die hertzen hören.

E szöveghelyet Haller 1732 után többször is jelentősen átírta. A Crome által idézett verzió a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1748-as göttingeni kiadásában jelent meg először, de nem ez maradt a végleges szöveg, minthogy az 1777-es edícióban ismét (immár utoljára) módosult. 1748-ban, ahogy az 1777-ig megjelent többi kiadásban e három sor tehát így volt olvasható:

Und wer die Tugend haßt, der kennt die Tugend nicht.
Sie ist kein Wahl-Gesätz, das uns die Weisen lehren,
Sie ist des Himmels Ruf, den nur die Herzen hören. (88)¹⁷⁷

Crome bejegyzésében az első sor nyitó szavát azonnal lecserélte, ami vélhetőleg azzal magyarázandó, hogy a citátumot (a bejegyzés aktusához illő módon) kompakt egységként kívánta kezelni, az eredeti *und* kötőszó viszont világosan jelezné, hogy a szöveg valaminek a folytatása. Az utolsó sorban a *es Himmels Ruf* szerkezetből *ein inerer Ruff* lett, amiért ismét Crome lehet a felelős. Egyszerűen azért, mert a mondott három sor ilyen jellegű szövegmódosulásait egyáltalán nem lehet máshonnan adatolni. Sőt, e három sor önálló használatának sem találtam semmilyen nyomát, ahogy hiába kerestem e szöveghelyet a különféle idézetgyűjteményekben is. Úgy tűnik, Crome tényleg „Hallert” idézte, nem pedig az albumhasználók számára redukált szövegtörzset valamely elemét.

A Susanna Cerva által citált verssorok Haller verseinek 1732-es kiadásában még így olvashatók:

Wie ein gefärbtes Glas, dadurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie sind an sich, nur wie es sie wil machen. (69)

176 IAA, 11693. Személyéhez lásd: Heinrich Wilhelm ROTERMUND, *Das gelehrte Hannover oder Lexicon von Schriftstellern und Schriftstellerinnen, gelehrten Geschäftsmännern und Künstlern, die seit der Reformation in und ausserhalb den sämtlichen zum jetzigen Königreich Hannover gehörigen Provinzen gelebt haben, und noch leben*, 2 köt. (Bremen: Carl Schünemann, 1823), 1:410.

177 Az 1777-es edícióban egyébként Haller az utolsó sor második felén módosított, mely végül így nyerte el végső formáját: „Sie ist des Himmels Ruf, den reine Herzen hören.” (108–109.) Minthogy Crome bejegyzése 1772-ben került be Ferdinand Siegel albumába, ezt a változatot egyszerű kronológiai okokból kifolyólag sem ismerhette.

Haller azonban ez esetben sem elégedett meg az első megfogalmazással, bár 1734-ben még csak egy szót cserélt le, az első sorban (*dadurch/wodurch*):

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie sind an sich, nur wie es sie wil machen. (43)

1748-ban kicsit jobban belenyúlt a szövegbe, s az utolsó sor második felét is átírta:

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie selber sind, nur so, wie wir sie machen. (79)

1751-ben ismét az első sorral volt elégedetlen (*Heitre/Sonne*):

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie selber sind, nur so, wie wir sie machen. (89)

Az 1762-es és 1768-as kiadások ezen a verzió n változtatnak, de 1777-ben minden korábbinál komolyabb metamorfózison esik át a szöveg:¹⁷⁸

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut die Einbildung, sie zeigt uns, was geschieht,
Nicht wie es wirklich ist, nur so, wie sie es siehet. (94)

A harmadik sorban a *das Vorurtheil* helyett *die Einbildung* olvasható, nyilván a második sorban található *Urtheil* miatt, minthogy Haller (minden bizonnyal) kerülni akarta a „részleges szóismétlést”. Ebből adódóan persze a vonatkozó mellékmondatban az *esböl sie* lesz, de ennél is látványosabb az utolsó sor átalakulása. A szöveg elnyerte végső formáját.

Susanna Cerva bejegyzésében így idézte meg a verssorokat:

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allen mahlt,
So machts das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie wirklich sind, nur so, wie wir sie machen.

178 Természetesen a kritikai kiadás is ezt a verziót hozza a főszövegben. Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, 66.

Látható, hogy szövegünk Haller egyetlen variánsával sem egyezik szó szerint, sőt, más olyan forrást sem találtam, amivel szó szerint egyezne. Az persze világos, hogy az 1751 utáni, de 1777 előtti redakciókkal tart rokonságot, annak ellenére is, hogy az utolsó sorban olvasható *wirklich* szó az 1777-es edícióban tűnik fel először. Susanna Cerva bejegyzése azonban mégis másképp értékelendő, mint Heinrich Wilhelm Crome most tárgyalt autográfja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a késmárki (kis)asszony valamely közvetett forrásból másolta a szöveghelyet, amit egyszer talán azonosítani is lehet majd. Crome autográfjában tudniillik az „egyéni”, csak az adott bejegyzésre jellemző szövegeltérések vagy az albumba való beírás sajátágaival magyarázandók (így lesz az *Und*ból *Gewiss*), vagy pedig más forrásból nem adatolhatók (*des Himmels Rufe/in innerer Ruff*), ráadásul egy olyan szöveghely kapcsán figyeltük meg őket, mely önállóan nem került forgalomba. Susanna Cerva bejegyzése teljesen más. Szövegeltérései semmiféle összefüggést nem mutatnak a bejegyzés aktusával, más forrásokból is adatolhatók (igaz, egyetlen szövegforrásból sem egyszerre az összes), de ami ezeknél is sokkal fontosabb, variációnk egy önálló formájában is szóródó szöveghelyet idéz.

A második sor *in allen* verziója (*in allem* helyett) másolási hiba is lehet, de azért kimutatható a nagyszombati és budai egyetemen is oktató Joseph Jacob von Plenck (Plenck) egy 1766-ban megjelent orvosi tárgyú szakmunkájából, aki könyvében pont ugyanazt a négy verssort citálja, mint Cerva (kis)asszony; az első két sort betű szerint ugyanúgy.¹⁷⁹ A késmárki bejegyzés utolsó sora ugyancsak betű szerint egyező formában tűnik fel a *Gothaische gelehrte Zeitungen* 1776. december 7-ei számában, a folyóirat profiljának megfelelően egy recenzióban.¹⁸⁰ A recenzált könyv Joseph Thaddäus Klinkosch mesmerizmussal kapcsolatos munkája, melyben mottóként szerepel a kérdéses négy sor, valóban úgy, ahogy azt a *Gothaische gelehrte Zeitungen* is megismétli.¹⁸¹ Ez a verzió két helyen tér el Susanna Cerva szövegétől. A második sorban itt is a szokásos és szerzői *in allem* formula szerepel, a harmadikban pedig a szintén szokásos és szintén szerzői *thut das Vorurtheil* kifejezés (a *machts das Vorurtheil* helyett). De a Klinkosch-féle változattal betű szerint egyező formában bukkan fel a négy sor 1786-ban is, ezúttal egy stuttgarti kiadványban,¹⁸² valamint Joseph von Sonnenfels összegyűjtött munkáinak első kötetében, ami különösen érdekes.¹⁸³ E kiadvány 97–364. oldalain Sonnenfels az általa szerkesztett *Der Mann ohne Vorurtheil* című morális hetilap 1765-ös első évfolyamának első 26 írását közölte újra.¹⁸⁴ A sorozat előtt mottóként találjuk a négy sort. A dolog azért izgalmas, mert ugyanez a mottó természetesen olvasható a *Der Mann*

179 Joseph Jacob von PLENCK, *Schreiben an Herrn Georg Ludwig Rumpelt [...] worinnen die Wirksamkeit des ätzenden sublimirten Quecksilbers und des Schierlings [...]* (Wien: Krauß, 1766), 7.

180 *Gothaische gelehrte Zeitungen*, Stück 98. (1776. december 7.), 800–801.

181 Joseph Thaddäus KLINKOSCH, *Schreiben den thierischen Magnetismus und die sich selbst wieder ersetzende elektrische Kraft betreffend [...]* (Prag: Gerle, 1776). A módosított Haller-idézet a címlap versóján olvasható. A szerzőhöz lásd: ADB, XVI. 196–197.

182 Ernst Urban KELLER, *Das Grab des Aberglaubens. Fünfte und sechste Sammlung: Gegen den Aberglauben* (Stuttgart: Mezler, 1786), 290.

183 SONNENFELS *gesammelte Schriften*, 10 köt. (Wien: Baumeister, 1783), 1:98.

184 A *Der Mann ohne Vorurtheil* egyes évfolyamai kétszer is megjelentek. Az első évfolyam másodsorra 1773-ban.

ohne Vorurtheil élén is (minden egyes évfolyam esetében), csak hogy nem ebben, hanem Haller 1751-es (szerzői) változatában, melyet – mint láttuk – a svájci poéta 1777-ben végleg lecserélt. Sonnenfels tehát a gyűjteményes kiadásban a mottó időközben elavult változatát felülírta, de nem a szerző által hitelesített, végleges variánszal...

Biztosnak látszik tehát, hogy Susanna Cerva citációja a sokszoros metamorfózist megélt négy sor most ismertetett változataival tart rokonságot, ahogy az is biztos, hogy a késmárki bejegyzésben nem egy „valódi” Haller idézetet olvasunk. Susanna Cerva (legalábbis jelen idézet okán) nem kívülálló. Haller költészetével kapcsolatosan természetesen lehettek egyéni, akár nagyon intenzív élményei is, de autográfja semmi ilyesmiről nem tanúskodik. Sokat citált, ismert szöveghelyet idéz meg Spóner albumában, úgyhogy ennek az ügynek Haller magyarországi recepciójához ismét nem nagyon lehet köze.

Összegzés

Haller versei köztudottan nagy népszerűségnek örvendtek a 18. században, jóllehet nem minden verse volt egyformán híres. Ugyanez igaz a költemények egyes szöveghelyeit tekintve is. Ezek esetenként intenzíven és nemcsak szerzői változatban szóródtak a nyomtatott médiában, máskor viszont vitalitásuk túl csekélynek bizonyult, s a versekből nem szakadtak ki, nem éltek önálló életet. Az önállósuló szöveghelyek olykor szabályos burjánzásnak indultak, valóságos szövegbokrok jöttek létre (az egyes variánsok között néha csak nüansznymi különbségek vannak), s az idézetek piacán ezek egymással is versenyeztek. Véleményem szerint kijelenthető, hogy amennyiben egy albumbejegyzésben egy ilyen önállósult szöveghellyel találkozunk, akkor az mindig közvetett forrásra utal, arra tehát, hogy bejegyzőink valójában nem Haller adott versét, hanem a médiában szóródott szöveghelyet idézik.

A 18. századi hungarika jellegű bejegyzések jelenlegi feldolgozottsága mellett úgy tűnik, hogy bár a magyarországi bejegyzők látszólag ugyanazokat a Haller-verseket citálják, mint a németek, bejegyzéseik feltűnően gyakran idéznek meg önálló életre kelt szöveghelyeket, ami a „megidézett” versek vonatkozásában tényleg szembevetendő átfedés egyik (véltetőleg alapvető) oka is lehet. Kívülállókkal, különösen a nők körében, nemigen lehet találkozni. Ez nem feltétlenül valamiféle intellektuális „éretlenség” jele, hiszen – mint azt például Karl Gottlieb Windisch esetében is feltételezni lehet – Hallert ettől még tényleg ismerhetik. Ráadásul a szóródott szöveghelyeket közvetítő források olykor maguk is kifejezetten izgalmasak, már amennyiben egyáltalán felkutathatók. Az albumokban alkalmazott citációs eljárások részletesebb felderítése akár ilyesmi-ben is segíthet majd. Abban tehát, hogy megtudjuk, milyen szövegforráshoz nyúltak a Hallert idéző magyarországi bejegyzők – Haller helyett. Mindez a dolgozatomban első részében tárgyalt számokkal, „mintázatokkal” kapcsolatban is óvatosságra int. Ha például a Hallert idéző nők valójában szóródott szöveghelyeket idéznek (márpedig úgy néz ki), akkor a Haller-kultusz albumokban megfigyelhető kései továbbélésében sem játszhattak kulcsszerepet, sőt lehet, hogy továbbélésről nem is igen beszélhetünk. Egy

dolog azonban máris bizonyos. A Haller-idézeteket tartalmazó hungarika jellegű albumbejegyzések minden distinkció nélküli bevonása a svájci poéta hazai recepciótörténetének kutatásába egyszerűen értelmetlen, ez az út nem járható. Mindez (mutatis mutandis) esetleg igaz lehet a német kutatás vonatkozásában is. Nagyon valószínűnek gondolom például, hogy Steinhilber és Henzel Haller-idézeteinek egy jelentékeny hányada szintén nem valódi Haller-idézet. Noha ez így közhelynek számít az albumokkal foglalkozó irodalomban, de éppen ezért végre érdemes volna komolyan is venni a dolgot, különösen a jelentős szerzők vonatkozásában. Mert úgy tűnik, minél inkább ismertek, kedveltek egy 18. századi költő versei, paradox módon annál nagyobb az esélye annak, hogy az albumbejegyzésekben közvetett forrásból idézik őket. Egy kevésbé ismert szerző esetében mindez talán épp fordítva lehet. S noha mindebből a legkevésbé sem következik, hogy az albumbejegyzések a hatástörténet ügyében ne lennének sikeresen megfaggathatók, de ehhez szükség van az egyes inscriptiók tényleges elemzésére: kívülállókra kell vadásznunk.

LACZHÁZI GYULA

Allegória és érzelmi hatás Gyöngyösi Kemény-eposzában

Gyöngyösi Istvánról és a barokk ízlésről értekezve már Horváth János rámutatott, hogy a költő egyik legfontosabb műve, a *Murányi Vénus* poétikai tekintetben az allegorizáláson alapul.¹ Horváth szerint ezt az elbeszélő költeményt mind tartalmi, mind formai tekintetben asszociatív logika, „a barokk össze nem illés, a barokk kétféleség állandó érzetése” jellemzi. Tartalmi szinten ez a kettősség a szerelmi kaland eposzivá növesztésében („országos érdekűnek feltüntetett magánkaland”), a valós események mitológiai dimenzióba helyezésében („antik istenvilággal érintkező kortársak”), a szerelmi hódítás hőstetté stilizálásában („heroikus látszat az erotikumon”) nyilvánul meg; a kompozíció tekintetében pedig a cselekményhez szervesen nem kapcsolódó elmélkedésekben, fabulákban, leírásokban érhető tetten. Horváth így foglalja össze álláspontját:

A műalkotás minden fázisában ugyanazt a végső elvet találtuk: szándékosan felemásnak meghagyott kétféleség; össze nem illesztett párosság, melynek tagjai (elemei) közül az egyik tényleges, konkrét, jelenvaló, szemléleti – a másik: látszat, árnykép (absztrakt), idézet, képzeletbeli. Mondjuk: egy való elem s egy poétikus, amaz csak ürügye ennek, s nem organizmusa.²

Horváth János nem foglalkozott azzal a kérdéssel, Gyöngyösi más műveiben hogyan jelentkezik az allegorizálás. Nem tette fel azt a kérdést sem, hogy a befogadás szempontjából mi lehet az allegorikus alkotásmód funkciója. A *Murányi Vénus*ról szólva annak a véleményének adott hangot, hogy Gyöngyösi allegorizáló költeménye a barokk átlagos, tipikus poétikai módszerét tükrözi, s nyilvánvaló, hogy az allegóriát nem organikus volta miatt esztétikai értelemben kevésbé értékesnek tartotta.

Az allegorizálás kérdése központi szerepet kap Agárdi Péter Gyöngyösi-monográfiájának az általános poétikai kérdéseket taglaló fejezeteiben is. A *Rendiség és esztétikum* szerzője Lukács György allegória-felfogására támaszkodva szembeállítja Gyöngyösit

* A szerző az ELTE BTK Régi magyar tanszékének egyetemi docense. A tanulmány elkészítése idején az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásában részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

1 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 132–134. A Gyöngyösire vonatkozó gondolatok megtalálhatók itt is: HORVÁTH János, „Barokk ízlés irodalmunkban”, in HORVÁTH János, *Tanulmányok* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956), 72–89 (a tanulmány eredetileg 1924-ben jelent meg a Napkeletben).

2 Uo., 134.

Zrínyivel, egyértelműen az utóbbi általa szimbolikusnak tartott alkotásmódját tekintve esztétikai mércének.³ Agárdi szerint „az allegorizálás alapja Gyöngyösinél nem a transzcendencia mint a leggyakrabban, hanem inkább egy profán transzcendens etika, mely a nemesi-rendi világképből nő ki”.⁴ Az allegorizálás tendenciája Gyöngyösinél szerinte

elsősorban – egyrészt – a ma is megkapó dekoratív részletszépsége, leírások, naturalistaverista jelenetek, a betéttapparátus, valamint – másrészt – a kívülről jövő, kompozíciósan-művészileg nem alátámasztott, motiválatlan, tézisszerű mondanó, a nagyrészt absztrakt-tételes nemesi erkölcsfilozófia közötti diszkrepancián alapul.⁵

A Gyöngyösi-műveknek tulajdonított esztétikai deficit hátterében a monográfus felfogása szerint végső soron a haladó történelmi távlat hiánya áll.

Az utóbbi évtizedek Gyöngyösi-szakirodalmában Ruttkay Veronika tanulmánya foglalkozott az allegorizálás kérdésével. A *Palinodiát*, Gyöngyösi allegorikus politikai költeményét elemezve arra a megállapításra jutott, hogy ez a mű metaallegoriának tekinthető, mivel a Hermész-alak szerepeltetésével a szövegben az allegorikus diskurzus önmagára, „a korban egyre inkább problematikusá váló allegorikus kifejezőmódra” is reflektál.⁶

Összességében azonban az állapítható meg, hogy az utóbbi időben a Gyöngyösi-kutatás nem foglalkozott intenzíven az allegorizálás kérdésével, a Gyöngyösi-művek megítélésében sokkal inkább a szövegek poétikai-retorikai kvalitásainak méltatása került az előtérbe.⁷ Az allegorikusság kérdése a művek rejtett jelentésére irányuló megfigyelési kísérletekben jelentkezett: az ilyenfajta allegorizáló olvasási stratégiák azonban meglehetősen önkényesek, s nem meggyőzőek. R. Várkonyi Ágnesnek nem sikerült bizonyítania, hogy a 17. században bárki rejtett értelmet tulajdonított volna akár a *Murányi Vénusnak*, akár a *Kemény János emlékezetének*.⁸

Az allegorikusság megítélésénél mindenképpen figyelembe kell venni az allegória megítélésének változását a 20. századi irodalomelméletben. Horváth János és (Lukács

3 AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világképe)*, Irodalomtörténeti füzetek 78 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 203–206.

4 Uo., 206.

5 Uo.

6 RUTTKAY Veronika, „Allegória és autoritás. Gyöngyösi István: *Palinodia. Prosopopœia Hungariæ*”, in *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, 321–332 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2005), 332.

7 E tekintetben mérföldkő: KIBÉDI VARGA Áron, „Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)”, *Irodalomtörténet* 65 (1983): 545–591. A poétikai-retorikai kvalitások értékelésére összpontosít Jankovics Józsefnek a Kemény-eposz újabb kiadásához írt kísérőtanulmánya is. JANKOVICS József, „Utószó”, in Gyöngyösi István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, 275–299 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999).

8 R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus* (Budapest: Helikon, 1987); valamint: R. VÁRKONYI Ágnes, „Labirintus a gyűrűn. Gyöngyösi István szimbólumairól”, in *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 265–299 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

György nyomán) Agárdi Péter az allegorikus ábrázolási módot a szimbolikussal állítja szembe, s ahhoz képest marasztalják el. Az allegória ilyenfajta, a német klasszikában gyökerező negatív megítélését Walter Benjamin erőteljes bírálatban részesítette, *A német szomorújáték eredetével* rehabilitálva az allegóriát, egyúttal elmélyítve a barokk allegorizmus értelmezését. Benjamin alaptézise szerint a 17. században a történelmet a földi dolgok mulandóságát láthatóvá tevő hanyatlástörténetként értelmezték. Az allegorikus legfőbb feladatát abban látta, hogy a profán természet dolgait magasabb értelem tölti meg, s így azokat megmenti a mulandóságtól.

Ha a melankolikus tekintet allegorikussá változtatja a tárgyat, ha eltünteti belőle az életet, ha holtan marad vissza a tárgy, de ugyanakkor biztosítva van számára az örökkévalóság, akkor kényre-kedvre ki van szolgáltatva az allegória alkotójának. Más szóval: mostantól fogva képtelen arra, hogy valamiféle jelentést, valaminő értelmet sugározzon; azt, hogy mit jelentsen, az allegória készítője szabja meg.⁹

Az allegorikus látásmód alapja nem a világot tudományos módszerrel megismerni vágyó szubjektum önkénye, hanem az a belátás, hogy a világ tárgyai nem rendelkeznek természetesen adott értelemmel, s a világban semmiféle végső értelem nem érhető el. A melankólia forrása éppen a világ jelentésteli voltának megszűnte. Az allegória Benjamin értelmezése szerint a tárgyak és a fogalmak világának különbségét, a reprezentáció alapproblémáját teszi láthatóvá. Jogosnak tűnik Peter André Alt kritikája, mely szerint Benjamin koncepciója legfeljebb a barokk allegóriák egy részére alkalmazható, mivel *A német szomorújáték eredetének* „nominalista” alapállása, tehát a külvilág és a fogalmak világának éles elválasztása nem tekinthető általánosnak a 17. században. E korban igen erős pozíciókkal rendelkezett az a fajta természetszemlélet, amely azon alapult, hogy a mikrokozmosz minden eleme eleve adott jelentéssel rendelkezik. Az allegória „realista” felfogása szerint a világ tárgyainak jelentését nem az allegorikus jelentésképzésnek kell létrehoznia. E „realista” felfogás alapjának azok a természetben fellelhető hasonlóságok tekinthetők, amelyeket Foucault is részletesen tárgyalt *A szavak és dolgokban*.¹⁰ Lukács saját allegória-elméletét Benjamin írásának ismeretében, az által ösztönözve dolgozta ki, azonban Benjaminétől gyökeresen eltérő történelemszemléletéből (azaz a haladásba vetett hitéből) kifolyólag a transzcendenciát nélkülöző barokk allegóriát is másként ítélte meg. Gyöngyösi allegorikus alkotásmódjának értelmezésekor érdemes lehet visszatérni Benjamin inspiratív értelmezéséhez.

9 Walter BENJAMIN, „A német szomorújáték eredete”, in Walter BENJAMIN, *Angelus novus: értekezések, kisérletek, bírálatok*, ford. BENCE György, KÓSZEG Ferenc, PÓR Péter, RAJNAI László, TANDORI Dezső, szerk. RADNÓTI Sándor, 191–482 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 387.

10 Peter-André ALT, *Begriffsbilder: Studien zur literarischen Allegorie zwischen Opitz und Schiller* (Tübingen: Niemeyer, 1995), 141–146.

A Kemény-eposz értelmezési problémái

Az irodalomtörténeti értékelések Gyöngyösi István gyakran *Kemény-eposz*ként is emlegetett művét, a *Porábúl megelégedett Főnix, avagy Kemény János emlékezete* című epikus költeményt egyöntetűen a szerző egyik legfontosabb műveként, a 17. századi magyar nyelvű epikus költészet kiemelkedő darabjaként tartják számon. A mű értelmezései között azonban lényegi eltérések fedezhetők fel. Míg az értelmezők egy része a tragikus sorsú, erényes hős megtettesülésének, igazi eposzi hősnak látja a műbeli Keményt, mások éppen a tragikum hiányát tartják a költemény jellemzőjének.

Az eposzi jelleget leginkább a mű azon részletei kérdőjelezik meg, amelyek parodisztikus vagy komikus színezetűnek mutatkoznak. Kovács Sándor Iván Gyöngyösi-értelmezésében, melynek középpontjában a monumentalitás, a heroizmus retorikájának hiánya áll, ilyen parodisztikus részletként említi a műben olvasható kutya-seregszemlét (anélkül, hogy ennek funkciójára magyarázatot adna).¹¹ Kovács Sándor Iván megfigyeléseit is felhasználva Nagy Levente Bahtyin többnyelvűsége vonatkozó elméletének keretein belül értelmezte a mű parodisztikus elemeit, így például a Censabria-epizódot, s így arra a következtetésre jutott, hogy a Kemény-eposz hősenek sorsa nélküli a pátoszt.¹² A Zrínyit-imitáló kutya-seregszemlét azonban nem feltétlenül kell paródiaként értékelnünk, hiszen a vadászás s a kutyák tartása nyilvánvalóan részét képezte a 17. századi nemesi kultúrának. Kétségtelenül kevésbé heroikus ábrázolásról van szó, amikor Gyöngyösi a vadászat örömeit mutatja be, de ez az epizód nem okvetlenül ellenkezik Kemény nagy hősként való értelmezésével. A Censabria-epizód ugyan valóban magában rejtheti egy vígeposz lehetőségét, mint arra Agárdi Péter s őt követve Nagy Levente rámutatott: ez azonban legfeljebb lehetőség, de nincs szó arról, hogy a mű egy vígeposzt foglalna magában.

Ellentétesnek tűnik az eposzi világgal az is, hogy az ábrázolás módja olykor mindenfajta heroikusságot nélkülöz; így például a döntő csata leírásakor a golyóknak méhecskékhez való hasonlítása nem tűnik adekvátnak:

A sűrű lövések dongó bogarai
Szaporán repdesnek, mint méhek rajjai,
Kik miatt hallatnak sokaknak jajai,
Mert igen mérgesek azoknak fogai. (III/VI/93.)

11 Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi *Kemény-eposz*ának Zríny-imitációi”, in Kovács Sándor Iván, *Eleink tündöklősege: Tanulmányok, esszék*, 19–50 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 24–25.

12 Nagy Levente, „Imitációs technikák és az eposz regényesedése a XVII–XVIII. századi magyar epikában”, in *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, JAK füzetek 114, 77–106 (Budapest: József Attila Kör–Kijárat Kiadó 2001), 106. Nagy Levente elképzelését elsősorban a *Murányi Vénust* elemezve fejti ki. Értelmezésével szemben több érv is felhozható. Gyöngyösi a *Murányi Vénust* – mint arra már Négyesy László rámutatott – csak szűk körben terjesztette, így aligha lehetett célja, hogy különböző közönségrétegek tetszését megnyerje. A *Murányi Vénus* főhőse, s az ajánlás címzettje a mű megírásakor nádor volt, a hatalom birtokosa: s ebből kifolyólag Gyöngyösi nem írhatott olyan költeményt, amely hőstét kedvezőtlen színben tünteti fel. Könnyen lehetséges viszont, hogy a nádor környezete nem rendelkezett az átlagos nemesitől eltérő műveltségi szinttel, kifinomultabb kultúrával: a humoros részletek az ő szórakoztatásukat is szolgálhatták.

Könnyen elképzelhető azonban, hogy sem Gyöngyösi, sem a kortárs és a 18. századi olvasók nem érzékelték a hősiességgel ellenkezőnek a golyók méhecskékhez való hasonlítását. Bessenyei György például *A holmi* Gyöngyösiről írt részében többek között ezt a versszakot is idézi annak példájaként, milyen szép „festések” találhatóak a költő műveiben.¹³

A mű értékelésében azonban e kérdéskörtől eltekintve is nehézségek mutatkoznak, melyek különösen szembeszökőek a mű befejezésének, az egész költeményt záró elbeszélői reflexiónak (III, VI, 115–118) az értelmezésében.

Bán Imre az akadémiai irodalomtörténetben erre hivatkozva fogalmazta meg végső soron negatív véleményét:

A barokk ragyogás és dekoráció maga alá temette az eszmeiséget, s maradtak a jól hangzó, de lényegükben semmihez sem kapcsolódó szónoki tirádák a háború borzalmairól, a magyar nemesség hazafiságáról, Kemény áldozatvállalásáról. Sokatmondó, hogy milyen végső tanulságot von le a költő Kemény János tragikus bukásából: „Kétséges az vége a hadi dolgoknak, / Az idéetlen próba megártott sokaknak”¹⁴

Bán nem mondja meg, pontosan miért tartja sokatmondónak e sorokat, de valószínűleg úgy érti, hogy az idézet a hadakozást általában veszélyesnek minősíti, s ez az állásfoglalás összeegyeztethetetlen az eposzi értékrenddel. Az akadémiai kézikönyv Gyöngyösi-fejezetének szerzője szerint az idézet a magasabb eszmeiség hiányát jelzi, amelynek megjelenítésére Gyöngyösi osztályhelyzetéből és ezzel összefüggő írói magatartásából következően alkalmatlan volt.

A költeményben fellelhető hősi ideológia és a mű végén olvasható reflexió Agárdi Péter szerint is ellentmond egymásnak, de míg Bán szerint ez az egész mű értékét megsemmisítő hiba, Agárdi szerint csak kisebb fogyatkozás. Kiemeli, hogy Gyöngyösi a hadakozást Kemény vakmerőségén keresztül ítéli el, s ezáltal a Kemény János által elkövetett hibára irányítja a figyelmet. A költeménybeli Kemény szerinte tragikus hős ugyan, de sorsának ábrázolása nem tökéletes.¹⁵

Bán Imrétől és Agárditól eltérően értelmezi a szóban forgó reflexiót R. Várkonyi Ágnes, aki szerint az „idéetlen próba” jelentése: Kemény „könnyelműen döntött, mert figyelmeztették, ő maga ne szálljon harcba. Mégis a költő utolsó szava: akivel Isten, a Seregek Ura jár, annak lesz nyeresége. Vagyis a küzdelem még nem dőlt el.”¹⁶ R. Várkonyi szerint nincs szó a hadakozás, a heroikus értékrend megkérdőjelezéséről, csupán kemény döntésének „idéetlen”, azaz elhamarkodott, vakmerő voltáról. Az *idéetlen* szó a 17. században természetesen még nem pejoratív értelmű, de eposzi hős esetében két-

13 BESSENYEI György, *A holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 336–337.

14 BÁN Imre, „Gyöngyösi István” in *A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, szerk. (I–II:) KLANICZAY Tibor, (III:) PÁNDI Pál, (IV:) SÓTÉR István, (V–VI:) SZABOLCSI Miklós, 6 köt., 2: 184–195 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 189.

15 AGÁRDI, *Rendiség és esztétikum...*, 69.

16 R. VÁRKONYI, „Labirintus a gyűrűn...”, 286.

ségtelenül negatív tulajdonságot jelez. (A *Szigeti veszedelemben* Zrínyi a szigeti béggel kapcsolatban használja az „üdüetlenül” kifejezést.)¹⁷ A történész véleménye szerint a műben nincs semmiféle ellentmondás, a szóban forgó reflexió nem minősül esztétikai hibának: Kemény hibázott ugyan, de ettől függetlenül még Isten kegyelméből a túlvilágon üdvözülhet.

A vakmerőség, az idétlenség kérdése nyilvánvalóan kulcsfontosságú Kemény hőiségének megítélésében. E kérdés megítélésekor mindenekelőtt a döntő, halálos kimenetű csata előtti eseményeket kell figyelembe venni. A végzetes összecsapás előtt Teleki Mihály arra kéri Keményt, hogy ne kockáztassa életét, adja át a vezérseget másnak, ám Kemény ezt visszautasítja. Az eposzi értékrend szerint azonban ez nem hiba, sőt, éppen az minősülne fogyatékoságnak, ha Kemény nem vállalná a küzdelmet. A történetmondó egyébként más helyütt többször is hangsúlyozza, hogy Kemény nem vakmerő, általában jellemző rá, hogy nagyon is megfontoltan cselekszik. A mű befejezése azonban kimondottan arra utal, hogy Kemény felelős saját pusztulásáért. (Jóllehet a megfogalmazás nehezen érthető, hiszen a történetmondói kommentár arra figyelmezteti az olvasót: vigyázzon, nehogy Keményhez hasonlóan szabályájával a saját fejét vágja le – ilyesmi azonban, legalábbis szó szerinti értelemben, Keménnyel magával nem történt.)¹⁸

A mű végén álló reflexión túl még néhány további, a főhős sorsának példaszerűségét elbizonytalanító tényezőt is találhatunk. Az elbeszélői reflexiók eldöntetlenül hagyják azt a kérdést, hogy a szerencse változékonysága, vagy Isten akarata felelős-e Kemény sorsának alakulásáért:

Tündérségébül-é a szerencsének,
Jobbról balra hamar térő kerekének,
Vagy az örök Isten bölcs rendelésének
Végzésébül esett, hogy ezek így lének. (III, I, 12)

A történetmondó többször azt hangoztatja, hogy a szerencse a bátrakat segíti. Ennek ellentmond, hogy Kemény bátor ugyan, de mégis szerencsésje. Erre utal a költemény utolsó versszaka is:

Isten a seregek Ura s erőssége,
Kivel ő jár, annak van kész nyeresége,
Kitül eláll penig, hibál reménsége,
És bizott dolgában lész keserves VÉGE. (III, VI, 118.)

R. Várkonyi értelmezése szerint e sorok azt jelentik, hogy Kemény csak az evilági létben szenvedett vereséget, de a túlvilágon üdvözülni fog. A szöveg kétségtelenül megengedi ezt az olvasatot, ám azt is, hogy e sorokat úgy értelmezzük: Kemény azért bukott

17 „Akarván próbálni üdüetlenül próbát, / Siklósnál megszállította volt táborát” (IV, 59).

18 „Igy pecsételte meg édes hazájához / Szíves szeretetet, amelynek dolgához / Aki az után fog, úgy nyúljon kardjához, / Hogy ne szabja az is azt maga nyakához.” (III, VI, 115).

el, mert Isten elállt mellőle. Így értelmezi a befejezést Jankovics József is.¹⁹ A költemény (ellentétben a *Szigeti veszedelemmel*) végső soron nem ad támpontot a tekintetben, vajon Kemény üdvözül-e a túlvilágon.

Ha eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy esetleg rossz a szöveg (vagy azért, mert Gyöngyösinék újra kellett írnia azt, vagy mert a cenzúra közbeavatkozott), és feltételezzük, hogy az említett ellentmondások esetében nemcsak esztétikai hibáról van szó, akkor egyrészt a mű, illetve a szerző által képviselt ideológia ellentmondásos voltára hivatkozva kísérelhetünk meg magyarázatot adni. Így jár el Agárdi Péter, aki szerint a költemény eszmei alapját képező rendi-nemesi magatartás kettős arculatú, egyaránt részét képezi a vitézi hősiesség eszményének fenntartása és az ezzel ellentétes, a békés gyarapodást célzó magatartásnak a gyakorlati cselekvésben való preferálása. Ennek következményeként fogható fel, hogy a műbeli Kemény ábrázolása nem mindig az eposzi konvencióknak megfelelő mértékben hősi, hogy diszkrépancia keletkezik a gyakran hangoztatott vitézi erkölcs és a szöveg kevésbé patetikus részei között.²⁰ E megközelítés egyrészt azért mutatkozhat problémásnak, mert Agárdi egyértelműen a kétarcú ideológia egyik aspektusát tekinti pozitívumnak, s (Zrínyi programját szem előtt tartva) negatívumként értékeli a békés gyarapodásra irányuló vágyat. Másrészt, mert végső soron nem ad magyarázatot arra, hogyan lehet a főszereplő egyszerre tragikus hős és „idétlenül” cselekvő vakmerő hadvezér.

Megpróbálhatjuk különböző tudatokhoz vagy nézőpontokhoz rendelni a hősiességgel kapcsolatos eltérő állásfoglalásokat, így a nagy tettek iránti lelkesedést Kemény tudatához, a vakmerőség és a hadakozás elítélését valamely más szereplő vagy a történetmondó perspektívájához.²¹ Például Montecuccoli gondolataként is értelmezhető a következő reflexió (III, IV, 97):

Bizontalan vége az harci játszásnak,
A vakmerő próba oka sok romlásnak,
Rövid törpe mit árt hosszú óriásnak,
Elnyomja az mindjárt, mihelt veszi társnak.

Vagy Kemény János gondolataként is értékelhető ez a strófa (III, V, 10):

Mert aki böcsüli a szép böcsületet,
Visel nemes vért s hazaszeretetet,
A jó hírre s névre veszen lélegzetet,
Nem tudja kímélni azért az életet.

¹⁹ JANKOVICS, „Utószó”, 278.

²⁰ AGÁRDI, *Rendiség és esztétikum...*, 73.

²¹ Ez összhangban lenne a mű polifonikusként való felfogásával, amire Nagy Levente utal (NAGY, „Imitációs technikák...”), hiszen a polifónia különböző tudatokat feltételez, amelyekhez a különböző nyelvek tartoznak. Nagy Levente elemzéséből azonban nem derül ki, milyen különböző tudatokról, értékrendszerekről van szó.

A műbeli reflexiók ilyenfajta szétosztása azonban nem vihető végbe következetesen. A *Kemény János emlékezete* ugyanis nem tartalmaz olyan elbeszéléstechnikai jelzéseket, amelyek alapján az egyes reflexiók egyértelműen a szereplők vagy a történetmondó perspektívájához lennének rendelhetőek. Ezek az elbeszéléstechnikai stratégiák csak fokozatosan, az írásosság megszilárdulásával alakultak ki. Az orális elbeszéléstechnika jellemzője még az volt, hogy a történetmondó és a szereplők perspektívája narratológiaiilag nem vált szét, mivel az előadás érzékeltette a perspektívaváltást. Gyöngyösi műve mintha még ehhez az elbeszéléstechnikához állna közel.²² De a mű pragmatikai kontextusára tekintettel is nehezen volna elképzelhető, hogy a szerző-történetmondó a főszereplőtől alapvetően eltérő perspektívát foglaljon el.²³

Lehetséges azonban olyan olvasási stratégia is, amely nem törekszik az ellentmondások feloldására, hanem azokat a szöveg lényeges részének tekinti. Ezt az értelmezési lehetőséget az allegorikusság fogalma világíthatja meg.

Allegorikus jelentés a Kemény-eposzban

A *Kemény-eposznak* már a címe is allegorikus: a „mitológiai madár önfeltámasztása az élet súlyos csapásai után mindig talpra álló Kemény János halál utáni, a hírnévben megvalósult újjászületésének szimbóluma”, a cím arra utal tehát, hogy a hős az emlékezetben, azaz Gyöngyösi elbeszélő költeményében kel új életre.²⁴ A főnix-allegória a kora újkori kultúrában Krisztus halálát és feltámadását is konnotálta. Éppen ezért fontos aláhúzni, hogy Kemény csak az emlékezetben támad fel, s hogy a költemény nyitva hagyja azt a kérdést, vajon Kemény a túlvilágon üdvözül-e vagy sem.

Magában a műben a főnix három esetben fordul elő, más-más kontextusban: az első énekben Kemény „gyerőmonostori Főnix”-ként jelenik meg (I, I, 51), de az újra házasodni szándékozó Censabriával összefüggésben is előkerül a főnix képe. Gyöngyösi alko-

22 Már Gyenis Vilmos felhívta a figyelmet arra, hogy Gyöngyösi munkáinak befogadása a szóbeliség és az írásbeliség határán helyezendő el. GYENIS Vilmos, „Gyöngyösi: a korrigények és a közízlés”, *Irodalomtörténet* 62 (1980), 105–134.

23 Némiképp hasonló magyarázatot kísérel meg Jolanta Jastrzębska elemzésében. Jastrzębska a művet verses regénynek tekinti, főhősét Lukács regényelméletéből kiindulva utat kereső problematikus individuumnak látja. Szerinte a *Porából megéledett Phoenix* esetében perspektivikus, Kemény tudatára fókuszáló elbeszélésről van szó. A heroizmus hiánya ebben a nézetben valójában nem hiány, csak arról van szó, hogy Gyöngyösi Kemény lelki világára összpontosít, Keményt mint embert mutatja meg (hasonlóan ahhoz, ahogy Stendhal a *Pármái kolostorban* a waterlooi csatát Fabrice del Dongo perspektívájából zűrzavarként ábrázolja). Jolanta JASTRZĘBSKA, „A Porából megéledett Főnix mint verses regény”, in *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 299–307 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 301. Nem világos azonban, mely szövegrészeket tekinti Jastrzębska Kemény perspektíváját tükrözőnek, s hogy miért tűnnének a csataterén röpködő golyók méhecskének Kemény számára. A problematikus individuum lukácsi (*A regény elméletében* megfogalmazott) koncepciójához képest lényeges különbség, hogy a műben Isten rejtőzködik ugyan, de jelen van: a költemény esetében inkább a tradicionális értelemösszefüggések (így az eposzi hős értelmezési mintájának) problematikussá válásáról beszélhetünk, mintsem az értelem kereséséről.

24 A cím értelmezésének kérdéséről lásd: JANKOVICS, „Utószó”, 276–277.

tásmódjára általában is jellemző, hogy ugyanazt az allegóriát más-más kontextusban eltérő jelentésben aknázza ki. Ezt figyelhetjük meg Kemény jegygyűrűje esetében is, amelyen az öngyilkos Thisbe, a Theseust sirató és önmaga leszúrására készülő Ariadna látható (I, V, 15–16). Az Ariadne–Theseus vagy a Dido–Aeneas történetet a mű különböző helyein különbözőképpen értelmezi a szerző-elbeszélő: Dido és Aeneas előbb a boldog szerelem megtestesítői, majd Dido a boldogtalanságé, Ariadne előbb Theseus megmentője, majd elhagyott szerelmes.

Az allegorikus értelmezést a műbeli Kemény maga is gyakorolja, mint arról tatár fogsága során látott álma tanúskodik. A társa elvesztése miatt kesergő gerlicét Annával azonosítja (II, IV, 23). Az álom egésze Kemény számára reménytelenség forrása, hiszen az álom végén elmerül az ingoványban, s Anna nem tudja kihúzni (II, IV, 18–52). Az álommal ellentétes az echo szerepe, mely reményt ad Keménynek (III, VI, 1–16).

A főhős sorsának értelmezésével kapcsolatban a Főnix mellett egy további allegorikus alak, Sisyphos is megjelenik a szövegben:

Hasonló lén dolga Sisyphus kövéhez,
Mellyel amikor jut az hegy tetejéhez,
Bízik, érkezett már könnyebbüléséhez,
Legördül azonban, fog újabb terhéhez. (III, IV, 57)

Kemény Főnixhez, illetve Sisyphoshoz való hasonlítása nem mond ellent egymásnak, azonban a hős sorsának értelmezésében bizonytalanságot kelt, hogy a Sisyphoshoz való hasonlítás nem tűnik összeegyeztethetőnek sem Kemény eposzi hősként, sem vakmerőként való értelmezésével. Kemény ugyanis allegorikusan a hősi helytállás és a vakmerőség példájaként is értelmezhető, hiszen minden sorsértelmezés tulajdonképpen allegória. Joggal merülhet fel ezért a kérdés, van-e olyan allegória, amely teljes mértékben alkalmas Kemény sorsának értelmezésére. A Gyöngyösi-költevény több válaszlehetőséget is felkínál, s ennek egyik hatása éppen az lehet, hogy maga az életút értelmezhetőségének kérdése kerül az előtérbe.

Az allegorikus értelmezési lehetőség megtöbbszörözése párhuzamba állítható az anamorfózis kora újkorban népszerű technikájával is. Az anamorfózis eredetileg képi eljárás, a perspektíva megkettőzését jelenti (legnevezetesebb példája Holbein *A küldöttek* című képe), de az eljárás szövegekre is vonatkoztatható. Az anamorfózis fogalmát ily módon kiterjesztve az anamorfózis és az allegória egymáshoz való viszonyáról azt állapíthatjuk meg, hogy míg az allegória egy konkrét jelölőhöz rendel elvont jelöltet, az anamorfózis megkettőzi a jelöltöt (például esetében), vagy (allegorikus értelmezés esetén) több jelöltet rendel egy jelölőhöz. Az anamorfózis ily módon az allegorikus jelentésadás, jelölő és jelölt kapcsolatának tetszőlegességére világíthat rá. A *Kemény-eposzra* vonatkoztatva úgy is fogalmazhatunk, hogy – miként a Holbein-kép mulandóságra figyelmeztető koponyája megkérdőjelezi a képen látható földi javak értékét – a Gyöngyösi-műben a főhős halála felől szemlélve megkérdőjeleződik a hős sorsának (és a világnak) a vitézi heroizmus eszménye köré épült ideológia keretein belül való értel-

mezése. A halál, a fizikai megsemmisülés ténye azt teszi láthatóvá, hogy a hős életének csak allegorikusan tulajdonítható értelem.

Érdekes, hogy az allegorikusság a Kemény-eposzban nemcsak tematikus szinten figyelhető meg, hanem a mű poétikai megformáltságában is jelentkezik. A szójátékok, tökéletes rímek a *conchetto* egy változataként foghatók fel, s – mint arra Walter Benjamin rámutatott – rokonságot mutatnak az allegóriával, hiszen a hangalak hasonlóságát kihasználva végső soron önkényesen létesítenek kapcsolatot különböző jelenségek között. A szójátékok teoretikusai (például Baltasar Gracián) szerint a homonímián vagy paronómazián alapuló *conchetto* a hangalak hasonlóságának segítségével a dolgokban magukban meglévő hasonlóságot hozza felszínre. Valójában a hasonlóságok létrehozásának mesterséges módjáról van szó: éleselméjűsége (értelme, szellemessége) segítségével a beszélő hozza létre a *conchetto* elemei közötti kapcsolatot.²⁵ A „Kemény-keményremény” szójáték nem külsődleges díszítésként járul az elbeszéléshez, és nem is csupán a szerencse-tematikát teszi hangsúlyosabbá.²⁶ A *conchetto* azonban az anamorfózissal is hasonlóságot mutat, hiszen az egymástól távoli képzetek összekapcsolásával, mesterségeségével a hangalak és a jelentés, a jelölő és a jelölt közötti hasadásra hívja fel a figyelmet s így magát a jelentésadás mikéntjét állítja a középpontba.²⁷

A befogadóra gyakorolt hatás kérdése

Az allegorikus értelmezés kérdésköre a *Kemény János emlékezete* esetében szorosan összefügg a hatással. A kora újkori teoretikusok az eposz hatását az általa az eszményi hős iránt felkeltett csodálatban ragadták meg. A *Szigeti veszedelem* hatásával kapcsolatban jó kiindulási pont Kölcseynek Körner *Zrínyijéről* írt recenziója, ahol a darab érzelmi hatásával kapcsolatban a következő gondolatmenetet olvashatjuk:

Mert az előttünk lévő személy szenvedését mindég azon pontban érezzük, amelyben ő maga azt kijelenti. Fáj nekem valamely vágás vagy ütés, de nem jajdulok el, nem változom színemben s több efféle: kicsinynek gondolod fájdalmamat, s nem szánsz. Kínos jajdulásom s halaványságom pedig elrettent s szánakozásra hoz. Leonidás, Zrínyi s több ilyenek nem küszködnek a sorssal, midőn a halál közelít, szabadulásért: hanem önkényt kívánnak meghalni: s ez a rezignáció, ez a lelkesedés általhat a nézőre vagy olvasóra. Szánakozásunk elenyész a bámulatban, s irigyeljük inkább dicsőségeket, mint szánjuk vesztőket. Itt tehát a tragikumot csak a katasztrófát megelőző történetek csinálják, mikor a bajnok még nincs rezignálva, még szabadulást vár és nem kap.²⁸

25 Lásd Bernhard TEUBER, *Sprache-Körper-Traum: Zur karnevalesken Tradition in der romanischen Literatur aus früher Neuzeit* (Tübingen: Niemeyer, 1989), 81–87.

26 BENJAMIN, *Angelus novus...*, 415–419.

27 Vö. Bettine MENKE, *Prosopopoiia: Stimme und Text bei Brentano, Kleist und Kafka* (München: Fink, 2000), 315–317.

28 KÖLCSEY Ferenc, „Körner Zrínyijéről” in *Nemzet és sokaság: Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*, kiad. KULIN Ferenc, 66–118 (Budapest: Múzsák, 1988), 89–90.

Zrínyi története tehát azért kelt bámulatot, s nem szánakozást, mert ő maga nem szenved, nem adja jelét szenvedésének. A mártíriumot ő maga kéri, s evilági halála ellenére győzedelmeskedik, hiszen a túlvilágon üdvözülni. A *Kemény-eposzban* azonban más a helyzet, hiszen Kemény nem akar meghalni, nem akar mártír lenni. Sőt, olykor kimondottan úgy tűnik, hogy azt szeretné, ha békésen élhetne Annájával, vadászgathatna kutyáival.

Érdemes ezért megvizsgálni annak a lehetőségét, kelthet-e szánalmat, részvétet sorsa. A részvét vagy együttérzés (Mitleid, compassion) a 18. század második felének morálfilozófiai elméleteiben vált központi kategóriává, s lehetséges esztétikai-poétikai szerepére is ekkor mutatott rá az elméleti reflexió. Kölcsey saját álláspontját már nyilvánvalóan ennek fényében fogalmazta meg. A compassio azonban már jóval korábban is fontos vallási, teológiai és poétikai kategória volt.²⁹

A Krisztus szenvedésével való együttérzés a nyugati kereszténység meghatározó kultúrtechnikája. A szenvedéstörténet különféle képi vagy irodalmi ábrázolásaiban a Krisztussal együttérző Mária olyan alakként jelenik meg, aki mintát is mutathat a kereszthalálhoz való érzelmi viszonyulásra. Krisztus szenvedésének képzőművészeti és irodalmi ábrázolása a 17. században is igen fontos szerepet játszott, s a befogadói compassio a vallásos művészetben igen elterjedt volt. Gyöngyösi művei között is találunk olyant, amely erre a hatásmódra épít. Bazsányi Sándor megállapítása szerint a *Rózsakoszorú* „a Krisztussal és Máriával való compassio retorikusan-poétikailag kiegyensúlyozott pályájára” állítja az olvasót.³⁰

A kora újkorban a szenvedéstörténet értelmezése és így a compassio kérdése is élénk teológiai polémiák tárgyává vált. A katolikus felfogás szerint ugyanis a szenvedéstörténet egyrészt együttérzést (compassio) kelt, másrészt éppen ezáltal Krisztus követésére buzdít. Luther ezzel szemben úgy vélte, hogy a szenvedéstörténetnek első-sorban félelmet kell keltenie: mivel Krisztus szenvedéseiért az emberek bűnös volta felelős, a passio a bűnösség tudatát kell, hogy felkeltse. Kálvin a katolikus állásponttal szemben azt hangsúlyozta, hogy a szenvedésnek nincs szoteriológiai jelentősége, s a szenvedés értelmezésekor azt a gondolatot állította középpontba, hogy a szenvedésben Isten akaratát kell felismernünk.³¹

A vallásos compassio mellett az elméleti reflexióban legalábbis a 16. századtól kimutatható az a gondolat, hogy az együttérzés közönséges emberekre is vonatkoztatható. Ilyen értelemben ír például a részvétről esszéiben Montaigne, de más szerzőknél is morálfilozófiai reflexió tárgyává válik az embertársak szenvedése iránt érzett részvét.

29 Lásd erről összefoglalóan: Jan Frans van DIJKHUIZEN, *Pain and Compassion in Early Modern English Literature and Culture* (Cambridge: Brewer, 2012); Katharina MERTENS FLEURY, *Leiden lesen: Bedeutungen von ‚compassio‘ um 1200 und die Poetik des Mit-Leidens im Parzival Wolframs von Eschenbach* (Berlin: de Gruyter, 2006), 6–47.

30 BAZSÁNYI Sándor, „A hit allegóriái: Konvenció, invenció és kommunikáció Johannes Vermeer és Gyöngyösi István egy-egy művében”, in *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. Ötvös Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2005), 335–344; itt: 343.

31 DIJKHUIZEN, *Pain and Compassion...*, 31–88.

Ugyanakkor olyan álláspontok is megfogalmazódtak, amelyek elítélték a részvétet. A neosztoicista Justus Lipsius *De constantia* című művében azt állítja, hogy a száanalom csak akkor megengedhető, ha gyakorlati segítséggel párosul. Hobbes, Spinoza, majd később a francia moralisták a részvétet is az önzés megnyilvánulási formájának tekintették. A politika terén a racionalista attitűd térnyerését mutatja, hogy Milton *Eikonklastes* című művében határozottan bírálta a részvét politikai célokra való alkalmazását: úgy vélte, a közügyek megvitatásában csak racionális érveknek van helye. (Írása reakciónak tekinthető az *Eikon basilike* című, 1649-ben megjelent szövegre, amely I. Károly iránt próbált részvétet kelteni, a királyt úgy mutatva be, mint aki maga is részvéttel fordult szenvedő nemzetéhez.)³²

Ha a részvétnek az epikus költészetben játszott szerepét vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy a száanalom mint tematikus elem már a középkori udvari epikus költészetben fontos tematikus elem. Andreas Kraß arra mutatott rá, hogy a részvét már Hartmann von Aue *Erecjében* az udvari etika szerves részét képezi.³³ Wolfram von Eschenbach *Parzivaljában* központi kérdés, a főhős képes-e részvétet érezni Anfortas iránt. Ezekben a művekben a részvét nem ellenkezik a vitézi erényekkel. Vergilius *Aeneisében* viszont Aeneasnak meg kell szabadulnia Dido iránti részvététől, hogy betölthesse küldetését. A részvét és a férfias kötelességek közötti ellentét határozza meg a részvét megítélését Tasso *Megszabadított Jeruzsálemében* is. Tancredinak le kell győznie Clorinda iránti részvétét, hogy a keresztények harca sikeres legyen (XIII, 45), s Godfréd is azt hangsúlyozza, hogy a részvét ellentétes a jó harcos eszményével (IV, 69). Az eposzban az együttérzés csak a nő szereplők (így Erminia) esetében megengedett.³⁴ A 17. századi magyar epikus költészetben a részvét kérdése – eltérően a lovagregényektől és a 16. századi olasz epikus költészettől – nem játszik szerepet. A *Szigeti veszedelemben* Deli Vid megkönnyezi Radivoj és Juranics halálát (IX, 84), de itt is inkább fájdalomról van szó, mint részvétről.

A profán, világi tematikájú irodalmi művek esetében az együttérzés mint befogadói attitűd csak a 18. században, az érzékeny irodalom térnyerésével terjedt el széles körben – ez azonban nem jelenti azt, hogy a 17. századi világi jellegű irodalmi művek körében ne lehetne olyan, amelyek befogadásakor a részvét is az érzelmi reakció részét képezhette.

A *Porából megéledett Phoenix* lehetséges érzelmi hatásának megítéléséhez Kölcsey gondolatát némiképp árnyalni kell. Az idézett tétel szerint egy történet akkor kelt részvétet, ha a hős kimutatja szenvedését. A részvét kialakulásának azonban a szenvedés nyilvánvaló voltán kívül más előfeltétele is van. Az egyik legrégebbi elbeszélő séma a *példaszerű cselekvés – jutalom* logikán alapuló. E narratív séma ok-okozati összefüggést tételez fel a cselekedetek és következményeik között: a jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz elnyeri megérdemelt büntetését. A jutalmát elnyerő jó cselekedetek epikus ábrázolása

32 Lásd erről: DIJKHUIZEN, *Pain and Compassion...*, 206–235.

33 Andreas KRASS, „Die Mitleidfähigkeit des Helden, Zum Motiv der compassio im höfischen Roman des 12. Jahrhunderts (*Eneit – Erec – Iwein*)”, *Wolfram-Studien* 16 (2000): 282–304.

34 DIJKHUIZEN, *Pain and Compassion...*, 188–192.

alkalmas lehet az olvasó csodálatának felkeltésére: a befogadó egyetértően viszonyul a hős által képviselt értékekhez, szimpatizál a hőssel, s maga is hasonlónak kíván válni. Az eposzok többnyire ezt a narratív modellt alkalmazzák. E séma alkalmas lehet didaktikus célok megvalósítására, de éppen ezért a modern irodalomban nem jellemző. Ha egy történetben a jó cselekedetek szerencsétlenséghez vezetnek, az nem feltétlenül jelenti a befogadói szimpátia kialakulásának lehetetlenségét. Amennyiben a szöveg jelzi, hogy a szerencsétlenséget nem maga a hős idézte elő, vagy hogy azt nem érdemli meg, a befogadó részvétet érezhet a szenvedő iránt.³⁵

A *Kemény János emlékezetét* a befogadóra gyakorolt lehetséges hatás szemszögéből vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a mű többféle befogadói attitűdöt is lehetővé tesz.

1) Láthatjuk Keményben az erényes, nagyszívű hőst, aki nagy tetteket hajt végre, derekasan küzd az ellenséggel. Ha így tekintünk a főszereplőre, akkor élete – az eposz hatásmechanizmusának megfelelően – bámulatot, csodálatot kelthet. Ilyen fajta viszonyulás akkor is lehetséges, ha Kemény viselkedését a döntő csatában vakmerőségnek tekintjük: vélekedhetünk úgy, hogy ez ugyan hiba, de nem befolyásolja azt, hogy Kemény alapvetően erényes hős, aki helytállt a szerencse forgandóságával szemben, s ezért pozitív példa.

2) Ha azonban úgy ítéljük meg, hogy Kemény azért bukott el, mert hibát követett el, akkor története negatív, elrettentő példa lehet, mely arra figyelmeztet, hogy a megfontolatlanság, a vakmerőség kerülendő magatartás. Ez az értelmezés idegen az eposzok hatásmódjától, s nem tűnik összeegyeztethetőnek azzal, hogy a mű Keményt többnyire pozitív példaként ábrázolja.

3) Ha úgy ítéljük meg, hogy Kemény nem követett el hibát, mégis elbukik, akkor sorsa részvétet kelthet. A mű második része egyértelműen ezt az értelmezői sémát mozgósítja, hiszen Kemény semmiképp sem önhibájából került tatár fogságba.

4) Lehetséges egy negyedik értelmezés is, mely különbözik mind a *megérdemelt jutalom – büntetés*, mind a *meg nem érdemelt szenvedés* sémájától. A sztoikus ihletettséggű katarzis-értelmezéseknek megfelelően tekinthetünk a Kemény-eposzra olyan műként is, amely azt mutatja be, hogy a sors mindenkire lesújthat, s így alkalmas lehet arra, hogy a befogadót hozzászoktassa ehhez a gondolathoz, mintegy megkeményítve szívét a lehetséges sorscsapásokkal szemben.

A különféle érzelmi hatásmódok azért lehetségesek, mert a költemény a hős sorsára vonatkozóan különböző értelmezési lehetőségeket kínál fel. A részben egymást is kioltó értelmezési lehetőségek együttesen aktiválódhatnak a befogadás során, s az olvasónak kell választania ezek közül. A befogadásban egyaránt megjelenhet a csodálat, a részvét és a félelem, de a jelzett problémák miatt a kognitív tényező is fontos szerepet kaphat: a befogadónak el kell gondolkodnia azon, mi volt Kemény sorsának értelme. Mindez azt is jelenti, hogy az olyan elemzések, amelyek a *Kemény János emlékezetét* eposzként kísérlik meg olvasni – miként Bán és Agárdi értelmezései – szük-

35 Friedrich Michael DIMPEL, *Die Zofe im Fokus. Perspektivierung und Sympathiesteuerung durch Nebenfiguren vom Typus der Confidante in der höfischen Epik des hohen Mittelalters* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011), 64–94.

ségszerűen arra a következtetésre jutnak, hogy a mű e műfaj követelményeinek nem tesz eleget maradéktalanul. A perspektíva megkettőződésének következtében az eposz hatásmechanizmusa, vagyis a tökéletes hős iránti admiratív identifikáció szintén lehetetlenné válik. Ha regényként kíséreljük meg olvasni a művet, akkor Kemény János alakjában a kontingens, a szerencse által uralt világgal szemben elbukó hőst fedezhetjük fel. Ebben az olvasatban Kemény János eposzi jellemzői, a vitézi heroizmus eszménye és a közösségért való önfeláldozás tűnnek idegen elemnek. Ezt a kettősséget nem oldja fel, ha a művet az eposz és a regény között félúton elhelyezkedőként jellemezzük. A műbeli sorsértelmezések ellentmondásai azzal a következménnyel járhatnak, hogy a befogadásban az olvasó értelmének aktivitására, az értelmezés szükségességére kerül a hangsúly.

Az eddigi elemzéssel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy nem tudjuk, a korabeli olvasók hogyan viszonyultak a *Porából megéledett Phoenix*hez. Könnyen elképzelhető, hogy a korabeli olvasók nem érzékelték ellentmondást a szöveg egyes kijelentései között, vagy ha érzékelték is, ennek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. Lehetséges, hogy sok olvasó a fabulákban, a mitológiai történetekben, Gyöngyösi gördülékeny verselésében gyönyörködött, vagy a történet fordulatossága, a szerelmi történetben megjelenő érzelmek kötötték le figyelmét.

A Kemény-eposz helye Gyöngyösi művei között

A *Porából megéledett Phoenix* elemzése után érdemes röviden Gyöngyösi más műveit is szemügyre venni az allegorikus alkotásmód szempontjából. A *Murányi Vénus* allegorikus jegyeit már Horváth János részletesen taglalta, habár az allegorizáláshoz összességében elítélően viszonyult. Amennyiben az allegorizálást nem dekoratív eszköznek tekintjük, úgy a következőt állapíthatjuk meg. A *Murányi Vénus* első szinten, a történetre fókuszálva egy politikai aspektussal is rendelkező szerelem elbeszélése. Ugyanakkor a jelentésalkotás mikéntjét szem előtt tartva egy másik szinten a dolgok értelmezésének, értelmezhetőségének kérdésére reflektáló költemény is. A jelentésadás, az értelmezés kérdése a *Murányi Vénus*ban az udvariság terepén manifesztálódik. Az érdekházasság szenvedélyes szerelemmé stilizálása, a várátjátszás hősi tettként való ábrázolása a jelenségek értelmezésének szubjektív aspektusát emeli ki. (Wesselényi hős szerelmessé stilizálása nemcsak a nemesi reprezentáció követelményeinek tehetett eleget, de derű forrása is lehetett – hiszen a kortársak, különösen a nádor környezetében élők természetesen tisztában voltak a valósággal.) Kettősségeket, diszkrpanciát a feltehetőleg Gyöngyösi által írt *Florentina*-drámában is találunk. A mű végén Philostenes az eseményeket a nehézségeket legyőző igaz szerelem diadalaként értékeli.³⁶ A dráma cselekményét azonban aligha lehet ily módon összegezni, hiszen Philostenes a szerelme útjában álló akadályokat nem saját erejéből győzi le.

36 Gyöngyösi István (?), „Florentina”, in *Régi magyar drámáirók 16–18. század*, kiad. NAGY Péter, 463–598 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 589.

Agárdi Péter szerint a *Csalárd Cupido* és a *Rózsakoszorú* azért jelez fordulópontot Gyöngyösi pályáján, mert e művekben a társadalmi idill keresését felváltja a bensőség idilljének vágya.³⁷ A monográfus szerint mindkét költeményt alapvetően jellemzi a szubjektivitás előretörése. E tanulmány gondolatmenetét követve a fordulópont azonban inkább abban látható, hogy az egyes művek másként alkalmazzák az allegorikus alkotásmódot. A *Murányi Vénus* és a *Porából megéledett Phoenix* esetében az allegória az értelemadással való játék, a hagyományos értelem-összefüggések adekvát voltára való rákérdezés eszköze. A *Csalárd Cupido* és a *Rózsakoszorú* viszont nem a jelentésadás problémás voltát állítja középpontba, e művek inkább válaszoknak tekinthetők az előbbi két műben felvetődő kérdésekre. A *Csalárd Cupido* didaktikus allegória, mely – egy ellentétben mozgó gondolatmenet végén – egyértelműen kijelöli az evilági létben elérhető privát boldogság lehetséges kereteit. Miként azt Bazsányi Sándor megállapította, a *Rózsakoszorú* hatása minden ambivalenciát nélkülöz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történeti tárgyú elbeszélő költemények, illetve a *Csalárd Cupido* és a *Rózsakoszorú* között tartalmi szempontból ellentmondás lenne, hiszen a jó házassággal és a hittel kapcsolatban a korai művekben sem fogalmazódott meg kétely.

37 AGÁRDI, *Rendiség és esztétikum...*, 134.

SZALISZNYÓ LILLA

Szemelvények Bajza József színingazgatói leveleinek készülő kritikai kiadásából

Bajza József a 19. századi magyar kulturális élet fontos és sok szempontból meghatározó, ám a közelmúltban kevésbé kutatott alakjai közé tartozik. A hátrahagyott írásaiból és leveleiből legutóbb összeállított válogatáskötet előszava így összegzi elsősorban szépiroként és kritikusként méltatott, nagy volumenű, tudományzakokon átívelő pályáját:

Ügyvédnek tanult, mint a XIX. század elején mindenki, aki alól elfogyott a nemesi birtok, vagy aki leendő értelmiségi foglalkozásának zálogát ebben a sokhasznú, vármegyeyei és városi tisztségre is feljogosító diplomában látta. Irodalmi pályáját klasszicizáló lírai költőként kezdte [...]. A saját teljesítménnyel szemben kialakított igényesség, az erős önkritika, a mesterségbeli tudás megkövetelése, a folytonos előrelépés iránt táplált vágy jogosította fel a fiatal Bajzát arra, hogy – kellő teória, műveltség és alaposág birtokában – a reformkor legnagyobb hatású kritikusaként váljék. [...] az elvek tisztázása érdekében felvállalta akár a népszerűtlen feladatokat is, hogy megalkossa a magyar nemzeti irodalom normarendszerét. Nagy tanulmányai, a körülöttük kirobant tollcsaták [...] mind-mind ezt a célt szolgálták [...] Volt idő, az 1830-as évek elején, amikor Bajza József egyszerre három orgánus ügyeit vitte: a Kisfaludy Károly korai halála miatt őrá maradt Aurora és az általa alapított Kritikai Lapok mellett Széchenyi újságjának kulturális melléklapját, a Társalkodót is jegyezte fél éven át. 1837-ben pedig [...] az Athenaeum szürke eminenciásaként („Szerkesztő-társ: Bajza.”) vállalt oroszlanrészt a legszínvonalasabb folyóirat szerkesztésében. [...] 1836-ban a Kritikai Lapok VII. füzetében *Dramaturgiai és logikai leckéket* adott a hazai színikritikusoknak, megerősítve az elmélet oldaláról is a magyar színházművészet romantikus stílus- és nemzedékváltását. Magát a játékszint Bajza a nemzetnevelés egyik legfontosabb színterének tartotta, az iskola-templom-színház intézményhármasság tagjaként. A tanulmányíró ez jogosította fel [...], hogy 1837/1838-ban betöltse a Pesti Magyar Színház, a megvalósult nemzeti teátrum igazgatói állását [...]. 1847-ben, amikor a Nemzeti Színháznak jelenlévő művészeti igazgatóra volt szüksége [...] a közbizalom ismét feléje fordult. De őrá bízta a reformellenzék Lipcsében kiadott, az Ellenzéki Nyilatkozatot és Kossuth, Vörösmarty, Petőfi írásait, verseit szintén tartalmazó almanachjának, az Ellenőrnek

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFI Alap által támogatott, PD 124572. számú, A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratos források tükrében (Kismonográfia és forráskiadás) című kutatási program keretében készült.

szerkesztését is (1847). 1848-ban megint új feladat szólította el a Nemzeti Színház éléről: Kossuth Hírlapjának lett a szerkesztője.¹

A Kerényi Ferenc által összefoglalt portré kiegészítendő még azzal, hogy Bajzát 1831-ben a Magyar Tudós Társaság történeti osztályának előbb levelező, majd egy évvel később helybéli rendes tagjává választották. Akadémikusként véleményeznie kellett az osztálya pályázataira beérkezett dolgozatokat, s maga is köteles volt történelmi tárgyú írásokat közrebocsátani. Noha interdiszciplináris hagyatékán az irodalom-, színház- és történettudomány egyaránt osztozhat, a három tudományág 19. századra specializálódott kutatói közül figyelmet eddig szinte csak az irodalomtörténészek részéről kapott. A kéziratos és nyomtatott formában hagyományozódott Bajza-szövegek egy része (levelek, színikritikák, vitacikkek, elméleti írások) gyűjteményes kiadásokban² és válogatáskötetekben³ több kiadást is megért, a szerkesztők a kötetbe rendezés során igyekeztek fenntartani azt a sokoldalúságot, amely Bajzát az 1830–1840-es években a kulturális élet egyik meghatározó alakjává tette, ám újabb kéziratos forráscsoportokat nem tettek közzé. Az életmű legkevésbé ismert darabjai közé a Magyar Tudós Társaság tagjaként írott bírálati, valamint a színingazgatói működésével kapcsolatos autográfok és nyomtatott színháztörténeti dokumentumok tartoznak.

Jelen forrásközlés a Bajza József színingazgatói leveleiből készülő kritikai kiadás munkálataiba ad betekintést, és arra igyekszik rámutatni, hogy a Nemzeti Színház belső működésével kapcsolatos, a színház tagjai, munkatársai által írt egykorú források, leginkább az ún. színházi törvénykönyvek bevonása kulcsfontosságú a levelek kontextualizálásához és értelmezéséhez.

Bajza az induló évtizedben kétszer állt az intézmény élén: első hivatali ciklusa 1837. augusztus 1-jétől 1838. június 5-éig, a második 1847. október 1-jétől 1848. július 30-áig tartott (ekkor hivatalosan a szakmai ügyeket intéző aligazgatónak nevezték ki). Az irodalom- és színháztörténeti szakirodalom Bajzának a Nemzeti Színházhoz fűződő viszonyát általában a színház repertoárja körül kialakult heves viták kontextusában tárgyalta; az irodalmi élet nyilvánosságában zajló, azt befolyásoló kritikusi munkássága, valamint a színházi és drámaelméleti vitákban való részvétele kapott komoly szakmai

1 KERÉNYI Ferenc, „A 200 éve született Bajza József műveiből készült válogatás elé”, in BAJZA József, *Szó és tett jellemzik az embert*, vál., bev., jegyz. KERÉNYI Ferenc, 9–15 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2004), 9–14. Kiem. az eredetiben.

2 BAJZA [József], *Összegyűjtött munkái*, 1–6. köt., kiad. TOLDY Ferenc (Budapest: Heckenast Gusztáv, 1861–1863); BAJZA József, *Összegyűjtött munkái*, 1–6. köt., kiad. BADCICS Ferenc (Budapest: Franklin Társulat, 1899–1900).

3 BAJZA József *munkái: költemények, tanulmányok*, bev. NÉGYESY László, *Élő könyvek: magyar klasszikusok* 9 (Budapest: Franklin, [1908]); BAJZA József, *Válogatott cikkek és tanulmányok*, szerk. LUKÁCSY Sándor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954); BAJZA József, *Válogatott művei*, kiad. KORDÉ Imre, vál., jegyz. TÓTH Dezső, *Magyar Klasszikusok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959); BAJZA, *Szó és tett...*

figyelmet.⁴ Kerényi Ferenc a *Bajza József és a színház*,⁵ illetve a *Bajza József és a magyar színészet romantikus stílusfordulata*⁶ című tanulmányaiban szintén nem a színingazgatósága mindennapjainak felfejtésére törekedett, hanem az irodalom- és színház történet határmezsgyéjén elhelyezkedő írásainak színházközelibb elemzésére. Vagyis összességében jórészt annak a Bajza keze alól kikerülő publicisztikai anyagnak a feldolgozására került sor, amely színházzal kapcsolatos elképzeléseinek a közönség számára is ismerős oldalát teszik megismerhetővé. Színingazgatói levelei viszont az eddig feltárt és értelmezett forrásoktól eltérően konkrétan a hivatali ügyeit tárják elénk, többek között azt, hogy milyenek voltak a Nemzeti Színház függöny mögött zajló hétköznapijai, a színházi munkaszervezet belső élete. A forráscsoport egyik része annak megismerésére teremt lehetőséget, hogy Bajza hogyan boldogult az intézményvezetéssel, például mennyire érezte magát kompetensnek a művészeti kérdések (darbaválasztás, szereposztás stb.) eldöntésében, mikor volt az önkényes döntéshozás, és mikor a kollektív munka híve, a másik része pedig az intézményi működéssel együttjáró, mindennapos, többnyire adminisztratív jellegű tennivalókat hozza felszínre. A mostani tanulmány e korpuszból ad közre szemelvényeket, annak a nagyobb, javarészt feldolgozatlan kézirat és nyomtatott forrásokra épülő kutatásomnak a részeként, amely azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a Pesti Magyar (később Nemzeti) Színház az első évtizedében az intézményi professzionalizáció felé vezető út egyik fontos elemeként kialakítja saját belső, specifikus működési rendjét.

A hivatásos magyar színjátszás történetében a Pesti Magyar Színház kapcsán beszélhetünk először „nemzeti méretű”,⁷ az előadóművészeknél túl nagyszámú művészeti, technikai és kisegítő személyzetet is foglalkoztató, vegyes profilú (prózai, zenés, balett) repertoárra szakosodott, állandó épületben működő „színházi üzembről”. Az induló évben a prózai és operatagozatot a huszonnégy karénekesessel együtt ötvenöt, a zenekart huszonnolc, a művészeti, technikai és kisegítő személyzetet pedig összesen ötvenhárom fő alkotta.⁸ (A budai Várszínházban, ahol 1833 és 1837 tavasza között már viszonylag rendszeres előadástartásra rendezkedtek be, még alig volt technikai személyzet.) Az országos szintűnek és hatóerejűnek szánt intézmény kezdetektől arra volt hivatott, hogy a magyar nyelvű színjátszás állandóságát szimbolizálja, a normanapok és a nyári szünet kivételével mindennap tartson előadást. Ahhoz, hogy ennek eleget tehessen, változatos, folyamatosan bővülő játékrendre, biztos szerződéssel és fizetéssel

4 Szücsi József, *Bajza József* (Budapest: Hornyánszky V. Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1914), 224–296; SZÉLES Klára, „Henszlmann Imre – Bajza József vitája”, *Irodalomtörténet* 60, 1. sz. (1978): 37–62; KOROMPAY H. János, „Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 5. sz. (1986): 507–522; KOROMPAY H. János, *„Jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas, 1998), 112–141.

5 KERÉNYI Ferenc, „Bajza József és a színház (Elmélet és gyakorlat)”, *Palócföld* 50, 5. sz. (2004): 581–588.

6 KERÉNYI Ferenc, „Bajza József és a magyar színészet romantikus stílusfordulata”, *Irodalomtörténet* 84, 4. sz. (2003): 529–538.

7 A kifejezést Kerényi Ferentől vettem át. Vö. KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981), 364.

8 *Pesti nemzeti játékszini zsebkönyv 1838-ra*, kiad. GÍLLYÉN Sándor (Pest: Beimel József, 1838), 6.

rendelkező, napi munkára fogható munkatársakra volt szükség, a darabok színpadra alkalmazását, valamint az előadások előkészítését és lebonyolítását illetően pedig szabályozott üzemmenetre.

Első szíinigazgatóként Bajza Józsefre hárult az a feladat, hogy a figyelem keresttűzében lévő intézmény belső működését hosszú távra stabilizálja, és arculatát az elvárásoknak megfelelően kialakítsa. Előzetes tapasztalatok híján kizárólag elhivatottságára és problémaérzékenységére támaszkodhatott, hiszen 1837 előtt Magyarországon senki sem irányított még ekkora apparátussal működő kulturális intézményt. Hónapról hónapra olyan műsorrendet kellett összeállítania, amely tükrözi a nemzeti kultúra előrevitelét, a prózai és zenés előadások, illetve az új és klasszikus darabok közötti helyes arány megtalálásával fenntartja a közönség érdeklődését, valamint gazdaságos működést, minél több telt házas előadást eredményez. Egészen más jellegű vezetői figyelmet igényelt a művészi, művészeti, technikai és kisegítő személyzet munkarendjének összehangolása, az, hogy a játszóhely milyen gyorsan és milyen minőségben tud megfelelni a szakosodott színházi üzem követelményeinek, s mi szükséges ennek a helyzetnek a fenntartásához.

A Pesti Magyar Színház történetében Bajza nevéhez fűződik a belső szakmai apparátus munkarendjét és kötelezettségeit tartalmazó első színházi törvénykönyv összeállítása. Noha ennek elkészítésekor ott lehetett előtte mintaként a budai Várszínház rendtartása⁹ (úgy tűnik, valamelyest követte is az abban foglaltakat), de miután a két játékszín intézményi keretei nagyon eltértek, Bajzának egy specifikusabb szabálygyűteményt kellett kidolgoznia. A Pesti Magyar Színház belső működésével kapcsolatos, hetvenhét paragrafusból álló protokollum kettős célt szolgált. Egyrészt büntetések kiállításba helyezésével akarta hozzászoktatni a művészi személyzetet a rendszeres munkához. Másrészt el kellett fogadtatnia a vándorszínészet erőiből összekovacsolódott, korábban igen nagy önállósághoz szokott színészekkel, hogy a darabok színre alkalmazásának folyamata közös munka, amelyet a rendező irányít.¹⁰

Úgy tűnik, hogy amikor Bajza szíinigazgatói kinevezésével egyidejűleg hozzálátott a törvénykönyv összeállításához, még nem voltak kellő ismeretei a színházi üzem működéséről. Rendelkezéseinek többsége csak a színházi munkaszervezet kulcspozícióit birtokló színészre, rendezőre, ügyelőre vonatkozik, s leginkább olyan folyamatok szabályozására tér ki, amelyekben a színész közvetlenül érdekelt volt. Azt viszont már a művészi és művészeti személyzet munkakörének leírásakor belátta, hogy az üzemmenet gördülékeny működése érdekében határozni kell a szakmai mulasztás és kihágás esetén járó büntetésekről, továbbá a szabályozás betartatásának módjáról is. Úgy rendelkezett, hogy legyenek hivatalból kinevezett vádlók (rendező, ügyelő, karmester), akik bepanaszolják a vétkeket, illetve állítsanak fel egy háromtagú belső színházi

9 A Pesti Magyar Színházat megelőzően először ebben a huszonöt pontból álló játékszíni alkotmányban történt határozott, írásban is rögzített kísérlet a korszerű színjátszás követelményrendszerének rögzítésére. *Játékszíni Törvények*, [1833], Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (a továbbiakban: OSZK SzT.), irattár, Várszínházi iratok.

10 *A pesti magyar színésztársaság törvényei: Bajza József igazgatása alatt: 1837–1838. évben*, in BAJZA József, *Dramaturgiai írások*, kiad. BADICS Ferenc (Budapest: Franklin-Társulat, 1899).

bíróságot, amely megítéli, hogy jogosak-e a felhozott vádak, s ha büntetés alá esik a vádlott, mekkora pénzbírságot köteles fizetni.¹¹

Ebben az első igazgatói kinevezése idején életbe lépett belső színházi törvénykönyvben saját színigazgatói jogkörével kapcsolatban is rendelkezéseket kellett hoznia. A játékrendet és a szereposztást illető előjoga alapján ő állította össze a repertoárt a rendezőkkel és „azon személyekkel, kiknek értesítését e részben kihallgatni kívánja” (6. pont). A szereposztás során szintén kikérte a rendezők és „e célra meghívott tagok” véleményét, de az egyes szerepek betöltéséről való végső döntés az ő kezében volt, kiküszöbölve ezzel azokat az esetleges vitákat, amelyeket a nem a várt szerepet kapó színészek kezdeményeztek volna a rendezővel (8. pont). Az igazgatónak joga volt arra, hogy a vezető színészeket mellékszerepek eljátszására is kötelezze, s amennyiben felszólításának nem tettek eleget, büntetést szabjon ki rájuk (10. pont). Ha a színésznek a ráosztott szerep ellen kifogása volt, akkor panaszát kizárólag az igazgatónak terjeszthette elő (14. pont). Egyedül az igazgató határozhatta meg, hogy egy-egy darab színre alkalmazása során milyen próbatípusokra van szükség, és azokból mennyit kell tartani (23. pont). A betegség miatti távolmaradásról is az igazgatót kellett értesíteni, és nála kellett jelenteni azt is, ha valaki akárcsak egy napra is eltávozik Pest-Budáról (68. pont).¹²

Az első törvénykönyvet öt év múlva, 1842-ben lecserélték. Az új játékszíni alkotmányt feltehetően a többéves színházi tapasztalattal rendelkező titkár és a rendezőként is foglalkoztatott vezető színészek dolgozták ki. Bajza, aki 1837-ig csak külső megfigyelője volt a magyar színjátszás alakulástörténetének, érthető módon nem tudott olyan színházspecifikus rendtartást összeállítani, amely pontos képet ad a színházi munkaszervezetről, tartalmazza a teljes személyzet munkaköri leírását és a Nemzeti Színház mindennapos üzemmenetének tervezetét. Az 1842. április 1-jén érvénybe lépett szakmai etikai kódex már valamennyi alkalmazott feladat- és hatáskörét, valamint anyagi felelősségét szankcionálta, kiterjedt a foglalkoztatottak, különösen a színészek színházon belüli és kívüli erkölcsi viselkedésére, illetve a szabályok alkalmazására is.¹³ A 221 pontból álló, 1842-es rendtartást az 1847-1848-as évadban helyenként átírták és tizennégy ponttal kiegészítették. Hatályossá 1848. április 1-jén vált, így feltételezhető, hogy Bajza újra részt vett a megszövegezésében, vagy legalábbis felügyelte azt.¹⁴

Második igazgatói megbízatása idején az újragondolt szabályrendszer értelmében a döntési folyamatokban jobban együtt kellett működnie a szakmai apparátussal. A darabválasztás és a szereposztás továbbra is kizárólagos igazgatói jog maradt, a véghatározat minden esetben őt illette, de az 1842-es törvénykönyv már erősen bevonja ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásába a rendezői bizottságot, amely a rendező mellett az igazgató által kijelölt négy színészből vagy „zeneértők”-ből állt (52. és 58. pont). A játékrendet

11 A Nemzeti Színház belső színházi törvénykönyveinek részletes elemzését lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statiszta a színházi bíróság előtt: A Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén”, *Korall* 18, 69. sz. (2017): 24–45.

12 A bekezdésben szereplő zárójeles hivatkozások *A pesti magyar színészársaság törvényei...* című forrás szabálypontjaira vonatkoznak.

13 *A Nemzeti Színház bővített törvénykönyve 1842-től* (Pest: Beimel József, [1842]).

14 *Nemzeti Színház törvénykönyve 1848. ápril 1-től kezdve* (Pest: Beimel József, 1847).

egy hónapra előre az igazgató vezetésével a rendezői bizottságból, a karmesterekből, a titoknokból és a direktor által meghívottakból álló testület készítette el (60. pont). A játérenden az igazgató tudta nélkül nem szabadott változtatni (67. pont). Ha valamelyik művész nem volt megelégedve a ráosztott szereppel, akkor arról a törvénykönyv első változatának megfelelően továbbra is az igazgatót kellett értesítenie, ám mielőtt az megtiltotta vagy engedélyezte volna a szerepvisszaadást, köteles volt az illetékes rendezői bizottsággal megvitatni a dolgot (62–63. pont). Bajza 1837-ben még az igazgató kezébe adta a próbafolyamatok szabályozását, az 1842-es protokollum szerint viszont az igazgató csak akkor szólhatott bele a próbákkal kapcsolatos ügyekbe, ha a próbarendet illetően vita támadt például a prózai és az operarendezők között (77. pont).¹⁵

Színigazgatói levelek

Bajza mindkét színigazgatói időszakából maradtak ránk levelek. Az 1837–1838 közötti származó hat levelet Badics Ferenc jelentette meg 1900-ban a Bajza életművét tartalmazó gyűjteményes kiadás levelezéskötetében.¹⁶ A második igazgatói ciklus idejéből, 1847–1848-ból eddigi kutatásaim során száz levél került elő. A címzettek alapján ez a korrespondencia három részre osztható. Legterjedelmesebb része, hatvanhárom levél, Kolosy Gergelyhez (a szakirodalom Kolosi Gerő néven is említi; az egykorú színházi zsebkönyvekben pedig Kolossy, Kolozsi alakban is feltűnik a vezetékneve),¹⁷ a Nemzeti Színház pénztárnokához szól. Huszonkét levél az intézmény titkárát, Szigligeti Edét,¹⁸ tizenöt pedig a rendezőként is foglalkoztatott Egressy Gábort szólítja meg. Nem postán küldött levelekről van szó, hanem többnyire a Nemzeti Színház saját víznyomatos levélpapírjára írt, intézményen belüli, helyben továbbított rövid, sokszor csak néhány mondatos hivatali levelekről. A levelezés jellegét érzékeltetve most ebből a korpuszból közlök mutatványként hét levelet. A példaanyagot igyekeztem úgy összeállítani, hogy az tematikailag változatos legyen, a levéltárgyak felfejtésére törekvő magyarázó jegyzetek a belső színházi törvénykönyv különböző tételeit lendítsék mozgásba, hogy minél elevenebb kép rajzolódhasson ki Bajza színigazgatói működéséről.

A leveleket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestára öt palliumban őrzi. Az eddig feltárt száz levélből tudtommal eddig mindössze kilenc, Egressynek

15 A bekezdésben szereplő zárójeles hivatkozások *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve...* szabálypontjaira vonatkoznak.

16 BAJZA, *Összegyűjtött munkái*, 6:424–430.

17 Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Levelestár, Bajza József Kolosy Gergelyhez című két pallium összesen hatvannégy dokumentumot tartalmaz, de az egyik kézirat közülük nem Bajza József levele, hanem egy idegen kézzel írott kötelezvény, amelyet Bajza az aláírásával hitelesített.

18 Az OSZK Kt. Levelestár, Bajza József Szigligeti Edéhez című két palliumban összesen huszonegy levél található. Az 1848. április 29-én keltegyelőre csak sajtóközlésből ismerjük. Lásd: Bajza József Szigligeti Edének, Pest, 1848. április 29., in „Miért nehéz színházigazgatónak lenni”, közli Tóth László, *Új Idők* 36. sz. (1930): 701–702. A közleményben a levél kéziratának reprográf másolata is látható. A közlő a levelet nagyapjának, Tóth József színésznek a hagyatékában találta.

írottat publikáltak, a többi kiadatlan. Amikor Badics a gyűjteményes kiadást összeállította, a színigazgatói levelezés 1847–1848-ból származó része még nem volt közgyűjteményben, s úgy tűnik, 1900-ig folyóiratban se publikáltak közülük egyet sem. Badics valószínűleg nem is tudott róluk (a Zsiga Pálhoz írott Bajza-levél is magánkézben volt még 1900-ban, azt mégis közzétette),¹⁹ így az általa szerkesztett gyűjteményes kiadásban a vonatkozó levelek közül egy sem jelent meg. Alig egy év elteltével, 1901-ben Esztegar László az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben már arról adott hírt, hogy Bajza József 1847 és 1848 között Egressy Gáborhoz írott színigazgatói levelei bekerültek a Nemzeti Múzeumba. Ezek Egressy kéziratos hagyatékából származtak, s a színész nagyobbik fia, Egressy Ákos értékesítette őket.²⁰ Esztegar forrásközlése azonban a teljesség igénye nélkül készült, nem publikálta az Egressynek írott összes Bajza-levelet, s a Badics által közzétett gyűjteményes kiadáshoz mérten csak adaléknak tekintette őket: „Uj vonást nem nyújtanak a Bajza arcképéhez, azonban egy két ismert vonás élénkebb kidomborításához tagadhatatlanul hozzájárulnak”.²¹ A Kolosy Gergelyhez írott levelek 1912-ben, a Szigligetinek címettek pedig 1953-ban kerültek a Nemzeti Múzeumba. A Bajzáról 1914-ben monográfiát megjelentető Szücsi József tudott a pénztárnokhoz írott levelekről,²² s feltehetően az anyaggyűjtés során az Egressyhez címettekkel is találkozott, ám nem dolgozta be őket a színigazgatói működését tárgyaló narratívába.

Bajza második színigazgatói kinevezésekor, 1847-ben, a Nemzeti Színház belső szakmai apparátusának összlétszáma a tíz évvel korábbinak kb. fele, 206 fő volt.²³ Bajza leveleinek három címzettje a személyzeti hierarchia más-más fokán helyezkedett el. A Nemzeti Színház 1847–1848-ra kiadott zsebkönyve szerint a titkár a rendezőkkel és az ügyelőkkel együtt az igazgatóságához tartozott, a pénztárnok pedig az ellenőrrel, a számvivővel, a bérletjegy kiadóval, a pénzszedővel, a jegyőrrel, a páholynyitókkal, a zártszéknyitókkal és a jegyszédőkkel együtt a pénztári személyzethez. A rendező és a titkár tagja volt a színigazgató tanácsadó testületének, az igazgatósági tagok, az irodafőnökök, az ügyvivő és a karmester mellett.

A drámaíróként ismertté vált Szigligeti Ede először az 1837–1838. évadban, majd 1841 és 1859 között volt a Nemzeti Színház titkára. 1837-ben prózai színészként került az intézményhez, már a nyitó előadáson fellépett, ő játszotta Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című drámai prologusában az Irigység nevű allegorikus alakot. Az 1840-es években a titkári teendőket színészi munkájával párhuzamosan látta el. Az 1842-ben életbe lépett és egészen 1848. március 31-éig hatályos belső színházi törvénykönyv így

19 BAJZA, *Összegyűjtött munkái*, 6:482.

20 VÉRTESY Jenő, „Egressy Gábor iratai a Magyar Nemzeti Múzeumban”, *Magyar Könyvszemle* 12, 1. sz. (1904): 46, 50.

21 „Adalékok Bajza József színházigazgatói működéséhez (Levelek Egressy Gáborhoz.)”, közli ESZTEGÁR László, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 4. sz. (1904): 485–488.

22 Szücsi a főszövegben a művészek 1847-ben kapott fizetéséről írva lábjegyzetben jegyzi meg a következőket: „V. ö. a Kolosy Gerő színházi pénztáros hagyatékából a Nemzeti Múzeumba került színészi nyugtákat (Analecta Literaria), továbbá Bajza 63 levelét Kolosyhoz uo. az irodalmi levelestárban”. Szücsi, *Bajza...*, 292.

23 *Nemzeti Színházi zsebkönyv 1848-ik évre*, kiad. GILYÉN Sándor és GÖNCZY Soma (Pest: Trattner-Károlyi, 1848), 11–21.

rendelkezik a feladatköréről: 1) szerkeszti az igazgató választmányi ülések jegyzőkönyvét és értesíti az ott hozott határozatokról az érintetteket; 2) a választmányhoz benyújtott folyamodványokat egy jegyzékbe szám szerint beiktatja, s azokat az ülésen kivonatban ismerteti; 3) viszi a színház teljes levelezését; a levelekre adandó válaszokat egy jegyzőkönyvbe lemásolja vagy lemásoltatja; az igazgatóhoz érkezett leveleket iktatja; 4) a színház ügyét illető hirdetményeket (például színlapokat) szerkeszti „s aláírása mellett a hirlapokban is közli”; 5) az igazgatónak segít a házirend fenntartásában; 6) ha az igazgató távollétében azonnali intézkedést kívánó dolog történik, azonnal értesíti felettesét; 7) felügyeli a pénztárkezelést, „s a naponkénti bevétel rendbeszedését személyes befolyásával végrehajtja”; 8) a félhavi fizetések kiosztása előtt a pénztár állapotáról és a „kiváncoló rendelkezések tételéről” értesíti az igazgatót. Munkahelyi ügyeit illetően titoktartási kötelezettsége volt: nem hozhatott nyilvánosságra információkat a színház pénzügyi vagy bármilyen más, a közönségre nem tartozó helyzetéről, s ha mégis megtette, egynegyed havi díját elvették.²⁴

A Szigligetihez írott Bajza-levelek szerint a titkárnak a törvénykönyvben foglaltakhoz képest jóval több teendője volt. Ha a személyzet új taggal bővült, az ő feladata volt a szerződését előkészíteni, a teendőit elmagyarázni, ha Bajza igazgatói ülést kívánt tartani, a titkár értesítette a tagokat annak tárgyáról és időpontjáról, fizetésnap előtt neki kellett összehívni a belső színházi bíróság tagjait, továbbá gondoskodnia kellett a kiutalt szabadjegyekről, valamint az utasításokat és hirdetéseket tartalmazó körlevelekről.

Egressy Gábor színész a Pesti Magyar Színház prózai tagozatának alapító tagjaként 1837-ben került az intézményhez. Színészi pályájának felívelése együtt kezdődött a Nemzeti Színház indulásával. Rendezői megbízást először az 1844–1845. évadban kapott.²⁵ A 19. század közepén a Nemzeti Színháznál a rendezői feladatokat a vezető színészek látták el. Bajza második színigazgatása alatt Egressy, id. Lendvay Márton és Szentpétery Zsigmond prózai darabokat, Szerdahelyi József operista pedig zenés darabokat rendezett. Egressy és Lendvay általában klasszikus és kortárs tragédiákat, Szentpétery pedig vígjátékokat és népszínműveket állított színpadra. Noha azt csak a műsorlexikon²⁶ feldolgozását követően lehetne megmondani, hogy melyikük kapta a legtöbb rendezői megbízást, az Egressynek írott Bajza-levelekben felbukkanó témákból úgy tűnik, ha az igazgatónak azonnali szakmai segítségre volt szüksége, Egressyt kereste fel. A rendezőnek művészeti és rendfenntartói feladata egyaránt volt, a prózai tagozat előljárójaként a hivatalból kinevezett vádlók közé tartozott (14. pont). A színházi hierarchiában betöltött magas pozíciója nagy felelősséggel járt, és bizonyos kockázattal is: ha ő maga mulasztást vagy kihágást követett el, kétszeres büntetést kellett fizetnie (16. pont). Felhatalmazást kapott arra, hogy az igazgatóság távollétében a rögtöni orvoslást kívánó ügyekben a törvénykönyvi szabályozás szerint döntsön (157.

24 *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve*, 22–23, 160–168. pont

25 Pályaképének újabb áttekintését lásd: SZALISZNYÓ Lilla, kiad., „*Irjátok a mi tollatokra jön*”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), 2. köt., Csokonai Könyvtár: Források (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 11–14.

26 *A Nemzeti Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil (Budapest, 1944).

pont). Ő állt annak az öttagú rendezői bizottságnak az élén, amely az általa összehívott üléseken „az újonnan színre hozandó nem eredeti darabokat társaskörben felolvasván, adatásuk vagy nem adatásuk fölött itél, s kiosztásukat meghatározza” (52. pont). A szereposztásról is a bizottsággal közösen döntött, annak tudta nélkül nem oszthatott szerepeket, s önkényesen az igazgatóság által elfogadott szereposztáson sem változtathatott (57. pont). Ő felelt az előadás zökkenőmentes lebonyolításáért, a darab színre alkalmazása az elképzeléseinek megfelelően történt. Az előadások megkezdése előtt köteles volt ellenőrizni, hogy „minden rendén legyen és semmi se hiányozzék” (158. pont). Kötelessége volt a darabok színpadra alkalmazása során figyelni arra, hogy az előadások két óra hosszánál tovább tartsanak: hosszú előadásoknál ügyelnie kellett, hogy a felvonásközi szünetek rövidek, rövid előadásoknál pedig hosszabbak legyenek (159. pont). A könyvtárnok az igazgatóság engedelmével egyedül csak neki adhatott ki szövegeket (178. pont). Kizárólag a rendező vagy megbízásából az ügyelő adhatta meg a jelet az előadás vagy a felvonások kezdésére (118. pont). A próbák során a rendezőnek kellett megintenie a színészeket hanyag szereptudás esetén (94. pont), s szintén neki kellett bevádolni azokat, akik olyan darab próbáján megjelentek, amelyben nem játszottak (38. pont). A színészek a rendezőnek voltak kötelesek jelenteni, ha betegség miatt távol maradnak a színháztól (43. pont).²⁷

Bajza legtöbbször a szereposztással és a darabválasztással kapcsolatban írt leveleket Egressynek. Ezekből jól kirajzolódik igazgatói habitusa: körvonalazhatóvá válik, hogy mennyire érezte szükségét egy nála szakmailag kompetensebb rendezővel való dialógusnak. A szereposztások tekintetében ragaszkodott privilegizált helyzetéhez, nem kérdezte Egressyt, hanem tudatta vele, melyik szerepet kire osztaná. A játékkrendet illetően viszont nagyobb beleszólási lehetőséget biztosított neki: javaslatokat várt tőle például, amikor az operisták megbetegedése miatt a megszokottnál több drámát voltak kénytelenek adni egy héten, vagy ha nem volt ötlete arra, hogy egy pénteki napon melyik vígjátékot kellene játszani.

Kolosy Gergely 1838-ban került a Nemzeti Színházhoz. Eleinte pénzszedő volt, pénztárnokként először az 1846. évre kiadott színházi zsebkönyv említi.²⁸ Ez utóbbi munkakörben azon túl, hogy számadást készített a jegy- és bérleteladásokból befolyt összegekről, minden hónap első és tizenhatodik napján, délelőtt 10 és 12 óra között, köteles volt a fizető szobában tartózkodni, hogy az intézmény művészi és technikai személyzetének fizetését kiadja. Az első fél órában a színészek, énekesek és a karmesterek, a második fél órában a sűgők és a karszemélyzet, a harmadik fél órában a zenekar, a negyedik fél órában a technikai és kiegészítő személyzet tagjai vehették fel a fizetésüket. A pénztárnoknak „előlegeznie az igazgató tudta nélkül ¼ havi díj el vesztése alatt senkinek sem szabad”.²⁹

A Kolosyhoz írott Bajza-levelek jól illusztrálják a törvénykönyv idézett rendelkezését, ugyanis ha valamelyik alkalmazott az igazgató beleegyezésével a fizetésnap előtt hozzájuthatott félhavi keresetéhez vagy annak egy részéhez, akkor Bajza erről minden esetben

27 A bekezdésben szereplő zárójeles hivatkozások *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve... szabálypontjaira* vonatkoznak.

28 *Nemzeti színházi zsebkönyv 1846-ik évre*, kiad. GILLYÉN Sándor és GÖNCZY Sámuel (Pesten: Landerer és Heckenast, 1846), 15.

29 *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve...*, 27, 203–206. pont.

értesítette a pénztárnokot. De levelei segítik abbéli tájékozódásunkat is, hogy az intézmény technikai és kisegítő személyzete (a mosónék, a jegyszedők, az éjjeli őr, a színházi festő, az alügyelő, a fődíszítő) mekkora fizetést kapott havonta.

Bajza 1837–1838-ban kezdeményezője és kulcsembere a színházi munkaszervezet kialakításának, tíz évvel később pedig megszilárdítója annak az általa életre hívott és időközben változásokon is átesett üzemi működésnek, amely 1848 után évtizedekig nem igényelt nagyobb horderejű átalakításokat. Úgy sejtem, hogy a színházi „üzem” működtetésében játszott szerepét feltáró kutatás idővel az első színigazgatói megbízatása után írott színikritikái és színházelméleti írásai kapcsán is felszínre hozhat az eddigiektől eltérő értelmezéseket. Egyrészt szoros olvasásuk során rámutathat olyan összefüggésekre, amelyeket csakis az egykorú színház függöny mögött zajló belső életének, a nyilvánosság elől elzárt mindennapjainak közelhözásával érthetünk meg, másrészt Bajzának, miután végigkíserte a darabok színpadra alkalmazásának folyamatát, testközelből ismerte a problémákat és az anyagi keretek nyújtotta lehetőségeket, egészen más volt a megszólalási pozíciója, mint a közönség soraiban helyet foglaló többi bírálónak és vitapartnernek.

Levélközlések

A levelek közlésekor betűhűsége törekedtem. A szövegkritikai jegyzeteket lábjegyzetben közlöm. A levelek rövidegük ellenére sok olyan információt tartalmaznak, amelyek összefüggésbe hozhatók az általános színház-történeti szakirodalomban csak említésszerűen tárgyalt belső színházi törvénykönyv rendelkezéseivel, ezért annak érdekében, hogy az olvasó belelásson a Nemzeti Színház közönség elől zárt mindennapi életébe, a jegyzeteket igyekeztem minél informatívabbra megírni. Az egykorú színház-történeti forrásokból vett idézeteket betűhíven közlöm, a tollhibákat azonban jelölés nélkül javítottam. A három címzett szakmai pályafutásáról a levelek után álló tárgyi magyarázatok már nem tartalmaznak adatokat.

1.

Bajza József – Szigligeti Edének
Pest, 1847. október 20.

Pesten, octob. 20. 1847.

Tisztelt titkár úr,

Holnap délutáni negyed fél órakor lesz nálam a gyűlés. Jelentse Ön a négy rendezőnek, hogy némi előkészülettel jöjenek a játékrendre nézve. A rendezőkön kívül hivatalosak: Erkel, Wolf, Fánecs, László, Ön és Csepreghy.

Bajza

[címezés a levélpapír hátoldalán]
T. cz. Szigligeti Edvárd titkár úrnak.

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Szigligeti Edéhez, 1. pallium, 2. sz. levél.

Megjelenés: Kiadatlan.

Tárgyi magyarázatok:

délutáni negyed fél órakor: annak érdekében, hogy a színházban tartott kötelező foglalkozásokon mindenki időben megjelenjen, a Nemzeti Színház belső színházi törvénykönyve arról is rendelkezett, hogy a vezetés melyik órák beállítását tekinti a pontos időre nézve mérvadónak: „a városi vagy a színházhoz legközelebb esső torony óra szerint fognak kezdeni”. A *Nemzeti Színház bővített törvénykönyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 13, 78. pont.

a gyűlés: az igazgatósági ülésről van szó. A testület, amely a színigazgató tanácsadó szerveként működött, 1845 januárjában gróf Ráday Gedeon igazgatása alatt jött létre és tartotta első ülését. Bajza második színigazgatói megbízatása idején tagja volt rendezőként Egressy Gábor, id. Lendvay Márton, Szentpétery Zsigmond és Szerdahelyi József. Karnagyként Erkel Ferenc, ügyelőként Csepregi Lajos, titkárként Szigligeti Ede és igazgatósági tagként László József színész és Wolf Károly operaénekes. 1847. október 21-én a 91. igazgatósági ülést tartották. A havi műsorrenden túl még két ügyet tárgyaltak, s a jegyzőkönyvben csak ez utóbbiakat rögzítették.

„*Riol Vilma* műkedvelő színésznő, esedezik, hogy egy pár próbaszerepben föllépnie engedtetnék meg.” A határozat: „A rendezőség előtt teendő próba után fog az igazgatóság iránta határozatot hozni.”

„*Babnigg*, német színi könyvtárát, mintegy 103 darabból állót, 8 pengő forintért ajánlja megvétel végett.” A határozat: „Az ajánlott darabok jobbjai már meg levén a könyvtárban, nem vétettek meg.” OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok 693, Igazgatósági jegyzőkönyv, 67.

a négy rendezőnek: az 1847–1848. évadban a prózai darabok rendezésével Egressy Gábor, id. Lendvay Márton és Szentpétery Zsigmond színész, az operakéval Szerdahelyi József énekes színész volt megbízva. Szentpétery és Szerdahelyi már az induló évtől, 1837-től kezdve kapott rendezői megbízást, Egressy és Lendvay először az 1844–1845. évadban.

játékrendre nézve: a játékrend összeállításával, érvényességi idejével és a színészek közötti kihirdetésével kapcsolatban a belső színházi törvénykönyv így rendelkezett:

„60. A játékrendet az Igazgató készíti a fentebb nevezett Biztosságokkal, karmesterekkel, titoknokkal, s mindazokkal, kiket e végre meghivat. A kitűzött időre meg nem jelenő tag, úgy büntetetik, mintha főpróbáról maradt vagy késett volna el: kivéve, ha helyes oknál fogva magát az igazgató által feloldoztatta volna.

Jegyzet: A játékrendnél, a darabok választásában ügyelni kell: a) hogy az előadásokban változatosság legyen különböző nemeik szerint. b) hogy a foglalkozás az intézet tagjai közt illően legyen felosztva, s hetenként egy tag se kényszerítessék három fárasztó főszerep eljátszásánál többre. c) hogy tetszést nyert és egy ideig pihentetett darabok adassanak.

- d) hogy akadály esetében néhány tartalék jó darab legyen. e) hogy új vagy nagyon régen nem adatott darabok már a következő darab-választásra ki legyenek jelölve.
61. A játékrend egy hónapra készítettik; s a színház szerepjátszó és éneklő tagjaival körlevél gyanánt azonnal közöltetik; mellyet mindenki aláírni tartozik 1 ft. bünt. alatt.” *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 10.
- A levél szerint Bajza a protokollumban lefektetett rendelkezéssel ellentétben nem a rendezői bizottságot (amely a rendezőből és az igazgató által mellé kirendelt négy színeszből állt), kérette magához, csak a rendezőket.
- Erkel:** Erkel Ferenc (1810–1893) 1837-ben ügyelőként került a Pesti Magyar Színházhoz. 1838-tól az intézmény zenekari személyzetének lett a tagja, első karmesterként szerződtek. 1844-ben, majd Bajza második színingazgatói működése alatt, 1847–1848-ban énektanítóként is foglalkoztatták.
- Wolf:** Farkas (Wolf) Károly (?–1907) tenorista. 1847 és 1851 között volt a Nemzeti Színház tagja. Utána Kolozsvárott, Temesvárott és Bécsben játszott, majd 1857-ben öt évre a berlini udvari színházhoz szerződött. 1862-ben Bécsben énektanár lett.
- Fáncsy:** Fáncsy Lajos (1809–1854) színész, rendező. Pályáját 1828-ban kezdte, először Kassán, Nagyváradon, majd Debrecenben játszott. 1837-ben a Pesti Magyar Színház prózai tagozatának egyik alapító tagja volt. A színház számára németből és franciából színdarabokat is fordított. Az 1845-ben életre hívott igazgatósági testület tagja és ügyvivője volt. Bajza második igazgatói megbízatása alatt elvesztette igazgatósági ügyvivői szerepkörét és az 1840-es évek végén rendezőként sem foglalkoztatták.
- László:** László József (1808–1878) prózai színész. Pályáját az 1820-as évek végén kezdte: Miskolcon, Kassán, Debrecenben és Nagyváradon játszott. 1837-ben a Pesti Magyar Színházhoz szerződött, és egészen 1858-ig a tagja maradt. Már a nyitó előadáson fellépett, ő játszotta Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című drámai prologusában a Sírszellemet. Több szerepkört is vitt, fiatalkorában általában szerelmeseket és hősokeket alakított, igazán népszerűvé azonban a társadalmi színművek és vígjátékok bonvivánjaként vált. Szerepkatalógusát lásd: MÁLYUSZNÉ CsÁSZÁR Edit, *László József (Adattár)*, (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1959).
- Csepreghy:** Csepregi (Csepreghy) Lajos (1820–1890). 1838-ban kardalnokként került a Pesti Magyar Színházhoz. Az 1840-es évek elején már prózai színészként foglalkoztatták, de 1844-ben felmondott. 1847-ben újra visszatért az intézményhez, először kardalnok lett, majd ügyelő. Bajza ez utóbbi minőségében említi. A színházi munkaszervezetben a rendező közvetlen irányítása alá tartozott, az ő utasításainak a végrehajtója volt. A belső színházi törvénykönyv kilenc pontban foglalja össze kötelezettségeit. A hivatalból ki-nevezett vádlók közé tartozott, neki kellett jelenteni, ha valaki köpködött a színpadon, vagy azt sáros csizmával bekoszolta. A rendező utasítása szerint egy órával a főpróba előtt ő tanította be a tömegjelenetekben szereplő statisztákat. Vezette a foglalkozási naplót, a ruhatári jegyzőkönyvet és a szertárnoki könyvet. Felügyelte a karszemélyzet és a gyerekszínészek öltözetét. Minden próbán köteles volt jelen lenni. Az előadások megkezdése előtt rá volt bízva a szcenárium elkészítése és pontos megtartása. Az előadások alatt neki kellett „a színhelyen kívül esső lármát, lövést, kiáltást, menydörgést, villámot,

trombitálást, dobolást, csengetést, kopogást sat. sat. a legnagyobb pontossággal, végszóra eszközölni”, valamint felügyelte a színpadon lévő bútorok ki- és bepakolását. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 23–24, 169–177. pont.

2.

Bajza József – Szigligeti Edének

Pest, 1847. december 20.

Pesten decemb. 20. 1847.

Figyelmeztetem Szigligeti urat, hogy a csötörtöki operát a holnapi színlapon már hirdetni kell. Tudja meg Ön Szerdahelyitől, micsoda opera fog menni, mert tegnap óta annyi zűrzavar van az operával, hogy már magam sem tudom. Miután Nabuco Fűredy miatt nem mehet, én Sebastiant jeleltem ki. A színlapra ez jön:

„A budai irgalmas szerzet kórházában ápolandó betegek javára.”

Réti nálam volt a napokban s kérte, hogy körlevél által jelentsük, miképen Fridrich vívó intézetében 3 színházi egyén vehetne ingyen órákat a vívásban. Ezt hirdessük körlevéllel; de kérdezze meg Szigligeti úr Rétit bővebben, mert meg lehet, a sok baj közt nem emlékezem tisztán a dolog állásáról.

Bajza

[címezés a levélpapír hátoldalán]

T. cz. Szigligeti Edvárd titkár úrnak.

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Szigligeti Edéhez, 1. pallium, 9. sz. levél.

Megjelenés: Kiadatlan.

Tárgyi magyarázatok:

a csötörtöki operát a holnapi színlapon már hirdetni kell: 1847. december 21-én, kedden

Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operája volt műsoron. A színlap szerint december 23-án Gaetano Donizetti *Dom Sébastien* című ötfelvonásos operáját adták bérletszűnetben (OSZK SzT. Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1847, 322.). Az Eugène Scribe által írott szöveggönyvét magyarra Egressy Benjámín fordította. A Nemzeti Színházban először 1846. június 15-én mutatták be. *A Nemzeti Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil (Budapest, 1944), 52–53.

Szerdahelyitől: Szerdahelyi Józseftől (1804–1851). A Pesti Magyar Színház egyik alapító tagja volt, színészként, zeneszerzőként, operaénekesként és rendezőként egyaránt foglalkoztatták. Bajza József operarendezőként említi.

Nabuco: pontos címe: Nabucco; a nemzeti színházbeli színlapok szerint az intézményben *Nabucodonosor* címmel adták. Giuseppe Verdi négyfelvonásos operája. A Temistocle Solera által írt librettót Egressy Benjámín fordította magyarra. A Nemzeti Színházban először 1847. január 2-án játszották Erkel Ferenc jutalomjátékaként. *A Nemzeti*

Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil (Budapest, 1944), 55.

Füredy: Füredi Mihály (1816–1869) operaénekes. 1837-ben kardalnokként került a Pesti Magyar Színházhoz. Az említett Verdi-operában a címszerepet játszotta.

Sebastiant jeleltem ki: pontos címe: *Dom Sébastien*.

A budai irgalmas szerzet kórházában ápolandó betegek javára: a kórház 1815. október 4-én nyílt meg.

Réti: Réthy Mihály (1810–1875). Az 1840-es évek elején kardalnokként került a Nemzeti Színházhoz, 1840 és 1843 között az intézmény ügyelője, majd a prózai tagozat színésze volt.

Fridrich vívó intézetében: Friedrich Ferenc (1816–1895) a Pesti Nemzeti Vívó Intézet vívómestere volt. A testkultúrát fejlesztő, 1825-ben gróf Keglevich István magánkezdeményezéseként létrejött iskola 1836-tól egyesületi formában működött. A vívóiskola Friedrich oktatási tevékenységére épült, Bajza ezért említheti úgy az intézetet, mint ha az magáé a vívómesteré lett volna.

3 színházi egyén vehetne ingyen órákat a vívásban: Magyarországon a Színészeti Tanoda 1865-ös megnyitása előtt nem volt intézményes színészképzés, a kezdő színészek általában rutinosabb társaiktól, illetve önszorgalomból sajátították el a szakmához szükséges elméleti és gyakorlati tudást. Arra azonban a Nemzeti Színház vezetése figyelemmel volt, hogy ének-, kar- és táncitanítókat, majd idővel rész munkaidőben nyelvtanárokat és vívómestert is foglalkoztasson. 1843-tól Friedrich Ferenc oktatta a vívást.

hirdessük körlevéllel: a körlevél az igazgatóság által közrebocsátott hivatalos dokumentumnak számított, amit a tagoknak, annak bizonyosságául, hogy látták és tudomásul vették a benne foglaltakat, alá kellett írniuk. Ha valaki nem értett egyet a tartalmával, az aláírást akkor sem tagadhatta meg, ha mégis megtette, egy garas büntetéspénzt kellett fizetnie. Akinek ellenvetése volt, az a neve után odairhatta, hogy nota bene, de észrevételét csak akkor vették figyelembe, ha azt huszonnégy órán belül írásban benyújtotta az igazgatósághoz. *A Nemzeti Színház bővített törvénykönyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 5–6, 25. pont.

3.

Bajza József — Kolosy Gergelynek

Pest, 1847. december 11.

Pesten decemb. 11. 1847.

Miskolczi Júlia, úgy tetszik, fél havi fizetésének elvesztésére van büntetve. Ezen büntetési összeget kétszerre húzza le Kolosy úr fizetéséből.

Török kardalnok³⁰ csak 10 pggő ft előlegezést kér. Van-e terhelve fizetése egyéb adóságokkal?

Bajza

30 Török <János> kardalnok

[címezés a levélpapír hátoldalán]

T. cz. Kolosy Gergely úrnak.

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Kolosy Gergelyhez, 1. pallium, 37. sz. levél.

Megjelenés: Kiadatlan.

Tárgyi magyarázatok:

Miskolczi Júlia: Miskolczi Júlia (1821–1854) a Nemzeti Színház prózai tagozatának művésze volt.

fél havi fizetésének elvesztésére van büntetve: Miskolczi Júlia havi keresete 1847 második felében havi 20 pengőforint volt (OSZK SzT. Fond 4/129, 1984. sz.). A színésznőt azért kötelezte Bajza pénzbírság megfizetésére, mert színházi előadás alatt kihágást követett el. 1847. november 22-én, amikor Albini *Veszedelmes nagynéne* című darabját adták, „a 4ik felvonást be nem várván levetkezett, s a színpadon e miatt szembe tűnő botrány történt”. A színésznő a Müller Adele nevű szereplő Fáni nevű komornáját játszotta a darabban (OSZK SzT. Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1847, 294.). Ügyét az 1847. november 28-án összeült színi törvényszék vitatta meg. A belső színházi bíróság jegyzőkönyve szerint a színésznő a színházi törvénykönyv 111. cikkelye ellen vétett („Ki az előadáskor korán vagy későn; vagy nem a kiszabott helyen lép fel, vagy távozik, szükséges eszközt kint felej[t], az okozott zavarhoz képest 3 kros büntetéstől 12 kros büntetésig ítéltethetik. Ki egész jelenetet elmulaszt 1/4 havi díját veszti el.”) ezért „1/4 rész havi fizetésben marasztaltatik.” (OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok 666, Törvényszéki Jegyző Könyv, 516. jegyzőkönyvi pont.) A törvénykönyv és a bírósági határozat összevetéséből azt lehet valószínűsíteni, hogy a színésznő, aki beszélő szerepet játszott volna a negyedik felvonásban is, korábban elment a színházból. Bajza azonban valószínűleg rosszul emlékezett a büntetés mértékére, a törvényszéki jegyzőkönyvben ugyanis nincs nyoma annak, hogy Miskolczi Júlia a későbbiekben félhavi fizetését veszítette volna el büntetéspénz gyanánt.

Ezen büntetési összeget kétszerre húzza le [...] fizetéséből: a Nemzeti Színház színészei a rendszeres havi keresetüket két részletben kapták: a hó első és tizenhatodik napján. Noha az 1842 óta érvényben lévő belső színházi törvénykönyv úgy rendelkezett, hogy „a büntetési pénzek az illetők havi díjából a legelső fizetés napon lehúzatnak”, Bajza „nagyvonalúsága” arra utal, hogy az alkalmazási gyakorlat egyes esetekben inkább rugalmas volt, mint mechanikus. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 4, 7. pont.

Török kardalnok: Török Miklós (?-?). Kardalnok, énekes színész, tenorista. 1838 és 1848 között kisebb megszakításokkal a Pesti Magyar, később Nemzeti Színház kórusában énekelt, és különféle vidéki színtársulatokhoz járt fellépni.

10 pgó ft előlegezést kér: Török Miklós havi keresete 1847 második felében 24 pengőforint volt, amit két részletben, a hó első és tizenhatodik napján kapott kézhez (OSZK SzT. Fond 4/129, 2375. sz.). A Bajza-levélben a második félhavi fizetéséről van szó. A pénztárnok fizetési előleget csakis az igazgató jóváhagyásával adhatott, máskü-

lönben $\frac{1}{4}$ havi bérét büntetéspénzt gyanánt elvesztette. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 27, 204. pont.

Van-e terhelve fizetése egyéb adósságokkal?: a kardalnokot nem illette meg második félhavi fizetésének teljes összege, mert 1847. december 6-án nem ment el Daniel Auber *Fra Diavolo* című operájának főpróbájára. Az 1847. december 13-án tartott színi törvényszéken készült jegyzőkönyv szerint a bíróság a következő határozatot hozta a vétségével kapcsolatban: „81. t. c. értelmében, 3. krajczáros büntetést fizet, mivel foglalkozása fél órát tartott.” (OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok 666, Törvényszéki Jegyző Könyv, 555. jegyzőkönyvi pont.)

4.

Bajza József – Kolosy Gergelynek

Pest, 1847. december 11.

Pesten decemb. 11. 1847.

A ruhatárból egy vasaló elveszett, mellyért Podhraczký szabó felelős, míg meg nem téríti,³¹ fizetését le kell tartóztatni.

Bajza

[címzés a levélpapír hátoldalán]

T. cz. Kolosy Gergely úrnak.

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Kolosy Gergelyhez, 1. pallium, 38. sz. levél.

Megjelenés: Kiadatlan.

Tárgyi magyarázatok:

Podhraczký szabó: Podráczky (Podhráczký, Podhoráczký) Ferenc. A Nemzeti Színház főruhatárnoka, jelmezkészítője.

egy vasaló elveszett [...] míg meg nem téríti, fizetését le kell tartóztatni: Podráczky havi fizetése 1844-ben 60 forint volt (OSZK SzT. Fond 4/48, 39. sz.). A belső színházi törvénykönyv így rendelkezik a ruhatári személyzet anyagi felelősségéről: „Ha valamely ruhatári kellék, vagy paróka, szakál valaki által elrontatnék, vagy elveszne, az illetők azonnal jelenteni fogják, különben a kárt ők térítik meg”. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 25, 191. pont.

31 téríti [Emendálva.]

5.

Bajza József – Egressy Gábornak
Pest, 1848. január 4.

Pesten januar 4. 1848.

Tisztelt rendező úr,

Figyelmeztetem Önt, hogy a próbákat mindig az opera-rendezővel egyetértőleg határozza meg, különben kellemetlen összeütközések fognak előidézteni, minők a tegnapi napon is történtek, s mind az intézetnél megkívántató csendet és nyugalmat felzavarják, mind nekem felette megnehezítik a különben is terhes igazgatói viszonyokat. Ki egyéb-iránt maradtam Önnek

lekötelezettje
Bajza József
igazgató.

[címezés a levélpapír hátoldalán]

A nemz. színház igazgatójától.

T. cz. Egressy Gábor úrnak, a nemzeti színház rendezőjének.

Hivatalból

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Egressy Gáborhoz, 9. sz. levél.

Megjelenés: „Adalékok Bajza József színházigazgatói működéséhez (Levelek Egressy Gáborhoz)”, közli ESZTEGÁR László, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 4. sz. (1904): 487–488.

Tárgyi magyarázatok:

a próbákat mindig az opera-rendezővel egyetértőleg határozza meg: Bajza leveléből úgy tűnik, Egressy Gábor rendezőként nem tartotta be az érvényben lévő belső színházi törvénykönyv vonatkozó szabálypontját: „A próbarendet a dráma és opera rendezők egyetértőleg fogják egyegy hétre elkészíteni; s a meghatározott próbarenden, helyes és alapos ok nélkül, egyik rendező sem változtathat 12 kros bünt. alatt. Ha a próbák iránt a drámai és operai rendező egymás közt meg nem egyezhetnek, az igazgató ítéletében fognak megnyugodni. – Próbák délután csak szükség esetében, előadás után pedig csak rendkívüliekben fognak tartatni”. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 12, 77. pont.

kellemetlen összeütközések fognak előidézteni, minők a tegnapi napon is történtek: a szóban forgó próbaütközés miatt az operatagozat a következőkre hivatkozva panaszt is tett Egressy Gábor ellen: „Egressy Gábor rendezőt vádolja az összes magány énekes személyzet, mivel 10 órára rendelt ének próbáról ki szorította, a tanuló szobában olvasó próbát rendelvén”. A rendező kihágása az 1848. január 13-án és 14-én ülésező belső színházi bíróság megvitatott ügyei között szerepel, s határozatként a

jegyzőkönyvben ez olvasható: „Probák idejének ki tüzése, igazgatási ügy lévén, ezen eljárás csak ott rosztaltathatik vagy igazoltathatik”. (OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok 666, Törvénytörvényi Jegyző Könyv, 602. jegyzőkönyvi pont.) A későbbiekben nem kerül elő ez a vétség a bírósági jegyzőkönyvben, tehát Bajza valószínűleg beérte az írásbeli figyelmeztetéssel, s pénzbírság megfizetésére nem kötelezte Egressyt.

6.

Bajza József – Egressy Gábornak
Pest, 1848. január 17.

Pesten januar. 17. 1848.

Tisztelt rendező úr,

Figyelmessé teszem, hogy Grittiben Laborfalvi Róza szerepét Szatmáryné ohajtaná eljatszani, ha nincs semmi akadály benne, hogy ezt tegyék, ne sajnáljon intézkedni, hogy a szerepet megkapja. Ki egyébiránt vágynak Önnek

lekötelezettje
Bajza József

[címzés a levélpapír hátoldalán]

T. cz. Egressy Gábor rendező úrnak.

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Egressy Gáborhoz, 10. sz. levél.

Megjelenés: „Adalékok Bajza József színházigazgatói működéséhez (Levelek Egressy Gáborhoz.)”, közli ESZTEGÁR László, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 4. sz. (1904): 488.

Tárgyi magyarázatok:

Grittiben: Szigligeti Ede *Gritti* című szomorújátékáról van szó. Nemzeti színházbeli bemutatójára 1845. április 19-én került sor. Már az ősbemutatónak is Egressy Gábor volt a rendezője, és ő játszotta a címszerepet is. *A Nemzeti Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil (Budapest, 1944), 49.

Laborfalvi Róza szerepét: Laborfalvi Róza (1817–1886) leginkább tragikaként lépett színpadra. Benke Judit néven született, művésznévnek a család nemesi előnevét használta. A budai Várszínházban kezdte pályáját, először 1833. október 27-én szerepelt. 1834-ben Kassán, 1835 és 1837 között ismét Budán játszott. A Pesti Magyar Színház egyik alapító tagja. A *Gritti* című darabban Czibák Imre, erdélyi vajda hűgát, Gertrúdot játszotta.

Szatmáryné: Szathmáry Dánielné Farkas Lujza (1818–1893), később Laczkóczy Ferdinándné. A Nemzeti Színház az 1840-es évek közepén szerződtette. Eleinte naivákat,

majd hősnőket, végül anyaszerepeket játszott. 1851-től vidéken foglalkoztatták, de 1857-ben visszatért Pestre.

ne sajnáljon intézkedni, hogy a szerepet megkapja: noha a belső színházi törvénykönyv kimondja, hogy örökszerepek nincsenek, „[s]zerepet senki sem bírhat kirekesztőleg egyedül, hanem ha kivántatik, át kell másnak is engednie”, azt is hangsúlyozza, hogy a szerepváltoztatás nem mindennapi gyakorlat. Szerepváltoztatás öt esetben lehetséges: 1) ha az első előadás után kiderül, hogy máshoz jobban illene az adott szerep 2) ha beteg a színész 3) ha változás történik a művészi személyzet összetételében 4) ha vendégszínész érkezik a színházhoz 5) ha valaki a társulattól szeretné eljátszani a korábban másnak osztott szerepet, és ezt az igazgató engedélyezi. *A Nemzeti Színház bővített törvény-könyve* (Pest: Beimel József, [1842]), 11–12, 72. pont. Az idézett Bajza-levél az ötödik pontban foglaltak szerint engedélyezte a szerepváltoztatást.

7.

Bajza József - Egressy Gábornak
Pest, 1848. május 30.

Pesten majus 30. 1848.

Tisztelt rendező úr,

A tegnapi darabbal ismét nem csináltunk szerencsét. Ennek oka nem csak abban van, hogy e mű igen sötét és kétségbeejtőleg leverő, hanem van főképp a mostani időben, melly egész gondolkodásunkat megváltoztatta. Most még az is kicsinyesnek tetszik, mi ez előtt nagyszerű volt. Ezen bajon nem mi segíthetünk, hanem ismét csak az idő. S míg ez az idő eljön, addig foltozgassunk a mennyire lehet.

Második előadáskor tetemesen kell rövidíteni e darabon és szelidíteni mind azon helyeken, mellyek szemérem-sértők. Illyen főképp azon jelenés Saltabadil házában a Király és Moguelene között, és midőn Triboulet, leányát keresve, az udvaroncok közt megjelenik, és azok útját állják, hogy a Királyhoz betörhessen. Tribouletnek egy pár monologja is hosszadalmas volt.

Én azt hiszem, e darabot vásár hétfőjén nem adhatjuk, mert nem lesz rá közönség.

Bajza

Kézirat: OSZK Kézirattár Levelestár, Bajza József Egressy Gáborhoz, 15. sz. levél.

Megjelenés: „Adalékok Bajza József színházigazgatói működéséhez (Levelek Egressy Gáborhoz.)”, közli ESZTEGÁR László, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 4. sz. (1904): 488.

Tárgyi magyarázatok:

A tegnapi darabbal ismét nem csináltunk szerencsét: 1848. május 29-én Victor Hugo *A király mulat* című drámáját László József színész jutalomjátékként adták (OSZK SzT. Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 143.). Fordítója Egressy Benjámín, rendezője Egressy Gábor volt. A Nemzeti Színházban többször nem játszották. *A Nemzeti Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, előszó HARASZTI Emil (Budapest, 1944), 60.

e darabot vásár hétfőjén nem adhatjuk: 1848. június 5-én Gaetano Donizetti *Linda* című operáját adták. OSZK SzT. Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 150.

„Nekünk mégis Mohács kell...”

II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetései

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 336 l.

A mohácsi csata olyan erős és majdnem ötszáz éve kitartó traumája a magyar nemzeti emlékezetnek, amelynek mindeztáig csupán egyetlen kihívója akadt: a trianoni területvesztés. Minden korszaknak megvolt a maga saját Mohács-képe, amelyhez mérhette, és amelyen keresztül értelmezhetette korának kudarcait. Örök aktualitását az azóta született megszámlálhatatlan mennyiségű tudományos és szépirodalmi, valamint képzőművészeti alkotáson túl a témáról való – néha csupán utalásokban megjelenő – közbeszéd is bizonyítja. 1526. augusztus 29. olyan referenciapont, amely megkerülhetetlen, akár a trencsényi csatáról, akár a világosi fegyverletételről vagy az 1954-es labdarúgó világbajnoki döntőben elszenvedett 3:2-es vereségről – vagy bármelyik tetszőleges nemzeti tragédiáról – legyen szó. Minden mérhető Mohácshoz! Vagy másként fogalmazva: minden korszak megtalálja a saját Mohácsát. Ady híres sorát idézve a tanulmánykötet címe is erre az aktualításra utal, amelyet mi sem bizonyít jobban, mint magának a könyvnek a megjelenése. A tengeri Moháccsal foglalkozó mű után még mindig van mit mondani e témában!

A konferenciakötet valójában Nemes Istvánnak és Tolvaj Baláznak 2014-ben az *Orvosi Hetilap*ban megjelent cikkére adott szakértői válasz. A két szombathelyi orvos a király holttestének megtalálásával és temetésével kapcsolatos kételyeit foglalta össze

írásában, amely szenzációként „söpört végig” a nyomtatott és főleg az online sajtóban. Épp ezért a kötet szerkesztőinek nem titkolt céljuk, hogy a nagyközönség értelmezési játéktérébe is bevonják a tanulmányok által felvetett kérdéseket, és megkérdőjelezzenek jó pár népszerű, hamis vagy épp szenzációhajhász toposzt. Így aztán a gördülékenyebb olvasás kedvéért a tudományos apparátust is elhagyták. Ugyanakkor a könyv sokkal több pusztá ismeretterjesztésnél, s a szakmai közönség számára is érdekes adalékokkal szolgálhat. Akár további kutatásoknak is kiindulópontja lehet az a majdnem száz oldalt kitevő függelék, amelynek dokumentumait már részletes lábjegyzetek egészítik ki. A mohácsi csatával és annak későbbi recepciójával kapcsolatban több dokumentum itt jelent meg először magyar fordításban. A függelék mögött a témához kapcsolódó ajánlott irodalom található, amelyet a mohácsi csatához fűződő képmelléklet követ. A kötet legvégén pedig angol nyelvű összefoglaló, valamint hely- és névmutató kapott helyet.

A könyv alcíme is szimbolikus. A király halála és temetése egyben az akkori Magyar Királyság temetését is jelentette. A II. Lajos holtteste és temetése(i) körüli bizonytalanságok ugyanakkor fel is puhítják ezt az egyértelmű megfeleltetést a két temetés között. A több évtizedes szakmai viták keresztüzében a királyi Magyarország sírba szállása épp annyira

nem egyértelmű, ahogy a halott Lajos király temetése(i) sem az(ok). A tizenkét tanulmány kronologikus sorrendet alkot. A kötet tematikus tökesúlyát a király halálával és holttestével foglalkozó hat szöveg adja (5–10. tanulmány). Az ezt megelőző publikációk a II. Lajos halálához vezető eseményeket vezetik fel, míg az ezt követők, a mohácsi csata európai és magyar visszhangját foglalják össze.

Fodor Pál tanulmánya egy bevezetőnek szánt összefoglalás a mohácsi csata későbbi értékeléséről és a kötet témáiról. Rámutat azokra az egyoldalú és sokszor igazságtalanul leegyszerűsített értelmezésekre, amelyek korábban eltorzították mind a mohácsi csata előzményeinek, mind a mohácsi csatának és következményeinek a megítélését. Az előzményekkel kapcsolatban rámutat, hogy a 19. századi történetírás „alaposan elbánt a Jagellókkal és az általuk irányított Magyarországgal” (8), és ez a szemlélet jó ideig – a közbeszédet tekintve mind a mai napig – megragadt a szakmában is. Azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a török kor nem a 16. században kezdődött, hanem sokkal korábban, s a folyamatos török agresszió gyökeresen átalakította az ország életviszonyait. Épp ezért a politikai elit általános hibáztatása feltételezett jellemtelenségei és tétovasága miatt egy nagyon leegyszerűsített megközelítése a problémának.

A 16. század elejére már olyannyira nyomasztóan eltolódtak az erőviszonyok az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság között (amit az akkori elit is tisztán érzékelt), hogy nem merték kockáztatni az ország fogyatkozó erőtartalékait. Habár Hunyadi kudarcai óta a magyar hadvezetés megpróbált elkerülni minden nyílt konfrontációt egy szultáni sereggel, 1526-ban ezt nem tehette meg. Az utókor pedig

– Fodor szerint – a mohácsi csatával is méltánytalanul bánt el. Erőteljesen hibáztatja azt az általános vélekedést, miszerint a csata olyan „kisszerű” esemény lett volna, amely (épp a korábbi gondatlanságok miatt) már se nem osztott, se nem szorzott. Pedig a 16. századi Európa négy-öt legnagyobb csatája közé sorolható, és hatáseit tekintve az egész kelet-európai régió erőviszonyait felforgatta. Ugyanakkor a szerző szerint az Oszmán Birodalom jövőjének szempontjából sem volt egyértelmű sikertörténet az ütközet. Fontos hangsúlyozni, hogy a közhiedelemmel ellentétben a középkori magyar állam nem szűnt meg – pénzügyi, hadügyi és külügyi téren korlátozott önállósággal működött tovább. A tanulmány szerint viszont a csatának sokkal károsabb következménye annak az önigazoló és önsajnáló nemzeti énképnek a kialakulása, amely a mai napig átjárja a magyar társadalmat. Habár egyelőre további érdemleges források nem bukkantak fel a csatát illetően, Fodor szerint még mindig van mit mondani Mohácsról.

Pálffy Géza cikke a csata veszteségeit, valamint rövid és hosszú távú következményeit foglalja össze térképekkel és táblázatokkal szemléltetve. Ő is hangsúlyozza, hogy a hatalmas erőkülönbség miatt a csata megnyerésének kevés volt a realitása, és ha valami szerencse folytán mégis sikerül, hosszabb távon egy (másik) Mohács valószínűleg elkerülhetetlen lett volna. Elemzésében röviden összefoglalja és számszerűsíti az erőkülönbségeket, miközben azt is hozzáteszi, hogy „ennyire derekas helytállásra nem sok hasonló példa akadt több mint ezeréves történelmünkben” (20). A megsemmisítő katonai vereség hatalmas veszteségeinek fő okát is épp ebben az elkeseredett ellenállásban látja: az adott helyzetben ugyanis már nem volt

hova hátrálni. Az is nagy teljesítménynek számított, hogy a magyar hadvezetés – minden nehézség ellenére – képes volt felállítani egy ekkora sereget (26–27 ezer fő). Ennek méretét jól mutatja, hogy ilyen méretű hadsereget csak a francia király, a német-római császár vagy Velence volt képes mozgósítani ekkoriban. Ennek ellenére I. Szülejmán serege mind méretében (75–80 ezer fő), mind utánpótlásában és technikai felszereltségében óriási fölényben volt, és az ütközet „papírforma” szerint alakult. Ezzel összefüggésben Pálffy megpróbál leszámolni azzal a topossal is, amely szerint Szapolyai János szándékosan késett volna el a csatából.

Az ütközet rövid távú következményei mindenki előtt ismertek. Az Oszmán Birodalom olyan masszív éket vágott az ország közepébe (1566-ra az egykori terület 40%-a), amelyet folyamatosan próbált egyre szélesebbre nyitni, hogy biztos felvonulási területet biztosítson Bécs felé, amelynek eleste nagyon is reális veszélynek tűnt, ugyanis még a Habsburgok születő birodalma is komoly erőhátrányban volt a törökkel szemben. Pálffy is hangsúlyozza, hogy minden területi veszteség ellenére sem szűnt meg a Magyar Királyság, ami – a helyzetet tekintve – egyáltalán nem elhanyagolható eredmény. Sőt, a megfogyatkozott területű ország éves jövedelme elérte, vagy meg is haladta az osztrák és cseh tartományok bevételeit.

A hosszú távú következmények viszont talán még súlyosabbak voltak. A csata és Buda 1541-es elvesztése nemcsak a kelet-közép-európai régió hatalmi és kulturális erőviszonyait rajzolták át, hanem az ország etnikai viszonyait is, amely végül egészen Trianonig kihatott. „Ki kell mondanunk: több évszázados kitekintésben 1526/41 sok tekintetben radikálisabb változásokat ho-

zott, mint utóbb a trianoni tragédia” (33). Végül a szerző a magyar köztudat számára is ennek a nyomasztó vereségnek a feldolgozását tűzi ki célul bűnbakok, árulók és gyilkosok keresgélése nélkül.

Az erőviszonyok kérdéséhez kapcsolódik Bárány Attila tanulmánya, amely nem osztja azt a „meghonosodott nézetet”, mely szerint Magyarországot Európa magára hagyta volna a törökkel szemben, hiszen több hatalmi tényező is küldött pénzegélyt Mohács előtt. Az írás II. Lajos kétségbeesett diplomáciai próbálkozásain keresztül ad összefoglaló képet a magyar politikai vezetés törekvéseiről, amely végül már VIII. Henrik angol királytól és III. János portugál királytól is segítséget remélt. Főleg frissen feltárt angol diplomáciai források bemutatásával, a tanulmány azt állítja, hogy a feltörekvő Angliának valóban érdeke volt Magyarország épségben tartása. Röviden összefoglalja Európa fő hatalmi törésvonalait. A cognaci liga és a német-római császár közötti konfliktus pedig, amely – figyelembe véve a sultán 1515-ös békekötését a Lengyel Királysággal – megmagyarázza a török támadás időzítésének tökéletes időpontját is.

Ebben a helyzetben, vagyis az európai konfliktus miatt elapadó nyugati segélyek tükrében válik igazán érdekessé a magyar diplomácia tapogatózása olyan távoli hatalmak irányába, mint Anglia és Portugália. Bárány finom detektív munkával, lépésről-lépésre fejt fel a segélyvel kapcsolatos diplomáciai, főleg Thomas Wolsey kancellár kezében összefutó szálakat, amelyek mögött egy jól kimért külpolitikai racionalitás körvonalazódik. Habár végül az angol és a portugál király is útnak indították a pénzt, azok nem érkeztek meg időben. A szerző óvatosan felteszi azt a kérdést is, hogy mi lett volna,

ha ezek megérkeznek? Lakonikus válasza: semmi különös. Szülejmán ugyanúgy legyőzte volna a magyar sereget.

A negyedik tanulmánnyal érkezünk el magához a csatához. B. Szabó János a király személyét helyezi a középpontba és sokban finomít az elpuhult, gyáva király hagyományos képén. Elemzésében a következő kérdésekre keresi a választ: Miért volt ott egyáltalán a király? Milyen fegyverzetben szállt csatába? Mi történt a királyi testőrökkel? Ezeket a szerző röviden meg is válaszolja a felvonulástól kezdve egészen a király meneküléséig. II. Lajost nem valami elkényelmesedett puhányként állítja be, hanem olyasvalakiként, aki igaz, hogy csatát még messziről sem látott, azonban jó fizikumú volt, „remekül lovagolt, ügyes volt a fegyverforgatásban, s imádta a lovagi tornaviadalokat is” (58). Egy kimondottan bátor király képe rajzolódik ki a csata részletesebb leírásánál is, amely szerint végül Lajos a hadsereg maradékának egy részét merész támadásra vezényelve megpróbálta megölni magát I. Szülejmánt. Habár a janicsárokon megtört a támadás, így is sikerült pár lovasnak a szultán közelébe jutnia, akik viszont már kevésnek bizonyultak a nagy létszámú testőrség ellen. Ekkor dönthetett a király a menekülés mellett, amely II. Lajos halálával végződött.

A kötet súlypontjának nevezhető az a hat, tematikus alegységet alkotó tanulmány, amelyek az autopszia köreit lejtik II. Lajos holtteste körül. Először Kasza Péter és Szebelédi Zsolt aprólékos filológiai munkával járják körül a király halálának kérdését. Mivel a holttest nincs meg, ezért az elemzés középpontjában az egyetlen kézzel fogható bizonyíték, a Lajos holttestének felkutatására küldött expedíció jelentése áll, amelynek két kulcsszereplője Sárffy Ferenc győri várkapitány és

kanonok, valamint a király halálának szemtanúja: Ulrich Czetricz. Kasza Péter, „a filológus Dr. Csont” izgalmas detektív-munkára invitálja az olvasót, amelyben – jobb híján – a Sárffy-féle jelentést mint *corpus delictit* boncolgatva, a szövegtest elmentmondásosnak tűnő részleteit próbálja kibogozni, miközben a levél hitelességének és datálásának, valamint az expedíció idejének a kérdését is körüljárja. Külön kitér a király meggyilkolását felvető összeesküvés-elméletekre is. A Lajos halálával kapcsolatos, szintén e levélre támaszkodó, újra és újra felbukkanó orvosi véleményeket az eredeti latin szöveg elemzésével árnyalja vagy kérdőjelezi meg. Kasza vizsgálódásaira mindenképp igaz a Marc Blochtól vett idézet, miszerint „ha a történelemnek semmi más mentsége nem volna, még mindig elmondhatná magáról, hogy szórakoztató” (69).

Szebelédi Zsolt tanulmányával nem-hogy ott folytatja a filológusi munkát, ahol Kasza Péter abbahagyta, hanem – úgy tűnik – mindketten egymást megerősítve és kiegészítve kérnek helyet ugyanannál a boncasztalnál. II. Lajos halálának fennmaradt szövegtestéből Szebelédi is olyan bizonyító erejű szövegmintákat metsz ki, amelyek a filológia mikroszkópjának lencsége alatt magabiztosan ingatják meg a legutóbbi időig fel-felmerülő orvosi elemzéseket. A Sárffy-levél alapján próbálja a szerző a megtalált király (esetleg valaki más?) holttestének a szagát, a felismerését segítő jeleket (*signum*), a hirtelen elföldelt test elhelyezkedésének mélységét, az ún. hullaviaszosodást (*adipocire*) megállapítani és egyáltalán, hogy hány napos lehetett a holttest. A tetem jó állapotának a kérdését (ahogy az előző szerző is) a hagiográfiai hagyomány eufémizmusával magyarázza.

Mindezek után pedig elérkezünk Magyar Lóránt Gergely tanulmányához, aki a király haláláról igazságügyi orvosszakértőként foglalja össze mindazt, ami így majdnem 500 év múlva tudható. Holttest sajnos neki sem jut, így aztán a Sárffy-levelet kiegészítve, pár fennmaradt forrás segítségével próbál orvosszakértői jelentést kiállítani. A dokumentumok alapján összegezi, mit lehet megállapítani a halál időpontjával, okával, a felfedezés körülményeivel, a temetés helyével, valamint a megtalált hulla állapotával (rothadás, hullaviaszos átalakulás, felzás) kapcsolatban. Szerinte a késői hullajelenségek miatti torzulások megnehezíthették ugyan az expedíció tagjai számára a holttest azonosítását, de a királyt oly annyira ismerő Czetricz kamarás számára ez egyáltalán nem volt lehetetlen, sőt egyértelműen azonosíthatta urát. Elemzését azzal fejezi be, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján felmerülhet a kétség II. Lajos holttestének személyazonosságát illetően, azonban ez a kétség se nem bizonyítható, se ki nem zárható teljesen.

A következő két tanulmány a király temetésének rejtélyét vizsgálgatja. Először a holttest helyének, vagyis hiányának a kérdését tekinti át Rác Piroska a székesfehérvári királyi bazilika csontmaradványairól szóló összesítő cikkében. Habár a források egy része szerint ide lett eltemetve a király, „a csontmaradványok között nincs olyan, amelyik – akár csak feltételelesen is – összefüggésbe hozható lenne II. Lajos személyével” (121). Ugyanakkor a koponyák alapján több rekonstruált arc is látható a tanulmány képmellékletein, közöttük III. Béla királynak és feleségének, Châtillon Annának a portréja.

A másik temetéssel foglalkozó cikk Farkas Gábor Farkas tanulmánya, aki röviden összefoglalja a király halálával

kapcsolatos híradásokat és elméleteket egészen a két szombathelyi orvos 2014-es cikkéig. Farkas is sorra veszi a fennmaradt jelentések és levelek alapján a Lajos holtteste és temetése körüli kérdéseket, ellentmondásokat. Felismerhető volt-e az expedíció tagjai számára a király? Miért nem írtak általában a király „deformitásáról”, ami alapján könnyen lehetett volna agnoszkálni? De mennyi idő telhetett el halála és temetése között? Milyen mélyen volt a hulla, amikor Czetriczék megtalálták? Kitér a fogak azonosításának a jelentőségére, valamint a hullaviaszosodás és bűz kérdésére. Tényleg levágták a magyar király fejét, hogy Isztambulba szállítsák? A Sárffy-féle expedíció utáni, 1526 november 9-i fehérvári temetésen kik látták a holttestet, és az még felismerhető állapotban volt-e? Feszegeti a királygyilkosság kérdését is. Tényleg Szülejmán temettette el a királyt? Esetleg nem is Fehérváron, hanem a dunaszekcsői Angyalok kápolnájában? Az 1527. novemberi újratemetésről és Lajos király megtalált medáljáról, valamint pecsétgyűrűjéről is szót ejt. Végül Farkas – egy 2015-ös blogbejegyzés „kerek” királytörténetének fejtegetéseire utalva – azzal zárja tanulmányát, hogy nekünk tényleg kell még mindig Mohács, „és úgy tűnik, hogy a szó legszebb értelmében megint megkaptuk” (138).

Magyar László András is a „miben halt meg II. Lajos király” kérdés foglalkoztatja. A korabeli jelentéseket és egyéb forrásokat ő is átfutja röviden. A gyilkosság „látszólag megalapozott” elméletére is kitér, miközben hangsúlyozza, hogy a király halálának forrásaként mindenki azt az egyetlen másodkézből való beszámolót, a Sárffy-féle levelet használta fel a későbbiekben. És hiába volt szemtanúja a csatának Brodarics István, művében a ki-

rály haláláról ő is csak Czetriczen keresztül írhatott. Így aztán Lajos halála mindenképpen kérdéseket vet fel, amelyeket – úgy tűnik – egyelőre nem is lehet megválaszolni. „A szemtanúkkal és a későbbi szerzőkkel tehát nagyjából úgy állunk, mint Akutagava *A vihar kapujában* című regényének vándora a szamuráj halálával kapcsolatban” (141): az egyetlen igazságot elhomályosítja az egyes emberek emlékezete, amelyet átláthatatlanná torzítanak félelmeik, érdekeik és vágyaik. A szerző a király halálához vezető okok egyikét viszont épp az elkényeztetett és puhány királyi ficsúr fizikumában látja. Végül a holttest elemzése után Magyar is csupán annyit tud válaszolni a címben felvetett kérdésre, hogy Lajos páncélban halt meg.

A majdnem száz oldalra terjedő autopszia után a kötet két utolsó tanulmánya az utókor korai és távolabbi visszhangjaira reflektál. Seláf Levante írása a csata kortárs visszhangjait tekinti át a német tudósító énekeken (*historische-politische Ereignisdichtung*) keresztül. A király holttestének hiánya mintha szimbolikusan a Mohácsról szóló magyar históriás énekek hiányát tükrözné. Ez az érthetetlen és megmagyarázhatatlan űr a magyar irodalomtörténet egyik rejtélye. Abban a pár sorban, amelyet a 16–17. században szenteltek a csatának, akár azt is össze lehetne foglalni, ami Lajos haláláról tudható. Viszont fennmaradt hat német nyelvű verses tudósítás is, amelyet Seláf három tematikus párra oszt: a csata leírásaira, a király siratásaira, és az özvegy Mária királyné szájába adott helyzetdalokra. Csak a legkorábbinak ismerjük a szerzőjét: Mert Sporer, akihez saját bevallása szerint már szeptember 13-án eljutott a csatavesztés híre. A tanulmányíró tömör és lényegre törő filológiai és verstani elemzéssel ösz-

szegi a tudnivalókat a költeményekről, s megállapítja, hogy a korabeli európai közvélemény az egyik legfontosabb és legragikusabb eseményként tekintett a mohácsi csatára.

A kötetet Csorba Dávid historiográfiai tanulmánya zárja, amely hosszabb távú, ívesebb röppályát leírva tekinti át a több évszázadon át gyűrűző nagy Mohács-elbeszélés újrafogalmazásainak, koncepciógyártásainak és toposzképződésének a dinamikáját. A fél évezredet átölelő tömör összefoglalás – ha csak említés szinten is – kitér a Mohács-felfogás minden lehetséges megjelenési szintjére: a hitvitázó prédikátorok felekezeti narrációba csomagolt vádjaira, a felvilágosodás kori jezsuita történetírók forrásmunkáira, a reformkor szinte kötelező sorstémájára, a 20. század számtalan emlékkötetére és regényfeldolgozására, szobor- és emléktábla-állításokra, kiállításokra, az évszázadokat átkaroló nyilvános politikai beszédekre, a köznapok humorára, a popzenére, manapság pedig az online média fórumainak és blogjainak világára. Mert amennyire a magyar ember ért a focihoz, legalább annyira ért Mohácshoz is! Hiszen a közbeszédbeli sportkritikákhoz ugyanúgy nem kell különleges focitudás, ahogy a „Több is veszett Mohácsnál!” közmondás optimizmusához (vagy épp a „Nekünk Mohács kell” pesszimizmusához) sem kell hadtörténésznek lenni a kockás abroszok és összecattanó söröskorsók körüli kommunikációs térben. Amire igazán szükség van, az egy erős érzelmi felindulás!

Mivel azonban a téma befoghatatlanul óriási, Csorba kijelöli a még így is túl tágas határokat, és II. Lajos halálának megjelenítésére tesz kísérletet a 19. századi magyar romantikus történelmi festészet példáin keresztül. A tanulmány legvégén a szerző

megpróbálja meghatározni azokat a retorikai-logikai és érvelési, valamint narratív kontextuális kereteket, amelyeket minden Mohács-vita előtt érdemes lenne tisztázni. Ha ez megtörténik, akkor lehet természetesen ütköztetni az adatokat és azok értelmezéseit. Az egész írás tulajdonképpen ezeknek a felvonultatása és seregszemléje, amellyel a háta mögött végül hat pontban foglalja össze a király haláláról való diskurzus problémáját. Merthogy hiányzik a holttest, az antropológia és a klinikai patológia is csupán szöveggel rendelkezik csont és szövet helyett. Tehát ugyanannyi maradt nekik is, mint a történésznek, filológusnak vagy bárki másnak. De még szövegforrásból is kevés akad, és azoknak a nagy része is a legfontosabb dokumentumra, a Sárffy-féle jelentésre vezethető vissza, amely viszont inkább irodalom- és művelődéstörténeti forrás. Így hát a történettudomány is csupán erősen megokolható feltevések

között tapogatózik. Mivel mára a királyi ékszereknek és sírmellékleteknek is nyoma veszett, azokat sem lehet kivallatni. Annyi bizonyos, hogy a király meghalt és eltemették; minden más részlet homályban maradt. Lajos halála a temetés után történeti értelemben érdektelenné is vált, cserébe viszont feltámadt közben az irodalom és művészeti fikció különböző szintjein. Ez a kapu pedig mind a mai napig szélesre tárva várja, hogy belépjenek rajta.

Épp ahogy Fodor Pál ígerte a kötet elején, tényleg érdemes újra és újra nekifutni Mohácsnak, mert még mindig van mit mondani róla, s megéri tovább fogni ennek a most már epikus méretűvé dagadt szöttesnek a szálait. Talán ez a könyv is segít majd abban, hogy kicsit árnyaltabb és mélyebb diskurzus szülessen a szakmán túl is.

Molnár Dávid

Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról

Szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 563 l.

A két Zrínyi Miklós életművének kutatása az utóbbi másfél évtizedben impozáns eredményeket mutatott fel. Ehhez az évfordulók alkalmi is hozzájárultak, ennél is jelentősebb azonban az a nemzetközi érdeklődés és együttműködés, amely több fórumon is tapasztalható volt. Főként a horvát és német nyelven megjelenő impozáns konferenciakötetek járultak hozzá a Zrínyiek sokrétű – és az eddiginél árnyaltabb – bemutatásához, európai jelentőségük tudományos

alaposságú megfogalmazásához (*Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hgg. von Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS unter Mitarbeit von Sándor BENE [Tübingen: Niemeyer, 2009]; *Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i madarskoj povijesti*, ured. Sándor BENE, Gábor HAUSNER, Zoran LADIĆ [Zagreb: Matica hrvatska, 2012]).

Megjelent a *Szigeti veszedelem* francia átültetése is (*La Zrinyade ou Le Péril di Szi-*

get. *Épopée baroque du XVIIe siècle*, trad. et notes de Jean-Louis VALLIN, postf. de Farkas Gábor Kiss [Villeneuve d'Asc: Presses Universitaires du Septentrion, 2015]), így most már a korábbi német és angol verzióval együtt épülhetnek be a kora újkori irodalom nemzetközi panorámájába és annak kutatásába a 17. századi magyar eposz tanulságai és értékei. Mindezeket túl hosszan sorolhatók lennének még a politika- és hadtörténet, a genealógia, a régészet és a művészettörténet újabb hozzájárulásai a Zrínyiek koráról kialakított összkép teljessé tételéhez.

Ennek a fellendülőben lévő kutatómunkának kiemelkedő jelentőségű állomása volt a költő Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján, 2014. november 18–20-án Budapesten, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, a Nemzeti Közszerzői Egyetem és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete által rendezett interdiszciplináris konferencia. A nemzetközi tanácskozás a politikatörténettől a hadművészetten át az irodalomtörténetig minden aspektusból számba vette a legújabb eredményeket, s az előadások immár szerkesztett változatban, impozáns tanulmánygyűjtemény formájában is napvilágot láttak, *Határok fölött* címmel. Az alábbiakban a kötetnek elsősorban irodalomtörténeti vagy azzal érintkező témáit és újdonságait igyekszünk számba venni, a társdiszciplinák eredményeinek szemlézése és kompetens méltatása nyilvánvalóan azok szakmai fórumain fog megtörténni.

A kötet címe pontosan és szemléletesen fejezi ki a Zrínyi-kutatások jelenlegi pozícióját: valóban átlép az etnikai-nyelvi, politikai, hadtörténeti, földrajzi és irodalmi műfaj történeti határokon az a tudományos megközelítés, az a vizsgálódási

metódus, amelynek ez a most méltatandó kötet kiváló illusztrációja. Miként arra a bevezetésben Fodor Pál utalt: a konferencia „új szintézisben egyesítette az egymásról eddig is tudó, ám mégis különböző diszciplináris keretekben folytatott Zrínyi-kutatásokat, vagyis éppúgy a határokat kívánta átlépni, ahogy Zrínyi maga is tette” (9).

A kötet szemléletmódjának előzményeként leginkább R. Várkonyi Ágnes munkáját említhetjük; érthető, hogy a szerkesztők a kötetet az ő emlékének ajánlják. A témakör egyik legnagyobb hatású kutatója „Európa Zrínyijét” tárgyalta, arról a költő-politikus-hadvezérről szólt, aki nem csupán a Kárpát-mednce vagy épp a Habsburg Monarchia történetének volt meghatározó személyisége, hanem a kontinens „egyetemes játékterében” mozgott, aktivitásának hatása Londontól Isztambulig, Zágrábtól Regensburgig érezhető volt „a magyar romlásnak századában”. Ezt a nézőpontot, a nemzetközi kontextusra irányuló fokozott figyelmet fedezhetjük fel a mostani tanulmánygyűjtemény írásainak többségében.

A harmincegy tanulmányt a szerkesztők hat nagyobb tematikus egységben rendezték el. Ezek áttekintésével és mostani méltatásával remélhetőleg sikerül érzékeltetnünk a kutatások sokszínűségét, interdiszciplináris jellegét, noha rövid szemlénk elsősorban az irodalomtörténeti szempontot tudja csak valamelyes részletességgel követni.

A tanulmányok első blokkja azokat a paradigmákat igyekezett kijelölni, amelyek meghatározták az életmű kereteit. Látványosan is a „határok fölöttiség” jegyében készült az első tanulmány, amely a „politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós” egyéniségének összetevőit veszi

górcső alá, azaz különböző „lojalitásait és identitásait” tekinti át. Pálffy Géza a történész szemszögéből érthető módon érvel amellett, hogy ebben a sokoldalú személyiségben a politikus/államférfi szerepe a meghatározó, az elsődleges, s ezt az ismert önvallomás is támogathatja: „az én professioim avagy mesterségem nem az Poesis, hanem nagyobb, s jobb országunk szolgálatjára annál...”. Ez a kijelentés azonban további eszmececerék és értelmezések tárgya lehet, mivel a modern kutatás egyértelmű álláspontja szerint a *Syrena* kötet szerzője évszázadának első számú literátora volt, eposzával, lírájával és prózájával egyaránt maradandót alkotott, ezzel szemben viszont politikai téren – kiváló felkészültsége ellenére – nem érhetett el átütő sikert a korszak kedvezőtlen körülményei között. Katonaként is inkább ilyen tárgyú értekezései (azaz írói kvalitásai) révén írta be nevét a hadtudomány történetébe, mintsem csatateri sikerei révén. Lehet tehát a továbbiakban is mérlegelni identitásainak és lojalitásának rangsorát, ehhez a nyitó tanulmány jó alapot ad. Célszerű lenne viszont ehhez az „identitástudat” (azaz a „reflektált identitás”) fogalmát is alkalmazni, nem mindegy ugyanis, hogy az önértelmezés aspektusait hogyan, mikor és milyen arányban juttatta érvényre maga a szerző.

Tovább árnyalja a paradigmátikus összképet Monok István könyvtörténeti áttekintése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a Bibliotheca Zriniana könyvjegyzékének szakszerű kiadása (1991) után is bőven van tennivalója a könyvállomány kutatóinak. Mivel nem öröklött családi könyvtárról van szó, hanem jórészt tudatos beszerzésekről, így a gyarapítás a tulajdonos eszmetörténeti orientációjáról, szellemi kapcsolatairól, a kor olvasói szo-

kásairól is értékes információkat ad, ezek további regisztrálása és értékelése még hátravan. A korszak többi főúri könyvtárának állományával történő összevetés ugyancsak kirajzolhat még olyan vonásokat, amelyek csak erre a könyvtárra jellemzők.

A kötet egyik legterjedelmesebb tanulmányában Bene Sándor több újdonsággal is szolgál a *Syrena* kötet kompozíciójának elemzése során. A szirének szerepének, allegorikus-emblematikus megjelenítésük változatainak vizsgálatából kiindulva, a földrajzi szempontot is érvényesítve jut arra a következtetésre, hogy az adriai térségben, a Mediterráneumban többféleképp is értelmezhető szimbolikus jelentést hordoztak. Más volt a jelentésük a magyar, illetve a horvát kontextusban, a Zrínyi Péter-féle változat (*Adrianszkoga mora Sirena*, Velence, 1660) révén párhuzamos nemzeti narratívák alakultak ki. A horvát szakirodalom beható ismerete alapján Bene egyrészt Gundulić-hatást, másrészt a horvát népköltészet ihlető erejét mutatja ki a horvát kötet kapcsán, s ezzel általánosabb értelemben is az irodalom szimbolikus térfoglalási lehetőségének az esettanulmányát vázolja fel. De ezen túl a *Syrena* egyik régóta vizsgált kérdését is újból felveti, amikor arra kérdez rá: miképpen működhet az eposz lírai kontextusban? Válasza szerint narratív lírai kompozícióról van szó, „a megváltódás- (vagy önmegváltás-) történetnek” a megalkotásáról, a lírai darabok pedig „a főszereplő alak- és névváltásaival egy lélek fejlődésének állomásait rajzolják ki” (49). Nem kell tehát biografikus megfeleléseket keresni a kötet egyes darabjaiban, mivel azok a barokk korszak szimbólumrendszerének és mitologikus párhuzamainak keretében értelmezhetők, a két költő

(Miklós és Péter) ebben a kulturális horizontban, az Adria-parti világ szellemi környezetében eszmélkedett.

A kötet második tematikus blokkja a recepció és a kutatás irányait tekinti át. Részletes értékelést kapunk itt az irodalomtörténeti vizsgálódások elmúlt fél évszázadáról, a Klaniczay-monográfiától (1964) kezdve a 2014-ig terjedő időszakról (Orlovsky Géza), a Zrínyi-próza egyetemes hadtudományi jelentőségéről (Hausner Gábor), a Zrínyi-emlékezetről az 1848-as szabadságharc idején (Hermann Róbert), a képzőművészeti recepcióról (Tüskés Anna) és egy primási követutasításról Zrínyi érdekében (Tusor Péter). A tanulmányok közös törekvése, hogy az utókor Zrínyi-képének alakulását – tudományban, művészetben, politikában, hadvezetésben egyaránt – az adott körülmények és eszmetörténeti koordináták között kövessék nyomon, s az időben változó emlékezeti elemek révén megrajzolják a recepció fontosabb irányait. A Zrínyi-emlékezet történetére vonatkozó ismereteinket nyilvánvalóan jelentősen bővíteni fogja az a legújabban megjelent kötet, amelyik a német irodalomnak a szigeti várvédőre vonatkozó szövegeit teljes terjedelemben közreadja, a drámákat és az elbeszélő szövegeket egyaránt („*Zrínyi, Zriny, Zrinski*”. *Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826*, s. a. r. Kovács Kálmán [Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017], Csokonai Könyvtár – Források, 18).

A horvát kontextus érthető módon önálló blokkot alkot a tanulmánygyűjteményben. Szó esik itt a család eredetéről, házassági és identitásépítési stratégiájukról, politikai és társadalmi pozíciójukat erősítő törekvéseikről (Damir Karbić), az Erdődyekhez fűződő változatos viszonyukról (Varga Szabolcs), a báni tisztség és katonai szerep vállalásáról (Kincses

Katalin Mária), valamint a család emlékezetéről az újabb kori horvát történetírásban (Sokcsevits Dénes). Míg ez a négy írás a magyar–horvát közös történelemben mutatkozó érintkezési pontokat tárgyalja, addig a következő témacsoport már a szélesebb kontextusban, európai összefüggések között veszi górcső alá a család történetét. A négy ország határvidékének történeti viszonyait mutatja be az egyik tanulmány, a másik a hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós Német-római Birodalomban terjedő hírnevét elemzi, de szó esik a hadvezér francia kapcsolatairól és Zrínyi János csehországi pályafutásáról is. Az utóbbi a szigetvári hősnek 1565-ben született fia volt, akit özvegy anyja, Eva von Rosenberg nevelt fel, s így ő is példája annak, hogy a Habsburg Monarchia arisztokráciájának kapcsolati hálózata határokon átívelő jelleget öltött a kora újkorban.

A *Hadtudomány, hadvezetés, politika – Zrínyi a katona* című fejezet alkotja a kötet legterjedelmesebb tömbjét. A nyolc tanulmány az európai hadügy kontextusában vizsgálja Zrínyi katonai hírnevét, Zrínyi-Újvár stratégiai jelentőségét, képet kapunk az ott folyó aktuális régészeti ásatásokról, műszeres feltárásokról, egy tanulmány pedig Zrínyit mint a modern kori magyar katonaeszményt mutatja be. Ezekről a tanulmányokról nyilvánvalóan a hadtörténet kompetens szakemberei fognak részletezően szólni a megfelelő fórumokon.

A kötet záró egysége az irodalomtörténetészek munkáit tartalmazza. Az ide sorolt hét tanulmány mindegyike olyan területét vizsgálja az életműnek, amelyről idáig kevés szó esett vagy éppen módosítást igényel a korábbi álláspont. Förföldi Gábor *Zrínyi prózája és a közhelyek retorikája* címmel lényegében az író szövegszervezési eljárá-

saira kérdez rá, arra keres választ, hogy a gazdag műveltséganyag, olvasottság milyen tudomány-rendszerezési elv révén vált eszmetörténeti produktummá, miképpen működött az *inventio* és a *dispositio* a prózai művek létrejöttében. Szemléletes példát olvashatunk itt többek között arról, hogy a történelmi exemplumokat a katonai traktátusok szerzője miképpen szötte össze a saját gyakorlati harctéri tapasztalataival, miképpen mérlegelte a kivételes esetekben történő hadvezéri döntés jelentőségét, hogyan vetette egybe a hősiesség erényét és az ésszerű óvatosság követelményét az aforizmákon alapuló véleményalkotása során.

Korántsem hagyományos vizsgálati módszert választott Kecskeméti Gábor, aki értekezésének kiinduló pontjaként a Zrínyi-könyvtár egy szembeötlő hiányosságának magyarázatára kérdezett rá. Hiányoznak ugyanis a párját ritkítóan gazdag bibliotékából azok az alapvető olvasmányok (Cornelius Nepos, Cicero), azok a tankönyvek, praeceptumok, amelyeknek bizonyosan szerepelniük kellett a fiatal főúr kiképzésében. A tanulmány írójának felfedezése, hogy mégis van a könyvállományban olyan tétel, amely ide sorolható: Nicolaus Vernulaeus szónoklatgyűjteményének (*Orationes*) ugyanis volt olyan 1619-es kiadása, amely kifejezetten tanulmányi céllal készült, ráadásul az *Áfium* nyitó exemplumának is mintája lehetett, a könyvtár jegyzékén pedig van olyan, azóta elveszett tétel (*A Bibliotheca Zriiniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza [Budapest: Argumentum–Zrínyi, 1991], 309. kat. 368. sz.), amely ezzel azonosítható. A leuveni professzor ebben az összeállításban az ékesszólásról is számos

olyan szentenciát közöl, amelyiket később az *Áfiumban* vagy a *Vitéz hadnagyban* találunk meg, jogos tehát a feltételezés hogy az ifjú Zrínyi eszmélkedésében – legalábbis a gimnáziumi tananyag szintjén – jelen lehetett az ő műve. A továbbiakban Kecskeméti a Vitnyédi-könyvtárral való csereaktusok jelentőségére figyelmeztet, s az onnan a Zrínyiekhez kerülő könyvek hatásával is valószínűsíti a németországi államelméleti gondolkodás egyes elemeinek beszüremkedését a hozzájuk hasonló gondolatokat, excepcionalista elveket megfogalmazó Zrínyi eszmevilágába.

Szörényi László tanulmánya a VIII. Orbán pápa által a „serdületlen ifjúként Rómában” járó Zrínyi Miklósnak adományozott reprezentatív kötetet, a *Poemata* (Antwerpen, 1634) című latin versgyűjteményt mutatja be a korábbi ismereteinket bőszégesen gyarapítva. Felhívja figyelmet a verselő egyházfőnek, Maffeo Barberininek az antimarinizmusára, a mérsékelt retorikát igenlő, de a túlbujánzó erotikát elutasító poétikai elvére. Ennek ékes példája a programadó költemény, amely a megszemélyesített Költészet nevében követeli a poézis ősi ékességének és eredeti szépségének helyreállítását, s a költőt „a buja kalandok” megéneklése helyett krisztianizált témák feldolgozására buzdítja. Többek között ebben is felfedezi a tanulmány szerzője a Zrínyire gyakorolt hatást, amely leginkább a *Feszületre* című költeményben érhető tetten.

Nagy Levente azt a kérdést vetette fel, hogy van-e túlvilágjárás a *Syrena* kötetben. Merthogy – mint írja – „minden valamirevaló eposzban” van efféle csodás elem, amely a főhős próbatétele, beavatása, valamilyen titkos tudással történő felruházása. Fejtegetése szerint az eposzban fordított túlvilágjárás van: nem a főhős jut

el a transzcendentális világba, hanem annak lakói jelennek meg a földi szférában, fúriák, angyalok, ördögök szólnak bele az evilágban történt eseményekbe, vagy éppen a feszület „hajol le” pártfogoltjához. Pokoljárás van viszont az Orpheusz és Euridiké-ciklusban, a továbbiakban a tanulmány ennek a mitológiai párnak a szerzői önreprezentációs jelentését tételezi, s ennek kapcsán cáfolja az első feleségét halálba üző Zrínyiről kialakított legendát.

Laczházi Gyula a *Szigeti veszedelem* regényességéről fejtette ki megfigyeléseit. A modern regényelméletek (Lukács, Bahtyin) felől veszi górcső alá a *Syrena* kompozícióját, s abban az eposz szerepét. Az epizódok, az egyéni sorsok, a szubjektív elbeszélői reflexiók jelenlétét egyaránt a regényesség irányába mutató elemként értelmezi, valamint a szenvedély és a ráció közötti feszültség jeleit is regisztrálja. Ezzel részleteiben is megerősíti Szörényi László korábbi frappáns megfogalmazását, miszerint „az eposz antidotum a szerelemre”, heroizmusa a szerelemtől való elszakadást is jelenti, a kötet pedig számvetés, lírai életvonal fiktív megalkotása. A költői életmű egységként történő szemlélete itt is új megállapításhoz vezetett, mivel a szerző meggyőző érvelése szerint „a lelki fejlődésnek a *Syrena* kötetben kibontakozó rajza Zrínyi kötetét is a regényekkel rokonítja” (483).

Ismét újabb nézőpont jut érvényre Amedeo di Francesco tanulmányában, amely az eposznak a törökökről kialakított képét tette mérlegre. Fejtegetésének újdonsága, hogy nem a korábban szokásos külsőségekre (keleti öltözetek, fegyverek, ételek, szokások) irányította figyelmét, hanem a török táborra mint az eposz egyik fontos szereplőjére, a narráció strukturáló elemére tekintett. Árnyalt képet kapunk így

tőle, Szulimán szultán például nem csupán mint kegyetlen és vérszomjas hódító áll így előttünk, hanem mint tragikus hős, aki győzelmet arat ugyan, de ez egyben a halálát is jelenti. A szerencse (fortuna, fatum, providencia, sors) fogalmának sokrétű korabeli értelmezését tartja a szerző szem előtt, ennek révén tudja az eposz eszmiségének fontos vonásait láttatni. Ellenvilágok megjelenítésére hívja fel a figyelmet, a szerelem is kétarcú Cumilla és Delimán kapcsolatának ábrázolásában, s ellentétes pólusok villannak fel a katonai felkészültség tekintetében is.

Az irodalomtörténeti fejezetek sorát Borián Elréd értekezése zárja a *Feszületre* című vers kultúrtörténeti és kötetkompozícióból kiinduló értelmezésével. Ennek már első mondata igen fontos megállapítás, mely szerint „Zrínyi Miklós egyszerre volt örököse a katolikus és a protestáns kultúrkincsnek” (503). Az elemzett költemény értelmezése alá is támasztja ezt a megfigyelést: az egyéni érdem és az isteni kegyelem viszonya, a magyarság bűnössége és a megbocsátás gesztusa közös témája volt a keresztény felekezeteknek még akkor is, ha erről vitákat folytattak. A költeményt a *Syrena* kötet kompozíciójában elfoglalt helye alapján a szerző meggyőző érveléssel illeszti be a lírai számadás keretébe, azt is hangsúlyozva ezzel, hogy a téma korábbi liturgikus szerepe itt már nincs meg, új pozíciót jelölt ki számára a narratív keret.

Valamennyi tanulmány közös vonása az összehasonlító szempont érvényesítése, a „határokon átívelő” jelenségeknek a korábbiaknál elmélyültebb, a szellemi környezetet szélesebben értelmező számba vétele. Olyan részletek mélyebb összefüggéseit tárják fel, amelyek az összképet gazdagítják. A tanulmányok használatát

azonban jelentősen megkönnyítette volna egy személynévmutató, ez sajnálatos módon hiányzik. A kötet végére illesztett képanyag viszont rendkívül értékes, szerencsés kiegészítése a szöveges fejtegetéseknek. Ez részben a recepciótörténethez kapcsolódik a Zrínyi-emlékhelyek, képek és szobrok bemutatásával, részben a Zrínyi-Újváron folyó ásatások folyamatát, régészeti leleteit, műszeres feltárásának

részleteit, térképészeti munkáit tanulmányozhatjuk a fotók révén. Mindez együttesen azt jelenti, hogy a kötet eredményei, új megállapításai és felvetett kérdései egyaránt megkerülhetetlenek lesznek a további kutatásokban, s nem csupán a Zrínyi-szakirodalomban, de a korszak összképének árnyalt bemutatása során is.

Bitskey István

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai

Szerkesztette Cieger András, Budapest, Universitas Kiadó, 2017, 364 l.

„Hazánk tudósai”-nak egy rangos csoportja valóban könyvet szentelt Arany „nagy nevének” (az eredeti verses fel szólítás Arany részéről Széchenyi életművének tudományos feldolgozására ösztönzött, tehát e mostani kötet címe a *Széchenyi emlékezetéből* való), méghozzá olyan megközelítésben („művelődéstörténeti olvasattal”), amire ez idáig kísérlet nem történt. Hozzátehetjük: a fogalom maga is eléggé új keletű, holott a szempontok, melyek szerint vizsgálódik, nem mind újak. Erre mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy Gyulai Pál 1883-ban írt nevezetes (a magyar esszé egyik első, páratlan remekének tartott) Arany emlékezésének első negyedéből könnyűszerrel lehet idézni olyan beállításokat, melyek a tágabb értelemben vett művelődéstörténet körébe vonhatók. Amikor például épületek szembeállításával jellemzi az életpályát („Hatvanöt év időközé választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai

palota koporsójától”), amikor karakterológiai („hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre”), vagy irodalomszociológiai megállapításokat vesz alapul („Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéseiből és hóbortjaiból”). Összefüggésbe hozza Aranyt a reformkor törekvéseivel, a küzdelemmel, „mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet”, de a megélhetés gondjaival is („Egész életén át oly hivatalokat kellett viselnie, melyek nem igen hangzottak össze természetével”). Szociológiai, életvezetési elemzés („Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajszolta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét”) párosul fiziológiai szempontokkal: „Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább veszti világát s kezd minden elsötétülni körüléd; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngül, alig hallod már szeretteid hangját is; teremtő képzelmedben

ősmondáink hősei kelnek életre s erőtlen kezed nem nyúlhat lanthoz.” A magyar kultúra természetét jellemzi olykor: „A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi épen oly csodálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink ritmusával...” Máskor a gyermek Arany olvasmányaival jellemzi ízlésének kibontakozását: a 16. század „némely ponyvárra került krónikáit is olvasta”, viszont az újabb költészet „inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tett rá”. Szó esik barátságpszichológiai (Petőfivel való kapcsolata), nyelvhasználati („oly viszonyba helyezi a szókat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik”) és egyéb kérdésekről is. (Az idézetek: GYULAI Pál, „Arany János”, in *Emlékbeszéddek* [Budapest: Franklin, 1902], 225–284, passim.)

Persze Gyulai egykori, egyébként valóban szenzációs és csaknem minden később divatba jövő kutatási irányt megelőlegező jellemzőmódjához képest jelen kötet (még ha témái sokszor azonosak, vagy rokonnak minősíthetők is) a tudományos rendszeresség és egzaktság tekintetében imponáló. A szóba hozott témák egy része valóban újszerű (pl. Arany és a tudományszervezés), mások esetében megbízható előtanulmányokra lehet támaszkodni, megint más területek (pl. Arany történelemszemlélete) ezúttal kimaradnak. A szerkesztő, Cieger András előszava szerint a vállalkozás nem léphet fel a teljesség igényével, „sokkal inkább a művelődéstörténeti kutatásokra jellemző sokszínű megközelítés érvényesítése és változatos források bevonása volt az alkotóközösség célja”. Zenei, színházi, művészeti ismeretek és műveltség számbavételével indul a kötet, a jogra és politikára vonatkozó nézetek elemzésével folytató-

dik, s a néprajz, nyelvészet, tudományszervezés tárgyalásával jut el a „rokoni, vallási és később politikai alapokon is nyugvó kapcsolati háló és szellemi környezet” feltérképezéséig (7). Logikus kompozíció és gondos szerkesztés révén jutunk tehát valóban nívós és sok újat mondó eredményekhez.

Az első írás (*Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium*) Csörsz Rumen István módszerének páratlan eredetiségéről győz meg (mint más alkalmakkor is): a legszigorúbb textológus, s a szöveghagyományozódás bújócskáit játékosan elénk táró filológus, aki úgy tud mulatni a 18–19. századi diákköltészet naivságain, botladozásain, hogy közben cáfolhatatlanul bizonyítja: ezen költésztörténeti háttér nélkül Arany (és a korszak) stiláris felvirágzása nem lehetett volna oly gazdag, sokarcú. Rajnai Edit is újat tud mondani („*Könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni*”. *Arany János a színházban*) a vándorszínész Aranyról, illetve a színházhoz fűződő viszonyáról. Erre nézve egyébként sajnos nincsenek pontos adatok, pl. hogy a Pestre kerülő Arany mennyit járt, mit látott színházban. Tari Lujza dolgozata (*Gitár és „tambura” – A „hangzó művészet” Arany János életművében*) a muzsikáló és zeneértő Arany portréját egészíti ki a folyóiratszerkesztő tevékenységével, aki a zenei műveltség terjesztését is vállalta – persze, zenei referens, Bartalus István segítségével. Továbbra sem derül azonban fény kellő mértékben Richard Wagnerhez fűződő viszonyára. Pedig ha Arany László *A délibábok* hősében Wagner zenéjének „zilált összhang”-járól beszél, ő nyilván látott-hallott Wagnert, s esetleg apjával is beszélgetett róla. De hogy abban a vonatkozásban-e, ami bennünket manapság kíváncsivá tesz, hogy ti. a Wagner által

feltámasztott germán mítoszok bátoríthatták-e Arany Jánost a hun téma folytatására – erre nézvést bizonyosat nehéz állítani. („Nem tudunk róla, hogy járt volna operaelőadásokra, koncertekre” – olvassuk a 82. lapon.)

Völgyesi Orsolya a „kényes” napi politikai kapcsolatokhoz talál tényeket és összefüggéseket (*Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében 1845 júniusában*), elsősorban *Az elveszett alkotmány* szövegére alapítva. A honoráciorok, a nem nemesi származású értelmiségiek szavazati jogára vonatkozó erőfeszítések (természetesen) az ellenzék jogkiterjesztő politikájának elemeként érdemelnek figyelmet. Új megközelítésnek számít a jogi kultúrtörténet szóba hozása a Bognár Szabina – Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra szerzőhármás részéről: *A népi jogtudat Arany János műveiben*. A tanulmány meggyőzően szól arról, hogy Arany János „népi tudalom” fogalmának része a népi jogtudat is, mely irodalmi művek sorában bukkan fel újra és újra. Az is pontos megfigyelés, hogy „*Az elveszett alkotmány* a régi tradicionális és az új, polgári jogrend kollízióját ábrázolja” (107). Takáts József hatalomelméleti kérdéseket emel ki a hun trilógiából (*A Buda halála politikája*). Joggal kerül itt szóba Liviustól Machiavelliig sok minden, aminek jegyében a *Buda halála* egy premodern közösség, a magyar nemesség „mítoszai és jelképei nemzetiségítő (kitágító-kiterjesztő) újraírása”-nak tekinthető (138). Megfontolandó tézise Takátsnak, hogy a *Buda halálát* író Arany olyan összegyűjtő, összeszerkesztő epikus lett volna, mint a *Kalevala* összeállítója (144). A különbséggel azonban maga Arany is tisztában lehetett, hiszen neki művészi megformálással még részletek sem álltak rendelkezésére. Addig viszont

szerzőnk nem viszi el a gondolatmenetet (valószínűleg okkal), hogy a hatalomelméleti radikalizmus elfogadásában benne lehettek-e a mű megírásakor vele gyakori beszélgető partneri viszonyban lévő Kemény vagy Deák gondolatai, akik szerint a kiegyezés már csak a nemzetiségek elszakadási kísérleteivel kapcsolatos aggodalmak miatt is elkerülhetetlen. (Hiszen ha az osztrák császár egy személyben magyar király is, úgy mindenképpen megakadályozza a történelmi, az Erdélylyel egyesített, ún. Nagy-Magyarország felbomlasztását.)

Az Arany folyóirataiban érintett politikai, közjogi, társadalmi és nemzeti kérdések vizsgálata a tárgya Deák Ágnes munkájának: „... *mint toronyból a bakter*” – *Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi kérdések” erőterében*. A gondos áttekintés újabb adalék Arany folyóiratainak „közéleti” érdemeihez. Hoppál Mihály korábbi (1981-es) hasonló tárgyú, a *Toldi* mitológiai jelentésköréről szóló írását egészíti ki (*Újabb adatok és megjegyzések a Toldi mitológiai hátteréhez*). A magyar táltoshagyomány szövegeinek, a burját sámánfolklor analóg helyeinek s más felfedezéseknek ősi, közösségű beágyazottságú motívumai jelenthetnek e témában gazdagodást. Aranynek a népmesére vonatkozó megállapításait gyűjti össze és értelmezi Gulyás Judit „*Ama solidaritás...*” – *A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és az 1860-as évek fordulóján* címmel. Számításba veszi Arany meseismeretét, majd a *Széptani jegyzetekben* és más helyeken előforduló definícióit, csoportosításait. *Naiv eposzunk* című döntő jelentőségű értekezésében a feltételezett magyar hősepikea valamikori létezésének garanciáját látja a szájhagyományozott mesekincsben: „A mese (és kisebb részt) a

ballada Arany számára az eltűnt eposzhoz vezető metonimikus nyomokként értelmeződtek.” (220.)

Imrényi András *A mondat „jelleme” – Arany János szőrendi írásai a 19. századi és a mai magyar nyelvészet tükrében* című tanulmánya is hiánypótló. A „mondat jellemé”-re vonatkozó generatív, illetve funkcionális kognitív megközelítéssel való összevetés bizonyítja Arany szőrendi írásainak érdekességét és értékét, a pozitív, illetve a negatív jellemű mondatok megkülönböztetését. Gábori Kovács József *Arany János és az akadémiai jutalomtélételek* című írása is ebben a formában még nem tárgyalt tudománypolitikai működését világítja meg. A mindennapi „titoknoki” tevékenység felidézése mögött felsejlik egy addig sosem létezett irodalomösztönző rendszer jótékony hatása. Hosszú időn át (legalábbis a II. világháborúig) Arany János gyakran a magyar kálvinista szellemiség nagy és vonzó példajaként szerepelt irányadó irodalomtörténetekben, tankönyvekben. Sárjai Szabó Katalin *Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika”* című tanulmánya az ún. irodalmi Deák-párt protestáns identitását taglalja, melynek gondolkodástörténeti gyökerei a kantiánus etikára vezethetők vissza. Ez a puritán munka-etika válhatott volna a polgári elemeket hordozó új nemzetkép mintájává, azonban (sajnálatos módon) sohasem hatotta át a magyar közéletiséget, inkább csak deklarációk szintjén maradt. S végül Arany János kultuszának debreceni vonatkozásait foglalja össze Baráth Béla Levente és Keczán Mariann *A Debreceni Református Kollégium mint Arany*

János kitüntetett emlékezethelye című terjedelmes munkája. A gondosan okadatolt összefoglalás szerint a kollégium spontán rokonszenve és tudatosan vállalt eszmény állítása ünnepegekben, pályázatokban, emléktábla- és szoboravatásban stb. nyilatkozott meg egészen a II. világháborúig. Hozzátehetjük: Karácsony Sándor és mások eszmeiségén keresztül a szocialista korszakban is érzetette hatását ez a protestáns gyökerű, népi-nemzeti értékrend.

A két utóbbi tanulmány különleges értéke komplex művelődéstörténeti távlat. Megfértek ezekben filozófia és teológia, valamint művészet és etika gyakorlatias magatartástípusokkal, műveltséggel. A kötet egészére jellemző azonban a téma két eltérő szemhatárú „betájolása”. Az egyik minden ilyenmű tevékenységet (akár a nyelvészkedést is) művelődéstörténeti perspektívába állít, mert szoros összefüggésbe hozza történeti, szociális, kommunikációs stb. kérdésekkel. A másik: eleve komplex témák jegyében közelít Aranyhoz, amilyen a protestantizmus, a jogtörténet stb. E kétféle „betájolás” roppant termékenynek bizonyul, s alighanem sok más téma esetén is érvényes. Mindenesetre példa értékű, ahogy a szerzők utána járnak sok apró adatnak, körülménynek, ugyanakkor nem veszítik szem elől azt a szélesebb perspektívát se, amelynek állandó szemmel tartása Arany életművét egy ezeréves kultúrafejlődés állomásaként határozza meg, a jelen és a jövő számára kínálva tanulságot, instrukciót, mi több: értékrendet, sőt felelősséget.

Imre László

Schein Gábor: Füst Milán

Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017, 698 l.

A szerzői monográfia, vagyis amit hagyományosan az egy irodalomtörténész által egy íróról-költőről írott könyvként szokás meghatározni, talán nem számít a legdivatosabb és problémamentes műfajnak manapság az irodalomtudományban. A kultúratudományi nézőpont azonban ma már, úgy tűnik, kevesebb szkepszissel, megengedőbben fordul a monografikus, szintetizáló nagy formák felé. Schein Gábor új kötete is erre vállalkozott: Füst Milán teljes életművének szisztematikus (vagy ahogy ő fogalmaz: részletes) áttekintését kívánja nyújtani.

Érdeemes röviden összevetnünk Schein könyvét Szilágyi Mártonnak a szintén 2017-ben megjelent, Arany Jánosról szóló munkájával. Szilágyi előszavában hangsúlyozza, hogy nem monográfiát írt Aranyról, hiszen ahhoz még nem áll rendelkezésre sem a jó kritikai kiadás, sem egy alapos életrajz, de néhol még az életmű határai is bizonytalanok látszanak. Miután azonban más esetekben (könyvbemutató, napilap-interjú) mégiscsak monográfiaként hivatkozik – egyébként kitűnő – könyvére, az előszó idevonatkozó passzusai nagy eséllyel szerénykedő toposzok, hiszen munkája egy tágabban értett monográfia-felfogásba minden további nélkül beleilleszhető lenne. Schein Gábor ezzel szemben megközelítést választott: határozottan monográfiának nevezi munkáját (noha Füst esetében Arany Jánoshoz képest még annyira sincs életrajz, kritikai kiadás, kánoni pozíció stb.), de reflektál a műfaji terminusra, vagyis értelmezi, újraértelmezi azt. Könyvének előszavában ugyanis leszögezi, hogy nem „az életrajz tárgyalása

során kidolgozott kérdésekkel” vagy „az élet és az alkotás szerves kölcsönösségében” közelíti meg Füst Milán életművét.

Ezzel a pozicionálással sikeresen kitér azelől, hogy mentegetőznie kelljen, ráadásul ki is tágtítja a monográfia megkövült műfaji kereteit. Egy olyan, megengedőbb álláspontot részesít előnyben, amely az előre adott receptek és narratív sémák helyett minden esetben az adott életmű vagy korpusz sajátosságaihoz, vagyis tulajdonképpeni tárgyához igazítja a tárgyalás módját: „A monografikus tárgyalás szemléletét elsősorban mindig az adott életmű és a köré csoportosuló problémák jellege határozza meg.” (14.) Ezzel szoros összefüggésben látványosan nem kívánja azt állítani, hogy Füst Milán életművét csak így volna lehetséges feldolgozni és interpretálni. Az értelmező filológus tehát újfajta autoritással ruházódik fel, lemondva arról az illúziókról bizonyult elképzeléséről, hogy a monográfus mindössze rögzíti vagy feltárja az eleve adott, esszenciálisan létező tényeket; lemondva a nagyelbeszélésekről, más lehetséges narratívák létezését maradéktalanul elismerve egy megközelítést állít olvasója elé. Az ily módon kitágított monográfia-felfogás tehát amellett, hogy szerzőjének autoritását jobban előtérbe hozza, a kizárólagosság elvetése és a pluralitás hirdetése révén természetesen saját szubjektivitását is felerősíti, sőt büszkén vállalja is. (Örvendetes fejlemény, hogy az utóbbi években szinte minden jelentős irodalomtörténeti publikáción, például Schein és Szilágyi kötetein is megtalálható – általában a fülszövegekben – a monográfus rövid életrajza és fényképe is.

A nyilvánvalóan a szépirodalmi könyvkiadásból átsordogált gesztus ugyanehhez, az értelmezői autoritás pozíciójának megerősödéséhez köthető.)

Schein Gábor könyve ennek szellemében egy elegáns és rokonszenves mozdulattal felrúgja az időrendet, hogy helyette – a Füst Milán-életmű sajátosságaival magyarázva – műnemi felosztás alapján rendezze el és vegye szemügyre korpuszát. (Ez az elbeszélésmód már csak a monográfus személye miatt is eszünkbe juttathatja a Gintli Tibor főszerkesztésében készült *Magyar irodalom* című kézikönyvet, amely ugyanerre az elvre alapozza a szerkezetét: szigorú kronológia helyett műnemi csoportokban gondolkodik, hogy szerzői portrék felvillantása vagy ideológiakritika helyett poétikatörténeti tanulságokat vonhasson le.) Ennek megfelelően három nagy fejezet építi fel a könyvet: *Költészet*, *Dráma* és *Próza*, amelyek körülbelül egyenlő hosszúságúak, hangsúlyozva, hogy Füst – nemzedékéből egyedülként – mind a három műnemben jelentős műveket hagyott hátra. A fejezetek nagy többsége egy, legfeljebb néhány adott szövegre fókuszál, azokat értelmezi, de folyton utal a más fejezetekben tárgyalt, tehát akár másik műnemi csoportba tartozó művekre és tendenciákra is. Az értelmező fejezeteket három „kitérő” szakítja meg, amelyek közül két esetben inkább irodalomtörténeti, tehát kevésbé a szövegre koncentráló, hanem Füst társadalmi, politikai környezetét és reflexióit számba vevő összefoglaló, egy esetben pedig filozófia- és esztétikatörténeti kontextus megrajzolása a célja.

Mintha erre, az előszóban lefektetett és a tartalomjegyzékben igen látványossá tett elvi megalapozásra térne vissza ismét Schein a kötet vége felé, a Füst-életmű

szinte egészének tárgyalása után, kiegészítve, megmagyarázva azt: „Nincs tehát semmilyen okunk arra, hogy Füst Milán pályáját bármilyen szempontból egyfajta fejlődésnéként, iránnyal rendelkező alakulástörténetként lássuk [...]. inkább különböző műnemekhez és műfajokhoz tartozó művei, műcsoportjai vannak [...] ami meghatározza a Füst Milán művészetéről szóló beszéd lehetőségeit is.” (636.) Ezen a helyen azzal a nézettel száll szembe Schein, hogy az egyes művek egymásból mintegy genetikusan levezethetők lennének (pl. *A kapitány felesége* és *A cicisbeo* című novellák, valamint *A feleségem története*), vagy azok alapján feltárható lenne a szerző gondolkodásának, mentalitásának vagy „világképének” alakulása, sőt fejlődése. Igazat kell adnunk Scheinnek, már csak azért is, mert ez a megállapítás ismét csak a vizsgált életműből szervesen, egy mai nézőpontból szinte magától értetődő módon következő belátás.

Füst Milán írásművészetét több olyan tényező jellemzi, amelyek alapvetően kizárják a leegyszerűsítőnek ható evolucionista vagy a főművek felé teleologikusan felépített narratívát. A művek folyamatos átírása, azaz a szöveg stabil státuszának állandó kétségbevonása éppúgy egy ilyen megközelítés ellen hat, mint az a tény, hogy Füst műveinek elég nagy részét „megtagadta”, vagyis kategorikusan kizárta alkotásai közül, szerzői nevét nem adta hozzájuk. (Halála után, főleg az 1990-es évektől természetesen ezeket is mind kiadták, az egyik ilyen kötet címe épp „*Megtagadott*” *színművek és egyfelvonásosok* lett.) Ennek ellenére a művek értelmezési kontextusa a legtöbb esetben maga a Füst-életmű, amely így immár nem pontokból álló célelvű folyamatként, hanem hálózatosan felépülő szerzői univerzumként kerül színre. Ebben

az univerzumban az egyes művek (a megjelentek mellett a megtagadottak, de még a hozzáférhető kéziratok, feljegyzések is) kiegészítik, magyarázzák, kommentálják egymást. A legkitüntetettebb szerep ilyen tekintetben természetesen Füst monumentális *Naplójának* jut, amelyet Schein többféleképp is hasznosít az interpretáció során. Füst sok műve keletkezéséről és egykorú befogadásáról például kizárólag a *Naplóból* tudunk valamiféle képet alkotni, főként a megtagadott írások esetében, Füst ugyanis rendre lejegyezte, hogy íróbarátai (a legfontosabbak: Osvát Ernő, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső) miként reagáltak, miután megismerkedtek egy-egy művel.

A *Napló* anyagának ilyen módon történető hasznosítására az egyik legjobb példa talán *Az ironikus allegória alakzata* című fejezet, amelyben Füst korai költészetének allegorizáló és ironizáló aspektusait értelmezi a szerző poétikatörténeti összefüggésben. A vizsgált korszak versei fő erényének az látszik, ahogyan Füst megszünteti, szétírja a 19. századi antikvitásképet, ahhoz a belátáshoz jutva el, hogy a kijelentés ismeretelméletileg sosem stabilizálható, és sosem azonos önmagával.

A másik, módszerében ehhez hasonló, de még érdekesebbnek tűnő eljárás *A kettős írás ironikus mozgása az egyfelvónásosokban* fejezetben olvasható. Itt *A lázadó* című dráma és a *Napló* egyes helyei szövegazonosságainak párhuzamos olvasásából nagyívú értelmezés bomlik ki, s megértjük, mit rejt a drámai szereplő és a naplóíró szerző funkcióinak egymásra vetítése; ezt nevezi Schein *kettős írásnak*. Meggyőződhetünk arról, hogy a szöveghatárok elmosódását és az univerzumépítést állandóan maga elé tűző életmű az átírások, továbbírások és önidézések mi-

att – mai szöveg- és irodalomfelfogások nézőpontjából – kora egyik legkiemelkedőbb szövegcsoportjának tekinthető. Hasonló szempontok érvényesülnek a *Nevetőkről* szóló fejezetben (*Egy átírás története*). Itt nem a *Napló* a főszerep, hanem a (kis)regény többször átírt szövegváltozatainak. A szerző meggyőző, textológiai belátásokból kiinduló érvelése szerint azonban a folyamatos átírások nemcsak Füst szemléleti változásairól tanúskodnak, hanem arról is, hogy az életmű mindig „work in progress” állapotában ragadható meg, emiatt az értelmezés is csak az átírás történetén alapulhat. Egy másik általános érvényű, fontos megállapítás szerint pedig érdemes megfigyelni, ahogyan Füst szövegalkotói eszményei, vállalt irodalmi mintaképei és saját írói gyakorlata, szövegalkotó eljárásai között mennyire éles konfliktus fedezhető fel: a kettő szinte minden szempontból teljesen ellentmond egymásnak (részben erről szól még a *Füst Milán mint olvasó* című alfejezet is az elbeszéléseket tárgyaló részben).

Magáról a *Naplóról* egyetlen aspektust, a „zsidó” identitás kérdését körülvéva beszél a kötet (amelynek képlékeny és problematikus jellegét a szó következetes idézőjelbe tételével igyekszik nagyon látványosan felmutatni a monográfia), de ezt részben magyarázza az, hogy a műről Szilágyi Judit a kritikai kiadás elkészítése után már egy kiváló könyvet jelentetett meg (*Magadtól menekvésed. Füst Milán: Napló* [Budapest: Fekete Sas, 2004]); a monográfia *Naplóról* szóló fejezetének tehát inkább ennek kiegészítése, kommentálása lehetett a célja.

A Füst Milán-szöveg-univerzum mellett természetesen más kontextusokat is be kell vonni az egész életművet feltárni igyekvő, nagyívú pályaképhe. Schein,

amikor csak lehet, a művek keletkezésének idejében hatást kifejtett esztétikai (néha filozófiai) és irodalomszemléleti áramlatok közegében mutatja fel Füst műveit. A *Nyugat* körének és szerzőinek művészetelméleti gondolkodása mellett hangsúlyos szerep jut Lukács Györgynek, Balázs Bélának és olyan, kitüntetett fontosságú német és osztrák szerzőknek, mint Nietzsche, Hofmannsthal vagy Ernst Mach. A legfontosabb gondolkodó viszont egyértelműen Walter Benjamin, akinek allegóriaelméletére és más írásaira Schein újra és újra visszatér. Attól sem riad vissza a monográfia, hogy az ókori előzményekkel vessen számot. Füst költészetének a görög-római és biblikus antikvitást poétikailag újraértelmező vonulatát az antik művészeteszmények és azok 20. századi továbbélésének összefüggésében vizsgálja. E kontextusok kijelölését is magyarázhatjuk az életmű sajátosságaival (noha korábbi értelmezőinél voltak más kísérletek is, például Füst Milánt az egzisztencializmussal rokonító elképzelések), de a német filozófusok és esztéták előtérbe állítása talán mégis kissé egyoldalúvá teszi az értelmezéseket. Füst ugyanis angolul is nagyon jól tudott, az orosz írók közül sokakat kedvelt; érdemes lett volna tehát a kortársi angol, orosz, francia, olasz paradigmák, esztétikák vagy irodalmi előzmények, hatások irányába is kitékinteni.

A fentebb már ismertetett monográfia-felfogás értelmében ez a könyv nem akar egységes narratívába összeállni. Részegységeit fejezeteknek nevezi, sok tekintetben azonban azok különálló tanulmányokként (is) olvashatók. (Többségük önállóan is megjelent Schein 2006-os, Füst Milán első pályaszakaszát feldolgozó, *Nevetők és boldogtalanok* című kötetében, illetve azóta különböző folyóiratokban.) Ám ezt nem

nevezhetjük a könyv hibájának: a különböző szövegekhez társított eltérő kiindulópontok mindig friss és részletes interpretációkat alapoznak meg, s arra is fel kívánják hívni a figyelmet, milyen sokféleképp vizsgálható ez az életmű. A fejezetek egymás utáni olvasásával ráadásul a mélyszerkezetekben talán Schein értelmezői habitusának változásait is felfedezhetjük: a korai pályaszakaszról szóló részekben (amelyek korábban keletkeztek) túlsúlyban van az esztétikai-filozófiai alapú megközelítés, míg a Füst-életmű középső és utolsó szakaszát tárgyalva egyre több és több társadalomtörténeti-politikai kontextus kerül terítékre.

A politikai dimenzió legfőképp a már említett, a *Naplóról* szóló fejezetben kap nagyobb teret, de mindenképp ki kell még emelni a *Füst Milán és a politikai hatalom viszonya, 1945–1963* című kiterőt, amely egyrészt nagyon pontos irodalomtörténeti leírás, másrészt Füst egy életrajzi szakaszának, választásainak, döntéseinek érdekes, társadalomtörténeti kiindulópontú, kritikai vizsgálata. Egy helyen azonban mintha túl messzire menne ez az értelmezés, amikor az életrajzi tényeket saját jól átgondolt és az előszóban megindokolt megközelítése ellenére egy az egyben, leegyszerűsítve vetíti rá egy műre. Füst Milán és Csop Gizella különös (fogadott gyermek/szerető) kapcsolatának egyébként nagyon árnyalt tárgyalásakor azt olvassuk: „A kapcsolat emlékét őrzi *A cicisbeo* című elbeszélés.” Ha ez valóban így van, azt szerencsésebb lett volna érvekkel, hivatkozásokkal alátámasztani, így önmagában a levegőben lógó állítás hiteltelenné lesz, és legfeljebb egy jó ötletnek tűnik.

Ahogy az előszó ígéri, Füst Milán műveinek valóban csaknem mindegyikéről szó esik ebben a kötetben, kivéve a

meséket, ifjúságnak írott elbeszéléseit és a megtagadott színműveket. (Hogy ezek miért hulltak ki a rostán, arról legfeljebb csak feltételezéseink lehetnek.) A verseskötetek esetében értelemszerűen nem kerülhet elő minden egyes vers, de Schein meggyőzően érvel amellett, hogy néhány vers értelmezésével is felrajzolhatók a különböző pályaszakaszok vagy verseskötetek kérdései. A kispróza kapcsán is hasonló eljárással találkozunk, és itt a monográfia már értékelő gesztusokat is érvényesít, érzékenyen mutatva rá olyan pontokra és folyamatokra, ismét poétikai kiindulópontokból, amelyek miatt például a novelláknak egy jelentős részét nem nevezhetjük sikerült darabnak. De a másik irányba is működik az értékelés: az elbeszélések és novellák közül a *Nevetők*, *A cicisbeo* és *A kapitány felesége*, a drámák közül pedig például *A lázadó* az eddigi értelmezésekhez és kanonikus pozíciójukhoz képest sokkal jobb színben tűnnek fel, jelentősen újrarajzolva ezzel az életmű belső értékviszonyait. Ráadásul alapos filológiai-textológiai eszköztárat mozgósít az értelmező, amikor a Füstre jellemző átírások természetét veszi szemügyre a megjelent változatok vagy a kéziratok alapján (a versek mellett például a *Nevetők* vagy *A Parnasszus felé* kapcsán). De a filológiai apparátus és annak eredményei is mindig poétikai tanulságokká szublimálódnak, így adva meg az olykor szétesőnek ható, tanulmányyszerű fejezetekre épülő könyvszerkezetnek a szemléleti egységét.

A prózát tárgyaló rész középpontjában természetesen Füst nagyregénye, *A feleségem története* áll, amelynek két fejezetet is szentel a monográfia. Schein nem titkoltan azt reméli ettől, hogy a regény kanonikus pozíciója láthatóbbá válik; hogy minél több szakmabeli és nem szakmabeli olva-

só figyelmét hívja fel ennek a regénynek a fontosságára. A nagyregény értelmezésekor alapoz a legjobban Füst meglevő recepciótörténetére – ami érthető, hiszen erről a művéről született eddig a legtöbb értelmezés –, hogy új szempontokkal kibővítve adhassa a regénynek kompakt és meggyőző interpretációját. Ez esetben nincs filológiai vagy textológiai alapozás, hiszen a regénynek nem ismertek szerzői változatai, átíratai. E két fejezet közül kiemelkedőnek tűnik az ismeretelméleti problémák, nyelvjátékok, csalások dinamikájában megragadható jellemábrázolás alapos elemzése, továbbá az a genderelméleti közelítés, amelyben azt mutatja be a szerző, hogy a nagyregény a fennálló (patriarchális, a nőknek kitörési lehetőséget nem biztosító, a szexualitásnak nyelvet nem biztosító) társadalomszerkezet színrevitelével egyidejűleg hogyan viszi színre azt, ahogy ugyanez a berendezkedés elveszíti az érvényességét.

A könyv talán legnagyobb erénye, hogy határozottan leszámol azzal a kultikus megközelítéssel, ami – részben Füst saját kezdeményezésére – az író életét és műveit nyomokban még a mai napig is körbejárja. A mítoszok világának kódébe burkolózó, tolószék-trónján ülő gnosztikus bölcs figurája helyett saját korának irodalmi közegébe helyezi vissza az író, hogy így, a legendáktól megtisztítva, maguk a művek, maga a szöveguniverzum állhasson jól magáért. Erre a lépésre minden bizonnyal szükség volt már, hiszen világosan látszik, mennyire útjában álltak ezek az észrevétlenül és makacsul lerakódó mítoszok az innovatív értelmezéseknek. Schein nagyon helyesen teszi, amikor ezek helyébe poétikai, esztétikai, politikai és történelmi kontextusokat állít. Főleg kanonizációs szempontból van

ennek jelentősége. Füst Milán ugyan ma már nem kötelező tananyag a középiskolákban, de az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint a 20. század egyik legjelentősebb magyar alkotója. A kanonikus pozíciót elsősorban *A feleségem története* határozza meg, ám ez a monográfia arra is rávilágít, hogy Füst a másik két műnemben és naplójában is olyan kiemelkedő műveket hozott létre, amelyek méltóak lennének a szélesebb figyelemre.

A monográfia jelentőségét nem csorbítja az a néhány sajtóhiba, szerkeszté-

si hiba és téves hivatkozás, amelyeknek felsorolása e recenzióban méltatlan lenne a könyv érdemeihez. A névmutató (és esetleg címmutató) hiánya már annál súlyosabb kérdésnek látszik, az ugyanis nagyban megkönnyítené a kötet olvasását és használatát. *A Füst Milán* megjelenése mégis mindenképpen a magyar irodalomtudomány nagy eseményei közé tartozik: megalapozó jelentőségű munka, amely remélhetőleg még sok új és gazdag Füst Milán-értelmezés kiindulópontjává szolgál majd.

Melhardt Gergő

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Új könyvek

GARADNAI Erika. *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája*. Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

MAGYAR Balázs Dávid. *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról*. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

PAPP Ingrid. *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon*. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

Előkészületben

AJKAY Alinka. *„inkább magyarul”: Az 1808-as tübingeni pályázat a magyar nyelvről*. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit szerk. *Az Arany-család kéziratos mesegyűjteménye és Arany László „Eredeti népmesék” kiadása*. Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2018.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft